

Christoph Dieckmann, Saulius Sužiedėlis

**Lietuvos žydų persekiojimas
ir masinės žudynės
1941 m. vasarą ir rudenį**

**Presecution and Mass Murder
of Lithuanian Jews during Summer
and Fall of 1941**

TARPTAUTINĖ KOMISIJA

NACIŲ IR SOVIETINIO

OKUPACINIŲ REŽIMŲ

NUSIKALTIMAMS LIETUVOJE

ĮVERTINTI

SERIJA:

TOTALITARINIŲ REŽIMŲ

NUSIKALTIMAI LIETUVOJE

SOVIETŲ OKUPACIJA

III TOMAS

THE INTERNATIONAL COMMISSION

FOR THE EVALUATION

OF THE CRIMES OF THE NAZI

AND SOVIET OCCUPATION

REGIMES IN LITHUANIA

SERIES:

THE CRIMES OF THE TOTALITARIAN

REGIMES IN LITHUANIA

THE SOVIET OCCUPATION

VOLUME III

Christoph Dieckmann, Saulius Sužiedėlis

**Lietuvos žydų
persekiojimas ir
masinės žudynės
1941 m. vasarą
ir rudenį**

ŠALTINIAI IR ANALIZĖ

**The Persecution
and Mass Murder
of Lithuanian Jews
during Summer
and Fall of 1941**

SOURCES AND ANALYSIS

UDK 947.45:933
Ok-141

Leidinys parengtas ir išleistas
TARPTAUTINĖS KOMISIJOS NACIŲ
IR SOVIETINIO OKUPACINIŲ REŽIMŲ
NUSIKALTIMAMS LIETUVOJE ĮVERTINTI
užsakymu

*The publication is prepared and
published under the order of*
THE INTERNATIONAL COMMISSION FOR THE
EVALUATION OF THE CRIMES OF THE NAZI AND
SOVIET OCCUPATION REGIMES IN LITHUANIA

Leidinį recenzavo/Reviewed by
dr. BARBARA MIHOK ir prof. dr. LIUDAS TRUSKA

Į anglų kalbą vertė/Translated into English
INGRIDA VIČIULYTĖ

Į lietuvių kalbą vertė/Translated into Lithuanian
EDITA GYLIENĖ, AUKSĖ KUOKŠTIENĖ

Lietuviško teksto redaktorius/Lithuanian version editor
ANTANAS RYBELIS

Angliško teksto redaktorė/English version editor
DAIVA GRIGELYTĖ

Dailininkas/Designer
ALFONSAS ŽVILIUS

Maketavo/Layout by
AURELIJUS PETRIKAUSKAS

ISBN 9986-09-280-9

© Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio
okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje
įvertinti, 2006

© Christoph Dieckmann, Saulius Sužiedėlis, 2006

© Vertimas į anglų kalbą – Ingrida Vičiulytė, 2006

© Vertimas į lietuvių kalbą – Edita Gylienė,
Auksė Kuokštienė, 2006

© „Margi raštai“, 2006

Li-141 Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės
žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį: šaltiniai ir
analizė = The Persecution and Mass Murder
of Lithuanian Jews during Summer and Fall
of 1941: Sources and Analysis / Christoph
Dieckmann, Saulius Sužiedėlis. – Vilnius:
Margi raštai, 2006. – 387 p. – (Totalitarinių
režimų nusikaltimai Lietuvoje = The Crimes
of the Totalitarian Regimes in Lithuania;
Nacių okupacija = The Nazi Occupation, t.
3/ Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio
okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje
įvertinti) Gretut. tekstas liet., angl. – Bibliogr.
išnašose. – Vilnius: Margi raštai, 2006. – 332
p.: iliustr. – (Totalitarinių režimų nusikaltimai
Lietuvoje = The crimes of the totalitarian
regimes in Lithuania; Sovietų okupacija = The
Soviet Occupation, t. 3/ Tarptautinė komisija
nacių ir sovietinio okupacinių režimų
nusikaltimams Lietuvoje įvertinti) Gretut.
tekstas liet., angl. – Bibliogr. išnašose ir p. ...

ISBN 9986-09-280-9

Šios istorinės studijos autoriai, remdamiesi
Lietuvos, Latvijos, Rusijos, Vokietijos bei JAV
archyvų dokumentais ir kitais šaltiniais,
atskleidžia žydų masinių žudynių
organizavimo mechanizmą nacių–sovietų
karo pradžioje Lietuvoje, analizuoja lietuvių
dalyvavimo žydų genocide aplinkybes. Taip
pat autoriai siekia kaip galima tiksliau
nustatyti žydų aukų skaičių. Kartu
spausdinamas didelis pluočtas archyvinių
dokumentų ir nuotraukų.

Tekstai spausdinami lietuvių ir anglų
kalbomis.

Tai trečiasis Tarptautinės komisijos nacių ir
sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams
Lietuvoje įvertinti leidžiamos knygų serijos
„Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje“
leidinys.

UDK 947.45:933+[343.3+323.15(=924:474.5)]

SL 319. 2006 04 28. 35,1 sp. l.

Tir. 1000 egz. Užsakymas 4.

Leidykla „Margi raštai“, Laisvės pr. 60,

LT-05120 Vilnius, el. p. margirastai@takas.lt.

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus
ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius.

Printed in Lithuania

Turiny s

Pratarmė (*Emanuelis Zingeris*) 9

ĮVADAS. Padėtis vokiečių
invazijos išvakarėse 9

Pirmojo nacių–sovietų karo etapo
smurto aukos 9

Aukų kategorijos 9

Vokiečių „galutinio sprendimo“
planavimas 9

Vokiečių planai dėl lietuvių vaidmens
invazijos į SSRS metu 9

Smurtas ir išpuoliai prieš žydus
Kaune pirmosiomis nacių–sovietų karo
valandomis ir dienomis: vokiečių kurstyimas
bei lietuvių bendradarbiavimas 9

Situacijos paaštrėjimas ir vokiečių
saugumo policijos vaidmuo 9

*Pogromų organizavimas: vokiečių
ir lietuvių santykiai* 9

*Vokiečių saugumo policijos ryšiai
su lietuviais* 9

Pogromai: vokiečių saugumo pajėgų
tikslai ir vaidmuo 9

Įvairūs pogromų tikslai 9

*„Parengiamasis etapas“: pasiruošimas
„pavojingų“ žydų sunaikinimui* 9

Organizuoti šaudymai birželio pabaigoje
ir liepos pradžioje, vykę VII forte 9

*Šaudymai VII forte 1941 06 30–
1941 07 05* 9

Vokiečių ir lietuvių šaudikai 9

Vokiečių reakcija į žudynes VII forte 9

Hamanno būrio ir TDA organizavimas 9

„Galutinio sprendimo“ link: aukų
identifikavimas (kategorizavimas) 9

*Miestų, miestelių ir kaimo
vietovių getai* 9

*„Galutinio sprendimo“ rengimas
provincijoje: pradžia Kauno
apygardoje* 9

*Vietinės valdžios institucijos ir
„galutinis sprendimas“ provincijoje:
„Reivyčio byla“* 9

Genocidas Jurbarko ir Utenoje: dviejų
provincijos miestų istorijos 9

Jurbarko žydų žudynės 9

Žydų žudynės Utenos apskrityje 9

Naikinimo dokumentavimas: Jägerio
ataskaitos ir mirtinas smūgis 1941 m.
vasaros pabaigoje ir rudenį 9

Genocido proceso apžvalga:
genocido institucijos ir etapai 9

Šaltiniai ir literatūra 9

*Archyvai, apklausos ir tardymai,
juridiniai dokumentai* 9

*Spausdinti šaltiniai: dienoraščiai,
atsiminimai, dokumentų rinkiniai* 9

Literatūra 9

Santrumpos 9

Tekstas anglų kalba/*Text in English* 9

Priedai/*Attachments* 9

Tarptautinės komisijos nacių ir
sovietinio okupacinių režimų
nusikaltimams Lietuvoje įvertinti
išvados 9

Turiny s anglų kalba/*Contents in
English* 9

LIETUVOS ŽYDŲ

PERSEKIOJIMAS IR MASINĖS

ŽUDYNĖS 1941 METŲ

VASARĄ IR RUDENĮ:

ŠALTINIAI IR ANALIZĖ

Įvadas. Padėtis invazijos išvakarėse

Žydu persekiojimas ir žudynės Lietuvoje prasidėjo pirmosiomis nacių okupacijos valandomis. Birželio pabaigoje (t. y. praėjus savaitei nuo karo pradžios) žydai jau sudarė didelę dalį ar net daugumą civilių, nužudytų per pirmąjį Vokietijos ir Sovietų Sąjungos konflikto etapą. Be to, jokia kita žmonių grupė, išskyrus tikrus bei tariamus komunistus ir sovietų kolaborantus, nepatyrė tokio baisaus viešo pažeminimo.

Svarbiausias iš visų prievartą skatinusių veiksnių buvo nacių sprendimas vykdyti operaciją „Barbarossa“ kaip naikinimo kampaniją (*Vernichtungskrieg*) – tokia karo forma iš esmės skyrėsi nuo Vakarų fronto karinių kampanijų¹. Siekiant vykdyti „valymo“ operacijas vokiečių armijos okupuotoje teritorijoje, buvo suformuoti sukarinti policijos daliniai, vadovaujami saugumo policijos ir Saugumo tarnybos (*Sicherheitsdienst*, toliau – *SD*), – liūdnei pagarsėjusios operatyvinės grupės (*Einsatzgruppen*, toliau – *EG*). Panašios operatyvinės grupės veikė nacių kampanijos Lenkijoje metu – ten jos vykdė lenkų inteligentijos žudynes ir masines gyventojų perkraustymo operacijas. 1941 metų pavasarį, vokiečių invazijos į Sovietų Sąjungą išvakarėse, specialius nurodymus dėl

Reichui priešišku elementų sunaikinimo gavo keturios bataliono dydžio operatyvinės grupės. Vėliau šie specialūs operatyviniai daliniai organizavo ir skatino masines žudynes, kurios savo užmoju smarkiai pranoko akcijas, anksčiau įvykdytas Lenkijoje, ir vadovavo joms². Vyriausiosios reichso saugumo valdybos (*Reichsicherheitshauptamt*, toliau – *RSHA*) viršininkas Reinhardas Heydrichas išleido slaptą direktyvą, nurodančią, kad pagrindinis operatyvinių grupių smūgis turi tekti komunistams ir žydams, tarnavusiems Sovietų partijai ir vyriausybei, nors aiškiai nenurodė konkrečios totalaus naikinimo programos. Priešiskai sovietų atžvilgiu nusiteikę vietiniai aktyvistai turė-

¹ Pasak vieno amerikiečių mokslininko, „nacių naikinamojo karo planai, sprendžiant iš jų veiklos Lenkijoje, *reiškė* ne ką kita, kaip sovietinių žydu *genocidą*“. – Christopher R. Browning, „From ‘Ethnic Cleansing’ to Genocide to the ‘Final Solution’“, autoriaus esė rinkinyje *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, 2000), p. 25.

² Pavyzdinis mokslinis darbas: Helmut Krausnick, Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD* (Stuttgart, 1981), žr. p. 19–31 apie operatyvinių grupių (toliau – *EG*) kilmę, taip pat p. 32 ir tolesnius puslapius apie Lenkijos kampaniją. Richardas Rhodesas neseniai išleido populiarią knygą apie operatyvinių grupių vaidmenį Rytų kampanijos metu: *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York, 2002). Geriausias iš dabartinių veikalų apie operatyvinių grupių veiklą – Peterio Kleino (Hg.) *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997). Nauji dokumentai ir išvalgos, susijusios su Lenkijos kampanija, pateikiamos Alexanderio B. Rossino knygoje *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity* (Lawrence, KS, 2003) ir Michaelo Wildto darbe *Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), p. 419–485.

jo būti slapta raginami naikinti komunistus ir žydus nepaliekant pėdsakų (*allerdings spurenlos*), rodančių, jog visa tai inspiruoja vokiečiai. Toliau pateikiama išsamesnė dokumentais paremta saugumo policijos nurodymų analizė.

Dėl savo geografinės padėties Lietuva pirmoji patyrė nacių invazijos smūgius ir patyrė visus jos žiaurumus, tarp jų ir žudynes, kurias vykdė mobilūs daliniai. Be to, šalies socialinė, ekonominė ir politinė situacija 1941 metais retrospektyviai sukūrė palankias aplinkybes tiek tęsti naikinantį karą, tiek įgyvendinti Heydricho planą, į „valymo“ operacijas įtraukiant vietinius gyventojus. Lietuvos žydų bendruomenė buvo pagarsėjusi pasaulyje savo aktyviu kultūrinio ir politinio gyvenimu, bet sovietų valdymo laikotarpis smarkiai padidino jau egzistavusią įtampą tarp lietuvių ir žydų. Yra žinoma, jog būta daug aštrių politinių ir socialinių konfliktų, kartais neišvengta ir smurto³. Geopolitinės dviejų bendruomenių orientacijos buvo visiškai priešingos. Dauguma žydų sovietus laikė mažesne iš dviejų blogybių, o daugeliui lietuvių vienintelė reali viltis išsivaduoti iš Stalino tironijos buvo sovietų ir vokiečių konfliktas. Politinė pirmųjų sovietinių metų dinamika skatino plačiai paplitusią iliuziją, kad Lietuva yra valdoma žydų; žydų-bolševikų šmėklos mitą taip pat kūrė prieš žydus nukreipta lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF), svarbiausios pasipriešinimo sovietams grupės, propaganda. Pagaliau stalininės okupacijos jungo kulminacija tapo staigus ir sukėlęs šoką beveik 18000 Lietuvos piliečių išvežimas, įvykdytas karo išvakarėse. Tokioje situacijoje, taip pat stiprėjant antisemitinėms nuotaikoms ir augant politinei įtampai, Lietuvoje netrūko potencialių kolaborantų, galinčių padėti sėkmingai vykdyti prieš komunistus ir žydus nukreiptas valymo operacijas⁴.

Nacių įtaką įvykiams Lietuvoje sustiprino tai, kad prieš karą dalis saugumo tarnautojų ir dešinioji opozicija Antanui Smetonai aktyviai siekė vokiečių paramos. Vokietijai 1939 m.

aneksavus Klaipėdos kraštą, ilgalaikis vokiečių ir lietuvių saugumo policijų bendradarbiavimas dar labiau sustiprėjo, pasižymėjo ir antilenkiškomis tendencijomis. Dar 1940 m. pirmojoje pusėje aukšti Lietuvos saugumo policijos pareigūnai lankėsi Berlyne. O po sovietinės aneksijos į Berlyną pabėgo, pavyzdžiui, saugumo viršininko pavaduotojas Bortkevičius ir saugumo inspektorius Pranas Meškauskas-Germantas⁵.

Be to, buvo dar ir kitų ryšių tarp Lietuvos dešiniųjų radikalų ir Vokietijos saugumo policijos bei Užsienio reikalų ministerijos. Maždaug nuo 1938 m. pradžios vadinamieji voldemarininkai stengėsi gauti iš Vokietijos pinigų ir ginklų⁶. Tačiau Vokietija dar netikėjo, kad jie galėtų vaidinti svarbesnį vaidmenį Lietu-

³ Būdingas incidentas, įvykęs Trakuose, užregistruotas Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA), f. 378, ap. 10, b. 399, l. 621, Vilniaus saugumo policijos rajono suvestinė Nr. 140, A. Mickevičiaus ataskaita, 1940 m. liepos 11 d. Žr. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 788, Valstybės saugumo departamento suvestinė Nr. 217, 1940 m. rugpjūčio 5 d. Didelių nesutarimų kilo dėl bandymų Kauno kunigų seminariją paversti žydų ligonine: žr. Vincentas Brizgys, *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1940–1944 metais* (Chicago, 1977), p. 25–26 ir Klemensas Jūra, *Monsinjoras* (Brooklyn, NY, 1979), p. 66; taip pat žr. Vincas Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė* (Vilnius, 1992), p. 29–30. Apie visuomenės požiūrį į žydų įtaką skaitykite straipsnį Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA), f. 1771, ap. 1, b. 280, l. 153–154. Antisemitinės nuotaikos, kurios prasiveržė per riaušes Marijampolėje 1940 metų liepos pabaigoje, aprašytos Kazio Škirpos 1940 metų liepos 1 d. prisiminimuose (Hoover Institution, Turausko kolekcija, CSUZ 75015-A; minima sutikus profesoriui Alfredui E. Sennui). Taip pat žr. žydų pasakojimus, pavyzdžiui, Friedos Frome *Some Dare to Dream: Frieda Frome's Escape from Lithuania* (Ames, IA, 1988), p. 7, 10; Harry'o Gordono *The Shadow of Death: Holocaust in Lithuania* (Lexington, KY), p. 11–12, taip pat

vos politikoje, todėl tik retkarčiais skirdavo jiems kelis šimtus reichsmarkių (*Reichsmark*, toliau – RM), kad nenutrūktų informacijos srautas. Radikaliai antilenkiškai ir antisemitiškai nusiteikę voldemarininkai teikė didelę svarbą Vokietijos ir Lietuvos bendradarbiavimui ir agitavo prieš visas partijas. Jų gretose buvo keletas karininkų. Pagrindinis minimalus konsensusas buvo susijęs su antisemitine veikla – jie puikavosi patys įvykdę visus ligšiolinius išpuolius prieš žydus. Kai 1939 m. birželio mėn. voldemarininkai paprašė didelės 100 000 litų (apie 41 000 RM) sumos „visų pirma žydų pogromams rengti“, Užsienio reikalų ministerija atsakė, jog tai esą netikslinga, nes Lietuvos vyriausybė „jau seniai sėkmingai stengiasi išstumti žydus iš Lietuvos ekonomikos“, be to,

Amerikos pasiuntinio Kaune pranešimą, saugomą Jungtinių Amerikos Valstijų valstybiniame archyve (*National Archives Record Administration*, toliau – NARA), M1178, Roll 19, Norem to State, 1940 m. liepos 17 d., 860.00/464. Neseniai paskelbta išsami lietuvių ir žydų tarpusavio santykių apžvalga pirmosios sovietinės okupacijos metu: Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas* (Vilnius, 2002), p. 125 ir tolesni puslapiai. Taip pat žr. Liudo Truskos „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas. Darbai*, t. 1 (1996), p. 3–28; žr. Nijolė Maslauskienė, „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje–1940 m. rugsėjo mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1/5 (1999), p. 77–104, taip pat šio darbo tęsinys „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 spalio–1941 birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2/6 (1999), p. 20–46.

⁴ Žr. Valentino Brandišausko *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)* (Vilnius, 1996); žr. Saulius Sužiedėlis, „Foreign Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940–1945“, rinkinyje: David Gaunt, Paul A. Levine and Laura Palosuo, eds., *Collaboration and Resistance During the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (Berlin, 2004), p. 311–341. Apie

žydai negalį vaidinti Lietuvos viešajame gyvenime jokio vaidmens. „Pogromų organizavimas“ neturįs kliudyti vis didėjančiam žydų emigravimui⁷. RSHA viršininkas Heydrichas anuo metu taip pat pritarė, kad voldemarininkams būtų duodama šiek tiek pinigų, bet ne ginklų.

Sunku nustatyti, kiek įtakos smurtui prieš žydus įvairiose vietose turėjo vokiečių skatinimas arba kokių poveikį darė stichiški išpuoliai politiniu ir tautiniu pagrindu. Aišku tai, kad abu veiksniai turėjo įtakos. Pirmosios vokiečių invazijos dienos, vienas chaotiškiausių šalies istorijos laikotarpių dvidešimtajame amžiuje, – tai sudėtingiausias ir prieštarčiausias vokiečių okupacijos Lietuvoje aspektas. Pirmosios žydų ir daugelio tikrų bei tariamų ne žydų kil-

antisemitizmą prieš 1941 metų birželį žr.: Liudas Truska, Vygantas Vareikis, *Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė – 1941 m. birželis = The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania* (Vilnius, 2004), p. 69 ir toliau.

⁵ RSHA VI skyriaus 1940 12 20 raštas Reicho užsienio reikalų ministerijai (toliau – URM), Algirdo Klimaičio byla, VFR federalinių žemių justicijos administravimo institucijų centro valdyba Liudvigsburge nacių nusikaltimams ičaičkinti (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen in Ludwigsburg – ZStL*), II 207 AR-Z 41/83, t. 2, l. 284–285.

⁶ Žr. Vokietijos saugumo policijos 1939 m. birželio mėn. ataskaitą apie voldemarininkų judėjimą Lietuvoje, kurią Heydrichas 1939 06 29 persiuntė URM; URM 1939 07 19 pozicija (Dörtenbach), *Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal in Nuremberg* (toliau – IMT), vol. 31, p. 385–391. Žr. taip pat: Gediminas Rudis, „Jungtinis antisemitinės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis 1996* (Vilnius, 1997), p. 185–215.

⁷ Užsienio reikalų ministras Joachim von Ribbentropas 1939 07 21 įsakė kas ketvirtį išmokėti po 2000–3000 RM, ten pat, p. 385.

mės komunistų žudynės vyko labai neramioje ir sudėtingoje aplinkoje. Didelė dalis, o gal ir dauguma lietuvių draugiškai sutiko vokiečius. Tokį požiūrį gerai suprato vienas iš Vilniaus geto metraštininkų Grigorijus Šuras: „Prasidėjus karo veiksams, ši [sovietų vykdyta] deportacija Raudonajai armijai sukėlė nemažai sunkumų ir paveikė vietinių gyventojų elgesį tuo metu, kai atėjo vokiečiai. Daugelis vokiečius laikė tikraisiais arba galimais gelbėtojais nuo neišvengiamos tremties. Taip okupantai be jokių pastangų susirado naujų prijuočiančiųjų, o netrukus ir talkininkų, kurie uoliai vykdė jų sumanytas akcijas“⁸.

Namažai lietuvių raudonarmiečių masiškai dezertyravo iš 29-ojo teritorinio šaulių korpuso, kai kurie pakėlė ginklą prieš jų daliniams vadovavusius rusų karininkus. Kai kurie jų prisijungė prie formuojamų pagalbinės policijos dalinių. Greitai artėjančios vokiečių pajėgos ir tai, jog iš pradžių sovietų saugumo pareigūnai neleido pabėgėliams kirsti SSRS tikrosios sienos, labiau negu kuris kitas veiksnys lėmė, kad daugeliui pabėgėlių, ypač žydams, buvo užkirstas kelias trauktis. Situaciją pablogino sparti sovietinės valdžios griūtis, taip pat iš dalies organizuotas, iš dalies spontaniškas antisovietinis sukilimas bei 1941 metų birželio 23 d. paskelbtas Lietuvos Laikinosios Vyriausybės (toliau – LV), kurioje pagrindinis vaidmuo teko LAF, sudarymas. Iki birželio 28 d. visa Lietuvos SSR teritorija buvo okupuota vokiečių. Tuo metu Vermachtas paskelbė, kad perima visą valdžią, kurią vykdys vokiečių karo komendantai.

Birželį vykęs teroras prasiveržė įvairiomis formomis. Skirtingai nuo 1941 metų vasaros pabaigoje ir rudenį vykusių Lietuvos žydų naikimo operacijų, pirmieji išpuoliai prieš žydus bei jų pogromai buvo dalis platesnių žudymo akcijų, kurių aukomis tapo ir įvairūs kitų tautybių aukos, ypač Lietuvoje ir Ukrainoje. Būta atvejų, kai vokiečių kareiviai sušaudydavo civilius lietuvius, kartais net antisovietinius

partizanus⁹. Beveik tūkstantį žmonių savo ruožtu nužudė Raudonoji armija, NKVD ir komunistų aktyvistai (daugiausia Pravieniškėse, Rainių miškelyje ir Červenėje, Baltarusijoje). Be sukilėlių rengiamų sovietų armijos puolimų, aukų būdavo ir per susidūrimus tarp įvairių prosovietinių ir antisovietinių grupuočių. Antisovietiniams partizanams nuvertus sovietinę valdžią, buvo sulaikyti tūkstančiai tikrų ir tariamų komunistų bei sovietų šalininkų¹⁰. Pradėta suvedinėti asmenines sąskaitas; būta keršto, plėšikavimo ir prievartavimo atvejų¹¹. Buvęs Liaudies seimo deputatas lietuvis Liudas Dovydenas taip pat areštuotas ir laikomas kartu su daugeliu žydų. Savo prisiminimuose, atspindinčiuose tų laikų aplinkybes ir įvykius, jis pasakoja, kad „kilus rusų–vokiečių karui, kai kuriuos apėmė keršto, kažin kokio siautėjimo aistra. Dar skaudesnis atrodė neapykantos išsiveržimas, kai matei dalyvaujant gražų, rodos, gyvenimo džiaugsmu ir nelaimėmis dar nesugadintą jaunimą...“¹²

Abejonių nekelia tai, kad dėl smurto ir asmeninių sąskaitų suvedinėjimo karo bei sukilimo įkarštyje daugelį žmonių, tarp jų ir žydų, imta persekioti kaip komunistus; tad jie buvo sunaikinti dėl politinių, o ne dėl antisemitinių motyvų. Be to, pirmosiomis nacių invazijos dienomis padrikos įvairių tautybių komunistinių aktyvistų grupės su ginklu priešinosi vokiečiams ir naikindamos tikrus ir tariamus antisovietinius elementus bandė padėti sovietams kariauti. Tokie susidūrimai ir kovos iš tiesų negali būti vadinamos pogromais, karo nusikaltimais arba nusikaltimais žmoniškumui, net jeigu jų metu žūdavo žydai. (Toliau bus pateikta tikslesnių duomenų ir paaiškinimų apie pirmųjų invazijos dienų nacių ir jų kolaborantų nužudytų aukų kategorijas.)

Vis dėlto esama gausių duomenų, liudijančių, kad ypač žydams buvo itin žiauriai keršijama. Visų pirma, LAF, įvairių sukilėlių įstaiigų ir pačių vokiečių retorika vienareikšmiškai tapatino bolševizmą ir judaizmą, atsakomybę

už stalinistinio režimo nusikaltimus lietuvių tautai besąlygiškai suversdama konservatyviai bei religingai šalies žydų bendruomenei. Ketvirtajame dešimtmetyje pasireiškęs antisemitizmo stiprėjimas kai kuriuose visuomenės sluoksniuose, nors jį ir nelengva skaičiais „matematiškai“ tiksliai įvertinti, peraugo į pavojingą priešišką žydams.

1941 metų vasaros ir rudens įvykius Lietuvoje reikia analizuoti turint omenyje ne tik tuometines Lietuvos realijas bei karo pradžią, bet ir atsižvelgiant į nacių politikos žydų atžvilgiu raidą. Būtina išsiaiškinti, kaip daugybę problemų, susijusių su terminija, metodika ir pačiais šaltiniais. Tai padėtų suprasti ankstyvąjį nacių invazijos etapą. Kokios vokiečių ir lietuvių grupuotės bei institucijos dalyvavo šiuose nusikaltimuose ir kokie buvo jų motyvai bei tikslai? Kas tie nusikaltėliai? Ar tai buvo spontaniški gyventojų išpuoliai prieš žydus, ar šiuos pogromus iš šalies valdė ir planavo kažkieno ilga ranka? Kodėl vokiečiai nusistatė rengti pogromus ir šaudyti žydus? Kodėl vokiečių ir lietuvių pusėje neatsirado jėgų, kurios būtų galėjusios veiksmingai pasipriešinti šioms akivaizdžiai nusikalstamoms žudynėms?

Pirmojo nacių–sovietų karo etapo smurto aukos

Analitiniu požiūriu derėtų skirti sistemingą žydų šaudymą nuo pogromų. Sąvoka „pogromas“ suprantama kaip kolektyviniai smurtiniai išpuoliai prieš žydus dėl to, kad jie yra žydai. Antisemitiniai veiksmai, kuriais kėsinama į žmonių sveikatą, gyvybę ar turtą, ir viešas pažeminimas taip pat laikomi pogromu. Pogromo tikslas yra pats smurtas, ir pogromas dažnai naudojamas kaip teroro ar įbauginimo priemonė, o sistemingo šaudymo paskirtis kiek kitokia – sunaikinti pačius gyvuosius. Viešumas šiuo atveju nėra būtinas. Tačiau skiriamoji riba tarp pogromų ir šaudy-

mų, kaip smurto formų, tampa sunkiau apibrėžiama, kai susiduriama su beveik savaitę trukusiu smurtu Kauno VII forte, pareikalavusiu tūkstančių aukų. Sąvoka, reiškianti pogromą, šioje studijoje atmeta nei mažo masto ar trumpalaikio smurto, nei nusako, ar pogromas kilo spontaniškai, ar jis buvo kokios nors grupės, organizuotas, planuotas, parengtas ir sistemingai įgyvendintas. Šiuo terminu apibūdinamos ne tik brutaliausios žudynės, per kurias žūsta daugybė žmonių, bet ir „mažesnio masto“ kolektyviniai išpuoliai prieš žydus¹³.

Dovas Levinas mini daugiau kaip 40 vietovių, kuriose, anot jo, pogromai prasidėjo dar prieš atvykstant vokiečiams¹⁴. Jei pogromas suprantamas čia nurodyta prasme, šitoks eksce-

⁸ Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, vertė Nijolė Kvaraciejūtė ir Algimantas Antanavičius (Vilnius, 1997), p. 23. Taip pat žr. Laimono Noreikos pasakojimą „Mano 1941–1942 metai“, *Metai*, Nr. 5–6 (2001), p. 151–163.

⁹ Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva. (1941–1944)* (Vilnius, 1998), p. 70; žr. Rimanto Zizo „Lietuvos piliečių neįvykusių persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje: 1941–1944* (Vilnius, 2005), p. 77–216.

¹⁰ Žr. Šiaulių apygardos prokuroro Mato Krygerio 1941 m. liepos 29 d. raštą Bubnio darbe *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 233–234.

¹¹ Tipiškų dokumentų rinkinį galite rasti Valentino Brandišausko (sud.) darbe *1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys* (Vilnius, 2000). Žr. trumpą pasakojimą Bubnio darbe *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 33–47.

¹² Liudas Dovydenas, *Mes valdysim pasaulį*, t. 1–2 (New York, 1970), p. 466.

¹³ Tikslaus pogromo apibrėžimo nėra, esama tik įvairių bandymų jį apibūdinti. Raulas Hilbergas pogromu laikė „trumpą smarkų visuomenės smurto protrūkį prieš žydų tautybės gyventojus“ (Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt, 1990, p. 324).

¹⁴ Levin, *Litvaks. A Short History of the Jews in Lithuania* (Jerusalem, 2000), p. 218.

sų skaičius ir mastai, be abejonės, yra teisingi. Pateiksime tik vieną pavyzdį: 1941 m. birželio 22 d. Kazlų Rūdos partizanų vadas Malakauskas tarnybiniame dienoraštyje įrašė: „Šaudymų nėra. Raudonarmiečių per naktį nuostoliai: 71 užmuštas. Be to užmušti 4 žydai (vietiniai gyventojai)“¹⁵. Jei pogromas suprantamas kaip spontaniškas arba organizuotas smurto protrūkis, kai viešų žudynių metu žūsta daugybė žydų tautybės žmonių, visų pirma turint omenyje pogromai Kaune. Kitur Lietuvoje panašaus didelio masto ekscesų nebuvo.

Aukų kategorijos

Pirmosiomis prasidėjusio karo savaitėmis buvo aukų iš įvairių Lietuvos gyventojų grupių. Daug civilių žmonių žuvo per vokiečių bombardavimus, juos taip pat šaudė ir nervinga vokiečių armija. Smurtas ir mirtis grėsė daugybei pabėgėlių. Likę gyvi žydai pasakodavo apie dažnus lietuvių sukilėlių išpuolius prieš žydų pabėgėlius¹⁶. Vokiečiai bombardavo didesnius Lietuvos kelius, kuriuose buvo pilna bėgančių civilių asmenų ir raudonarmiečių. Kol kas neįmanoma tiksliai nustatyti pabėgėlių ir evakuojamųjų skaičių, t. y. žmonių, kuriems pirmosiomis karo dienomis pavyko išvykti iš Lietuvos. Kaip rodo nesenai aptikti sovietinės valdžios dokumentai, iki 1941 m. pabaigos iš vokiečių okupuotų kraštų buvo evakuota daugiau kaip 10 milijonų žmonių, tarp jų 42 500 iš Lietuvos. Kiek iš jų buvo žydų, dar nenustatyta¹⁷. Dovas Levinas mano, kad maždaug 15 000 žydų tautybės vyrų (?) ir moterų (?) pavyko laiku pabėgti iš Lietuvos¹⁸. Yitzhako Arado vertinimu, sėkmingai pabėgo nuo 4 000 iki 6 000 žmonių¹⁹. Pasak Tarptautinės komisijos tyrėjo Rimanto Zizo, pabėgti sugebėjo 8 000 žmonių²⁰.

1941 m. birželio 23 d. gydytoja Elena Kurtorgienė, būdama Kaune, dienoraštyje aprašė baisią ir pavojingą padėtį, į kurią pateko Kau-

no žydai, ruošiantys trauktis: „Žydų padėtis baisi... Žydų kaimynų sūnus, puikus vaikas, pasiėmęs kuprinę dingo iš namų. Tėvas taip pat nori bėgti. Jis atėjo pas mane ir paprašė padėti jo šeimai. Sakė, kad vokiečiai gal nežudysią moterų ir vaikų. [...] Jie pradėjo kažką pakuoti, bet vėliau vyras ir žmona išvyko kaip stovėjo, ji tik su rankinuku. Žydai bėgo su krepšiais, vaikiškais vežimėliais, lagaminais, ryšuliais ir vis dėlto tuščiomis... įbaugintais, išblyškusiais veidais“²¹.

Nustatyti tikslų aukų skaičių neįmanoma. Lietuvių pogrindžio spaudoje 1942–1943 m. buvo rašoma, kad iki 1941 m. liepos pradžios buvo nužudyta apie 5 000 Lietuvos gyventojų nežydų²². Jei šis skaičius pasitvirtintų, tai būtų didžiausia pirmosios karo savaitės civilių aukų grupė, neskaitant žydų tautybės vyrų. Kad aukų skaičius iš tikrųjų buvo palyginti didelis, byloja ir 1941 m. liepos pabaigos dokumentai, kuriuose pareigūnams įsakyta lengvabūdiškai nenaikinti lietuvių tautybės kalinių²³. Teisingumo ministras Mečislovas Mackevičius informavo Laikinąją Vyriausybę, kad kai kuriose provincijose žmonės suimami ir nu teisiami be juridinio pagrindo²⁴. Vokietijos saugumo policija netgi skelbė ataskaitose, kad perpildytuose kiekvieno apskrities miesto kalėjimuose susigrūdę sėdėjo vidutiniškai po 600 lietuvių – taigi iš viso per 13 000 – ir daugumos jų suėmimo priežastis buvo visiškai neaiški²⁵.

Būdavo netgi vykdomos kolektyvinės bausmės ištisiems kaimams. Birželio 24 d. iki šiol nenustatyti vokiečiai nužudė beveik visus 35 nedidelio Ablingos miestelio, esančio 20 km į rytus nuo Gargždų, gyventojus ir dar septynis gretimos gyvenvietės žmones²⁶. Vyrus uždare į daržinę, tarp jų buvusius du sovietų aktyvistus nužudė iš karto dar birželio 23 d., o kitus su šeimomis sušaudė birželio 24 d. Visų 35 aukų pavardės yra žinomos. Pavyko išgyventi tik poniai Martinkienei su sužeistu penkių mėnesių kūdikiu Joana Srebliaute. Ji išsikapstė iš duo-

bės kartu su kūdikiu po to, kai vokiečiai išvyko iš žudynių vietos. Pastatai buvo sudeginti²⁷.

Dalį pirmųjų karo dienų smurto sudarė besitraukiančio sovietų režimo nusikaltimai. Sovietų milicija ir partijos aktyvistai nužudė apie 1100 žmonių. Šitie nusikaltimai išsamiai ištirti istorikų monografijose ir oficialiuose pranešimuose, rengtuose po 1990 metų²⁸.

Kaip matysime iš toliau pateiktos antižydiško smurto analizės, ypač tiriant Kaune ir kitose vietovėse vykusius pogromus bei jų kontekstą, išskyla sudėtinga metodinė problema: labai nedaug tėra išlikusių ano meto šaltinių, daugeliu atvejų tenka remtis išgyvenusių žydų liudijimais, pokario meto pasakojimais bei lietuvių ar vokiečių tardymo ir teismo procesų metu gautais parodymais, kurie dažnai tiesiogiai vieni kitiems prieštarauja.

¹⁵ Plg. LCVA, R-635-1-1, l. 25.

¹⁶ Žr. Garfunkel, *Kovno*, p. 29 ir kt.; Garfunkel, *Vikhtikste Momentn*, p. 1679 ir kt.; Gar, *Umkum*, p. 31 ir kt. Išnašose paliekama nestandartinė autorių vartojama šaltinių nuorodų sistema, kai pateikiama tik autoriaus pavardė ir vienas esminis darbo pavadinimo žodis, kuris išskiriamas kursyvu. Pilnas šaltinio aprašas pateiktas šaltinių ir literatūros sąrašė, išspausdintame knygos pabaigoje, p. – *Leidėjų pastaba*.

¹⁷ Žr. Ilja Altman, *Dokumenty rossyskich archivov o Cholokoste v Litve* – nespausdintas Tarptautinės konferencijos apie holokaustą, vykusios Vilniuje 2002 m. rugsėjo 4 d., pranešimas, p. 2; Arad, *Ghetto*, p. 215, priėmė iš Vilniaus miesto 3 500 pabėgėlių ir besislapstančiųjų.

¹⁸ Levin, *Litvaks*, p. 199.

¹⁹ Arad, *Solution*, p. 234.

²⁰ Žr. Rimantas Zizas, *Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, Civilių gyventojų žudynės*, ten pat

²¹ E. Kurtorgienės-Buivydaite's dienoraščio 1941 m. birželio 23 d. įrašas, LCVA, 1390-1-138. 1 dalis, l. 2. Šiek tiek kitaip juodraštyje, p. 622.

²² Žr. Eidintas, *Byla*, p. 108 su nuoroda į: Truska, *Atleisk*, ten pat, p. 672.

²³ Žr. Panevėžio apygardos teismo raštą (pasirašytą Igno Kazlausko) visiems vietinės apsaugos štabams, policijos vadams ir apskričių viršininkams, 1941 7 26, LCVA, R 708-1-2, l. 8; Šiaulių

Vokiečių „Galutinio sprendimo“ planavimas

Šio skirsnio dėmesio centre – klausimai, susiję su pirmosiomis karo savaitėmis vykusių pogromų ir šaudymų prielaidomis. Kodėl vokiečiai siekė rengti pogromus ir šaudyti žydus?

Kaip žinoma, klausimas, ar vokiečių saugumo policijos operatyvinių grupių vadai dar prieš prasidedant karui buvo gavę įsakymą nužudyti visus Sovietų Sąjungos žydus, yra labai ginčytinas. Šaltiniai pateikia ištis mažai medžiagos šiems dalykams išaiškinti, todėl lieka daug erdvės interpretacijai. Šis klausimas visuomet sudarė svarbią istorijos mokslo diskusijų apie holokaustą dalį.

apygardos teismo raštą (pasirašytą Mato Krygerio) Tauragės apskrities viršininkui, 1941 7 29, LCVA, R 1476-1-3, l. 110 ir kt., išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 87 ir kt. ir *Masinės žudynės*, t. 2, p. 187 ir kt.; Žr. MacQueen, *Context*, p. 46; Eidintas, *Byla*, p. 127 ir kt.

²⁴ Žr. Protokolą Nr. 23, 1941 7 22, Arvydas Anušauskas (sud.), *Lietuvos Laikinoji Vyriausybė* (toliau – LLV), p. 105.

²⁵ Žr. Stasio Čenkaus 1942 7 14 raštą Kauno saugumo policijos vadui, LCVA, R 1399-1-8, l. 12, išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 102 ir kt. Žr. 3-iojo operatyvinio būrio (*Einsatzkommando*, toliau – EK 3) teritorijoje iki 1941 12 01 įvykdytų egzekucijų sąrašą (4-oji redakcija iš 5), 1941 12 2, *Bundesarchiv Berlin* (toliau – BA), R 70 Sowjetunion 15, Bl. 88.

²⁶ Žr. *Gitlerovskaja okupacija v Litve*. – Vilnius, 1966, p. 87 ir kt.; Rakūnas, *Kova*, p. 19; Rukšėnas, *Politika*, p. 134.

²⁷ Čia pateikiama tik trumpa ne žydų kilmės aukų apžvalga. Daug platesnį pasakojimą galima rasti jau minėtame Rimanto Zizo darbe (žr. 9 išnašą).

²⁸ Žr. Anušauskas, *Naikinimas*, p. 110–133; taip pat Arvydas Anušauskas, *Sovietų vykdytos kariškių ir civilių gyventojų žudynės 1941 m. birželio 22–28 d.*, Pranešimas Tarptautinei komisijai 2003 m. gruodžio mėn.

Ilgą laiką nemažai istorikų ir teisininkų manė, kad dar prieš vokiečių antpuolį buvo paskelbti visuotiniai įsakymai žudyti Sovietų Sąjungos žydus²⁹. Reikšmingą poveikį istoriografijai padarė 5-ojo dešimtmečio antroje pusėje sąjungininkų surengtas Niurnbergo procesas, taip pat 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje vadinamojoje Ulmo operatyvinės grupės byloje paskelbtas nuosprendis policininkams, kurie buvo kaltinami 1941 m. vasarą dalyvavę masinėse žudynėse Lietuvos pasienio ruože.

Tačiau nuo 8-ojo dešimtmečio pasigirdo vis daugiau balsų, kad ši vienareikšmiška nuomonė apie buvusius įsakymus neatitinka to sudėtingo proceso, kuris vyko sovietų okupuotose kraštuose³⁰. Pastarojo meto tyrinėjimai išaiškino, kad gausius vokiečių SS (*Schutzstaffeln* – apsaugos būriai) ir policijos pareigūnų parodymus pokario metais lėmė procesiniai taktiniai motyvai, todėl jie tik labai ribotai padeda atskleisti istorines aplinkybes. Dar Niurnbergo proceso metu vyravęs EG D vado Otto Ohlendorfo teiginys, neva prieš karą buvo nedviprasmiškai įsakyta žudyti žydus, tebuvo Ohlendorfo ir jo advokatų sąmoningai pasirinkta „gynybos linija“, turėjusi sumažinti kaltinamojo, tebusio tik įsakymų vykdytoju, kaltę³¹. Nors Amerikos karinis tribunolas ir patikėjo Ohlendorfo grupės versija, tačiau nepripažino būtinybės vykdyti įsakymus. Ši situacija pasikartojė ir 6-ajame dešimtmetyje vykusiame Ulmo operatyvinės grupės teismo procese, kai buvo tiesiami operatyvinių grupių nariai, veikę Lietuvos pasienio ruože³².

Toliau reikėtų įvertinti naujausius tyrimus, susijusius su įsakymais žudyti Sovietų Sąjungos – ne visos Europos – žydus, ir atsižvelgti į Lietuvos situaciją 1941 m. vasarą. „Galutinis žydų klausimo sprendimas“ (*Endlösung der Judenfrage*) rengiant masines žudynes buvo sudėtingas ir netolydus procesas, kurio nelėmė vienkartiniai nacionalsocialistų vadovybės sprendimai. Šiuo atveju reikėtų išnagrinėti su-

dėtingą sąveiką tarp įvykių okupuotose kraštuose ir Reicho centre. Tuo metu, kai 1941 m. vasarą dar buvo rimtai diskutuojama dėl teritorinio „galutinio sprendimo“ perspektyvos, o netrukus kai kur išivyravo tendencija forsuoti masinį žydų naikinimą regionų mastu, kaip, pavyzdžiui, 1941 m. rudenį Vartegau (Wartegau), t. y. okupuotoje Vakarų Lenkijoje, ir Lenkijos generalinėje gubernijoje, kur 1941–1942 m. žiemą buvo pradėta fiziškai naikinti žydus, sistemingai likviduojant juos daugiausia mirties stovyklose – ir kaip tik tuose okupuotos Sovietų Sąjungos kraštuose, kur dar iki 1941 m. pabaigos per masinius šaudymus žuvo apie 800 000 žydų (be Generalinei gubernijai priklausiusios Rytų Galicijos).

Pirmiausia reikėtų trumpai aptarti daugialypį Vokietijos karo veiksmų prieš Sovietų Sąjungą kontekstą. Pernelyg ilgai nacionalsocialistų režimo vykdyta antisemitinė politika buvo nuo šio konteksto atsiejama ir izoliuojama.

Iki 1940–1941 metų sandūros Trečiojo reichio antisemitinė politika jau buvo toli pažengusi ir atsidūrusi daugelio politikos sričių sankirtoje. Ja vis dar buvo siekiama pamažu prievarta išstumti žydus iš Vokietijos valdomų kraštų. Idėja apie „nustatytą teritoriją“, savotiška „mirties rezervatą“ (*Sterbereservat*), sudarė antisemitinės politikos pagrindą³³. Su „galutinio sprendimo“ sąvoka anuo metu buvo siejami įvairiausi utopiniai projektai ieškant teritorijos, į kurią iš vokiečių įtakos sferos turėtų būti deportuoti visi žydai. Planus paversti rytinę okupuotos Lenkijos dalį prie Liublino arba Madagaskaro salą žydų izoliavimo ir nuskurdinimo vieta vokiečiams teko atidėti 1940 m. pavasarį ir rudenį. Tai, kad šie planai vidutinės trukmės perspektyvoje buvo genocidinio pobūdžio, dar labiau pabrėžė Adolfo Hitlerio kanceliarijos 1941 m. kovo mėn. išsakyti pasiūlymai prievarta sterilizuoti milijonus žydų. Taip turėjo būti išsaugota kol kas gyvos žydų kartos darbo jėga ir užkirstas kelias jos dauginimuisi³⁴.

Tuo metu buvo prasidėjęs ir planingas žydų žudymas: nuo 1940 m. liepos mėn. vyko vadinamoji „eutanzijos akcija“ – Vokietijos neigaliųjų įstaigose buvo žudomi psichine ir fizine negalia sergantys žydai, o nuo 1941 m. balandžio mėn. – „akcija 14 f 13“, kurios metu buvo žudomi neįgalūs arba nepageidaujami koncentracijos stovyklų kaliniai; tuomet žuvo ir daug žydų tautybės kalinių.

Nuo 1939 m. buvo siekiama iš Vokietijos aneksuotų vakarinių Lenkijos žemių į Generalinę guberniją išvaryti visus žydus ir daugumą lenkų, kad būtų pakankamai vietos iš Pietryčių ir Rytų Europos, taip pat iš Baltijos šalių persikėlusiams vokiečiams, kurie turėjo būti ten įkurdinti vietoj lenkų ir žydų. 1941 m. kovo mėnesį šie trėmimai, vykę sudėtingai ir sunkiai, buvo nutraukti, nes juos užgožė pasiruošimas karui su Sovietų Sąjunga; be to, juos sustabdė ir nesibaigiantys Generalinės gubernijos vokiečių civilinės valdžios protestai. Dabar deportacijų planuotojų žvilgsnis nukrypo į Sovietų Sąjungos teritoriją: tiksliniais regionais buvo laikomos Baltarusijos pelkės, Užuralės regionas ir sovietų Gulago lageriai prie Arkties vandenyno. 1941 m. išplėtotas kraupusis „generalinis Rytų planas“ (*Generalplan Ost*), kuriuo buvo siekiama ištrėmus 30 mln. slavų ir įkūrus vokiečių gyvenvietes galutinai etniškai pertvarkyti visą Rytų Europą, jau rėmėsi prielaida, kad Sovietų Sąjungos teritorijoje nebeliks žydų.

Su šia trėmimo ir kolonizavimo politika (*Vertreibungs-und Siedlungspolitik*), kurioje susipina antisemitizmo, antislavizmo ir germanizavimo tendencijos, nuo 1940–1941 metų sandūros buvo susijusios ir kitos politikos sritys, kurioms karo su Sovietų Sąjunga metu teko milžiniška svarba.

Dėl karinių strateginių ir ekonominių priešasčių nacionalsocialistų režimui buvo itin svarbu greitai laimėti šį karą. Nesutriuškinus Sovietų Sąjungos ir Raudonosios armijos atrodė neįmanoma toliau kariauti prieš Angliją ir

pradėti karą prieš JAV. Antra vertus, nacionalsocialistų vadovybė manė galėsianti pasinaudoti Sovietų Sąjungos ištekliais – pirmiausia grūdais ir nafta. Šios neva karinės strateginės būtinybės iškovoti greitą pergalę padarinys – nepaprastai rizikinga žaibiško karo strategija (*Blitzkriegsstrategie*), kuri turėjo užtikrinti greitą Sovietų Sąjungos valstybės ir Raudonosios armijos žlugimą. Žaibiško karo strategija apėmė ir logistikos, aprūpinimo klausimų sprendimą, o tai buvo pagrindinė problema kariaujant milžiniškose Rusijos platybėse. Aprūpinimo problemos turėjo būti sprendžiamos tokiu būdu: vokiečių kariuomenę privalėjo išlaikyti vietiniai kaimų gyventojai; kadangi dėl kariuomenei būtino maisto produktų kiekio drastiškai smuktų vietinių gyventojų pragyvenimo lygis, tiksliau, jie imtų badauti ar mirtų badu, buvo labai svarbu sustiprinti vokiečių kariuomenės užnugarį. Tik įvedus griežtą kontrolę ir terorą būtų galima greitai parūpinti vokiečių

²⁹ Žr. Arad, *Holocaust*, p. 1018, 1021, 1037; Levin, *Litvaks*, p. 217–219; Yahil, *Shoah*, p. 356; Reitlinger, *Endlösung*, p. 90; Hilberg, *Vernichtung*, p. 303 ir kt.; Krausnick, *Judenverfolgung*, p. 609–615; Krausnick, *Hitler*, p. 99; Jäckel, *Entschlußbildung*, p. 16 ir kt.

³⁰ Žr. Streim, *Eröffnung*; Longerich, *Massenmord*; Longerich, *Politik*, p. 310–320 ir ten pat, p. 94–112; Ogorreck, *Einsatzgruppen*, p. 12–14; p. 210–220; Browning, *Months*, p. 8–38; Browning, *Judenmord*, p. 51 ir kt.; S. Friedlander, *Antisemitismus*, p. 18–60; Burrin, *Hitler*, p. 106–153; Pohl, *Judenverfolgung*, p. 52 ir kt.; Sandkühler, *Endlösung*, p. 111 ir kt.

³¹ Žr. Streim, *Eröffnung*, p. 111; Wildt, *Generation*, p. 555–557.

³² Žr. Dieckmann, *Krieg*, p. 292–298, kur pateikti įrodymų dokumentai.

³³ Pirmoji citata: Adolfo Karlo Eichmanno tezės (*Tischvorlage*) Heinrichui Himmleriui, pateiktos 1940 12 4 leidinyje: Heim/Aly, *Bevölkerungsstruktur*, p. 26 ir kt.; Breitman, *Architekt*, p. 201. Antroji citata: Pohl, *Holocaust*, p. 58.

³⁴ Žr. įžangą Witte ir kt. (Hg.), *Dienstkalender*, p. 69 ir kt.

armijai pakankamai maisto ir apsaugoti, kad vietiniai gyventojai jo nesuvalgytų. Su šiomis dėl karinės logistikos atsiradusiomis strategijomis karo išvakarėse buvo siejami dar didesni grobikiški planai. Aprūpinimas maisto produktais Vokietijos okupuotoje Europoje smarkiai ir greitai blogėjo, artėjo neįveikiamas maisto stygius, ir nacionalsocialistų vadovybės sąmonėje atgijo košmariški Pirmojo pasaulinio karo, kuomet Vokietijos reichas susidūrė su milžiniškomis bado problemomis, vaizdai. Iškilo grėsmė, kad dėl aprūpinimo problemų žlugs „tėvynės frontas“ (*Heimatfront*). Norėdama išspręsti šias problemas, nacių vadovybė nusprendė vykdyti masinių žudynių geopolitiką, plėsti gyventojus ir mažinti jų aprūpinimą maistu (*Unterversorgung*). Ne tik vokiečių kariuomenė, bet ir Vokietijos reichas bei kitos Europos dalys turėjo būti aprūpinamos maistu iš Sovietų Sąjungos teritorijų. Dėl rasistinio vokiečių antislavizmo 1941 m. pavasarį buvo nutarta ir įsakyta vykdant mitybos politiką numarinti bado apie 30 mln. rusų ir baltarusių ir atkirsti nuo tiekimo beveik visus didžiuosius SSRS miestus. Vokietijos vadovybė manė, kad didžiules badaujančias sritis galima geografiškai izoliuoti visų pirma rusų teritorijoje (*großrussischer Raum*) pastarąją apsupus buferinėmis zonomis, kurios apimtų vakarines ir pietines nerusiškas Sovietų Sąjungos žemes, t. y. prie Rytų priskirtas Baltijos šalis ir likusias Baltarusijos bei Ukrainos teritorijas.

Šie ketinimai dar labiau paaštrino vokiečių saugumo užtikrinimo problemą (*Sicherungsproblem*). Akivaizdžiai trūko vokiečių vykdytojų personalo. Vertinant pagal personalo poreikį, kuris ekonomikos ir politikos įstaigose buvo laikomas minimaliu karo tikslams pasiekti, paaiškėjo, kad 1941 m. pavasarį trūko, priklausomai nuo regionų, nuo 72% iki 89% reikiamo personalo. Todėl iškilo pavojus keturiems pagrindiniams planinės vokiečių karybos komponentams: tiekimui ir transportui, 1941-ųjų metų derliaus vartojimo ir maravimo bado planams,

pasipriešinimo prevencijai ir numatomi rasistinei iškeldinimo politikai (*Umsiedlungspolitik*) okupuotuose kraštuose. Toks darbuotojų stygius turėjo dvejopų pasekmių: viena vertus, trūkstamą personalą turėjo kompensuoti beribis teroras, kurį vykdė Vermachto ir SS daliniai. Antra vertus, vokiečių darbuotojų gretas turėjo papildyti, pavyzdžiui, lietuviai pagalbininkai.

Minimų aspektų analizė paaiškina vokiečių motyvų daugialypumą. Karinės strategijos, karo pramonės ir iškeldinimo politikos problemos buvo glaudžiai tarpusavyje susijusios, praktiškai nulėmė nepaprastai greitą karo tempą ir sudėtingą jo užtikrinimo situaciją.

Dėl kompleksiško karybos pobūdžio Vokietijos okupacinei politikai Lietuvoje buvo būdinga tai, kad įvairių instancijų – Vermachto, SS ir civilinės valdžios, kurioje dominavo Nacionalsocialistinė vokiečių darbininkų partija (*National-Socialistische Deutsche Arbeitpartei*, toliau – *NSDAP*) bei jos padaliniai – vadovybės sutarė tarpusavyje dėl pagrindinių tikslų: išbandyti viską dėl greitos pergalės, paspartinti ekstremalią grobikišką ekonominę politiką (*wirtschaftliche Raubpolitik*) ir minimaliai sumažinti bet kokio pobūdžio saugumo politikos saugojimo problemas vokiečių įtakos sferoje. Pasaulėžiūros prasme šie dalykai buvo grindžiami utopija apie „vokiečių gyvenamosios erdvės (*Lebensraum*) kūrimą Rytuose“ ir milžiniškos kolonijinės imperijos steigimą Rytų Europoje, kuri būtų kertinis akmuo Vokietijai siekiant valdyti pasaulį. Vokiečių antisemitams atrodė savaime suprantama, kad žydams, kaip pagrindiniam ideologiniam priešui, šioje imperijoje neturėjo likti vietos.

Tačiau nors ir buvo sutariama dėl esmės, liko neišspręsta daug konkrečių klausimų. Institucijų lygiu SS toli gražu nebuvo tikra, kaip iš tikrųjų elgsis Vermachtas. SS ir civilinės valdžios santykis taip pat buvo neaiškus. Politiniu požiūriu klausimų kėlė nevienoda ir besikeičianti atskirų politikos sričių, tarp kurių būta prieštaringų įtampų, svarba. Išsamiau

nagrinėjant Vokietijos okupacinę politiką paaiškėja, kad 1941–1945 m. laikotarpiu daug kas priklausė nuo situacijos vietoje. Be to, žvelgiant iš dabartinės perspektyvos, visa koncepcija ir didieji jos komponentai tebuvo begalinės didybės manijos išraiška. Nebuvo galima rimtai tikėtis, kad Sovietų Sąjunga staiga žlugs kaip „molinis kolosas“, lygiai kaip nebuvo galima laukti, kad ištisi regionai ir visi gyventojai paklus vokiečių primestam aprūpinimo ir bado diktatui arba susitaikys su jiems skirtu kolonizuotos ar net pavergtos tautos statusu, kad tik galėtų tarnauti šeimnininkams ir naujakuriamis vokiečiams (*Herrenmenschen*).

Kokią reikšmę turėjo Vokietijos planai Sovietų Sąjungos žydų atžvilgiu vykdomai politikai? Apie genocidinius planus išvaryti žydus į sutriuškinti planuojamos Sovietų Sąjungos platybes jau užsiminta anksčiau. Buvo aišku, kad tuo metu gyvenusi žydų karta turėjo būti paskutinė. Jos likimas turėjo būti nulėmtas *pasibaigus* karui. Tačiau tai dar nereikšė, kad *karo metu* reikėjo nužudyti visus Sovietų Sąjungos žydus.

Iš ką tik apžvelgtų vokiečių ketinimų taip pat paaiškėja, kad kai kuriems žydų tautybės gyventojams buvo numatyta staigesnė mirtis. 1940–1941 m. sandūroje vokiečių parengtame bado plane buvo numatyta numarinti beveik visus miestų gyventojus kai kuriose Sovietų Sąjungos žemėse, – bet turbūt ne Baltijos valstybėse, – kad Vokietijos vermachtas ir visas Reichas būtų aprūpinti maisto produktais. Kadangi didžioji dauguma žydų gyveno miestuose, tad ir jie turėjo mirti bado. Apie tokį ketinimą 1941 m. birželį Heinrichas Himmleris informavo SS vadovybę³⁵. Antra vertus, Sovietų Sąjungos žydų inteligentija, kuri dėl rasistinio vokiečių požiūrio buvo laikoma socialiniu bolševizmo pagrindu, karo metu turėjo būti kuo greičiau sušaudyta. Buvo manoma, kad didžiąją sovietų valdžios elito dalį sudaro žydai, tad jų nužudymas turėjo pagreitinti sovietų valstybės žlugimą ir atnešti sėkmę itin rizikin-

gam žaibiškam Vokietijos karui.

Kadangi kariaujant su Lenkija 1939–1940 m. Vermachtas, SS ir civilinė valdžia turėjo rimtų tarpusavio nesutarimų problemų, ruošiantis karui prieš Sovietų Sąjungą buvo stengiamasi iš anksto išvengti panašių ginčų sudarant vidinius susitarimus dėl karo teisės ir tarptautinės teisės pažeidimų. Šiame kontekste savo vaidmenį turėjo suvaidinti gerai žinomi vadinamieji nusikalstami įsakymai, kuriuos reikia glaustai panagrinėti: įsakas dėl karinio teisingumo bei procedūrų operacijos „Barbarosos“ plote ir ypatingų karinių priemonių (*Gerichtsbareitserlass*), instrukcijos kariuomenei (*Richtlinien für die Truppe*) ir įsakymas dėl komisarų (*Kommissarbefehl*). Sovietų vadovaujančiojo sluoksnio išžudymas turėjo pagreitinti Sovietų Sąjungos ir Raudonosios armijos žlugimą ir užkirsti kelią pasipriešinimui. Atsiradus erdvei, kurioje negalioja jokia teisė (*rechtsfreier Raum*), Vokietijos vermachto, policijos ir SS daliniams turėjo atsiverti galimybė vykdyti teroro politiką, kad būtų pasiekti Vokietijos karo tikslai.

Minėtieji įsakymai yra žinomi nuo Niurnbergo procesų laikų, todėl čia jie tik trumpai apibendrinami. Pagal atitinkamus 1941 m. kovo mėn. Hitlerio duotus nurodymus RSHA viršininkas Heydrichas ir Vokietijos viešosios policijos (*Ordnungspolizei*) vadas Kurtas Daluge susitarė su Vermachtu, o ypač su generaliniu intendantu generolu leitenantu Eduardu Wagneriu iš kariuomenės vyriausiosios vadovybės dėl veiklos sričių pasidalijimo karinės valdžios valdomuose kraštuose³⁶. Šių SS, poli-

³⁵ Žr. Witte ir kt. (Hg.), *Dienstkalender*, p. 172–174 (1941 6 12 – 15 įrašas).

³⁶ Žr. Hitleris, 1941 3 3, Vyriausiosios vermachto vadovybės karo dienoraštis (*Kriegstagebuch der Oberkommando der Wehrmacht*, toliau – *KTB OKW*), t. 1, p. 341; Heydricho pastaba (*Vermerk*), datuota 1941 3 26; Aly, *Endlösung*, p. 270; Hitleris, 1941 3 30, Franzo Halderio *KTB* (toliau – *KTB Halder*), t. 2, p. 336 ir kt.

cijos ir Vermachto susitarimų rezultatas ir buvo tie vadinamieji nusikalstami įsakymai, kuriais Vokietijos reicho vadovybė pažeidė galiojančias karo teisės ir tarptautinės teisės normas (1907 m. Hagos konvenciją dėl sausumos karo įstatymų, 1929 m. Ženevos konvenciją dėl elgesio su karo belaisviais, 1929 m. Raudonojo Kryžiaus konvenciją dėl sužeistųjų ir ligonių veikiančiose armijose padėties gerinimo ir papročių teisę)³⁷.

Jau minėtas vadinamasis karinio teismo įsakas, Vyriausiosios vermachto vadovybės (*Oberkommando der Wehrmacht*, toliau – OKW) išleistas 1941 m. gegužės 13 d., panaikino karo teismo kompetenciją skirti bausmę už „nusikalstamą priešišku civilių asmenų veiką“, teisę bausti savo nuožiūra perleisdamas karininkams vietose. Taigi tose vietovėse, iš kurių buvo puldinėjamas Vermachtas, turėjo būti imamasi „kolektyvinių prievartos priemonių“. Vokietijos vermachto karių atžvilgiu nebegalėjo būti vykdomas baudžiamasis persekiojimas, net jei jie būtų įvykdę „karinį nusikaltimą arba nusizengimą“. Tad Sovietų Sąjungos civiliai gyventojai galutinai neteko teisinės apsaugos³⁸. 1941 m. gegužės 19 d. instrukcijose dėl kariuomenės elgesio Rusijoje (turima galvoje Sovietų Sąjunga) kariams buvo nurodyta kovoti su visais bolševizmo skleidėjais. Konkretiškai tai reiškė: „imtis negailestingų ir ryžtingų priemonių prieš bolševikinius kiršin-tojus, partizanus, žydus bei visiškai užgniaužti bet kokį aktyvų ir pasyvų pasipriešinimą“³⁹.

1941 m. birželio 6 d. išleistas Vyriausiosios vermachto vadovybės įsakymas dėl komisarų buvo skirtas karinei valdžiai ir nukreiptas prieš ideologinius Raudonosios armijos funkcionierius, kurie nebuvo pripažįstami kareiviais. Mūšio lauke Vermachtas privalėjo juos tučtuojau nužudyti, o armijų ir kariuomenės užnugario srityse – perduoti saugumo policijos ir SD operatyvinėms grupėms⁴⁰.

Himmlerio SS ir policijos pajėgų naudojimą karinės valdžios tikslams reglamentavo ke-

letas 1941 m. kovo–balandžio mėn. sudarytų susitarimų tarp SS ir Vermachto. Svarbiausi jų: 1941 m. kovo 13 d. OKW instrukcijos, kuriose Hitlerio paliepimu buvo nurodyta, kad Himmleriui pavedamos „ypatingos užduotys <...>, susijusios su lemiamą kova tarp dviejų priešišku politinių sistemų“, taip pat susitarimas tarp generalinio intendanto Wagnerio ir RSHA viršininko Heydricho, kuris buvo sudarytas 1941 m. kovo 26 d. ir tik truputį pakeistas 1941 m. balandžio 28 d., išleidus vadinamąjį potvarkį dėl kariuomenės (*Regelung des Heeres*), pagal kurį SS daliniai galėjo būti naudojami armijos ir kariuomenės užnugario srityse. Taigi operatyvinėms grupėms ir operatyviniams būriams buvo suteikta teisė „gavus pavedimą savo atsakomybe imtis vykdomųjų priemonių civilių gyventojų atžvilgiu“⁴¹.

Anksčiau minėta ilgametė diskusija dėl to, koks buvo įsakymų, kuriuos prieš išvykdami gavo Himmlerio daliniai ir ypač operatyviniai būriai, tikslus turinys, visą laiką rėmėsi keliais išlikusiais dokumentais. Visų pirma, tai du laiški, kuriuos Heydrichas išsiuntė operatyvinėms grupėms arba aukštesniesiems SS ir policijos vadams prasidėjus karui. 1941 m. birželio 29 d. Heydrichas, „remdamasis jau birželio 17 d. Berlyne žodžiu išdėstytais savo samprotavimais“, operatyvinių grupių vadams „priminė“⁴²:

„Užimamuose naujuose kraštuose negalima trukdyti prieš komunistus ir prieš žydus nusiteikusių gyventojų pastangoms apsivalyti. Priešingai – jas reikia inicijuoti, tiesa, nepastebimai, ir skatinti, o prireikus nukreipti teisinga linkme, bet taip, kad vietos „savisaugos būriai“ vėliau negalėtų minėti gautų nurodymų arba politinių tikslų. <...> Iš pradžių reikia vengti sudarinėti nuolatinius iš centro valdomus savisaugos būrius; vietoj jų tikslinga skatinti vietinius liaudies rengiamus pogromus, kaip nurodyta anksčiau“⁴³.

Taigi ši telegrama buvo ne įsakymas, kurį operatyvinių grupių vadai gavo tik praėjus sa-

vaitei nuo karo pradžios, o priminimas apie bendrą aptarimą, įvykusį prieš dvylika dienų. Tad Vokietijos saugumo policija dar likus penkioms dienoms iki karo pradžios aiškiai ketino sukelti pogromus – nepriklausomai nuo sovietinių žiaurumų, įvykdytų traukiantis Raudonajai armijai.

Be to, 1941 m. liepos 2 d. Heydricho rašte vyresniesiems SS ir policijos vadams okupuotoje Sovietų Sąjungoje aprašomas aukų ratas tiksliai atitinka nurodytąjį su Vermachtu suderintame 1941 m. liepos 6 d. įsakyme dėl komisarų, – tam tikra prasme tai paralelinis nurodymas saugumo policijai. Nors „tam tikrus postus partijoje ir valstybėje užimančius žydus“ Heydrichas aiškiai nurodė kaip žudytinus asmenis, tačiau kaip sovietiniai valstybės ir partijos funkcionieriai jie ir taip buvo priskiriami nedelsiant žudytinų asmenų grupei⁴⁴. Priešų grupė nors ir buvo paminėta, vis dėlto liko neapibrėžta („kiti radikalūs elementai ir

pan.“), – lygiai kaip ir 1941 m. gegužės 13 d. potvarkyje, kuriuo panaikinamas karinis teisingumas ir pagal kurį kone kiekvienas gyventojas potencialiai tapo beteisis. Tad operatyvinių grupių ir būrių vadams tam tikra prasme buvo paliktos laisvos rankos spręsti. Nebuvo jokio išsamesnio įsakymo, o tik instrukcija, kuri prilygo įgaliojimui žudyti.

Taip rašytine forma buvo apibrėžta aukų grupė: reikėjo likviduoti politinę Sovietų Sąjungos vadovybę, kurios neatsiejama dalis, nacionalsocialistų vadų manymu, buvo žydai, sudarę bolševizmo skleidėjų branduolį. Be šių dokumentuotų Heydricho nurodymų nepastebimai sukelti žydų pogromus (1941 m. birželio 29 d.) ir nužudyti visus žydus, užimančius valstybinius bei partinius postus (1941 m. liepos 2 d.), be abejonės, buvo ir žodinių nurodymų arba instrukcijų, kurios nebuvo užfiksuotos raštu. Tikriausiai tai įvyko 1941 m. liepos 17 d., kai Heydrichas buvo su-

³⁷ Žr. išsamų aprašą, atliktą pagal tarptautinę teisę, su šaltinių tekstais naujajame Hamburgo socialinių tyrinėjimų instituto (*Hamburger Institut für Sozialforschung*) išleistame kataloge „Vermachto nusikaltimai“ (*Verbrechen der Wehrmacht*), Hamburg, 2002, p. 16–36.

³⁸ Įsakas dėl karinio teismo įsakymo vykdymo „Barbarosos“ plano teritorijoje ir dėl ypatingų kariuomenės priemonių (*Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“ und über besondere Maßnahmen der Truppe*), *Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg / Breisgau* (toliau – BA-MA), RW 4/v. 577, l. 72–74.

³⁹ Instrukcijos dėl kariuomenės elgesio Rusijoje (*Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Russland*), paskelbtos 1941 5 19, BA-MA, RW 4/v. 524, l. 13 ir kt.

⁴⁰ Instrukcijos dėl elgesio su politiniais komisarais (*Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare*), išleistas 1941 6 6, BA-MA, RW 4/v. 578, l. 42–44.

⁴¹ Potvarkis dėl saugumo policijos ir SD naudojimo kariuomenės junginiuose (*Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im*

Verbande des Heeres), priimtas 1941 4 28; išspausdinta: *Anatomie des SS-Staates*, t. 2, p. 171–173. Himmlerio daliniams, kurie buvo skirti masinėms žudynėms Sovietų Sąjungoje vykdyti, priklausė: keturios operatyvinės saugumo policijos grupės, kurias sudarė apie 3 000 karių, SS reichsführerio vadovybės štabas su dviem SS kavalerijos pulkais ir dviem motorizuotomis pėstininkų brigadomis, kurias sudarė apie 25 000 karių, bei viešosios policijos batalionai, kuriuose tarnavo apie 12 000 vyrų.

⁴² Operatyviniai 1941 6 29 ir 1941 7 2, įsakymai Nr. 1 (citata) ir Nr. 2 operatyvinių grupių vadams, išspausdinti: Klein, *Einsatzgruppen*, p. 318–321.

⁴³ Heydricho telegrama operatyvinių grupių vadams, operatyvinis įsakymas (*Einsatzbefehl*) Nr. 1, išspausdinta: Longerich, *Ermordung*, p. 118 ir kt.

⁴⁴ Heydricho 1941 7 2 raštas vyresniesiems SS ir policijos vadams, kopija EG A vadui Franzui Walteriui Stahleckeriui, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 6–10; išspausdinta: Klein, *Einsatzgruppen*, p. 323–328.

kvietęs į Berlyną operatyvinių grupių ir būrių vadus⁴⁵.

Tai, kad būta žodinių įsakymų, labiausiai paaiškėja iš EG A vado Franzo Walterio Stahleckerio 1941 m. rugpjūčio 6 d. užrašų, kuriuose, turint galvoje diskusiją dėl civilinei valdžiai skirtos antisemitinės instrukcijos projekto, teigiama, kad šis projektas glaudžiai siejasi su „principiniais, raštu neskelbtiniais aukštesniosios instancijos įsakymais saugumo policijai“⁴⁶. Formuliuotė „aukštesnioji instancija“ parodo, kad tai nebuvo Hitlerio nurodymai, priešingu atveju būtų pasakyta „aukščiausioji instancija“ (kaip marinimo badu plane), tai buvo Himmlerio arba Heydricho nurodymai.

Šie žodžiu pateikti nurodymai veikiausiai buvo susiję su karinei tarnybai tinkamo amžiaus žydų vyrų žudymu. Kiti žydų vyrai, moterys ir vaikai dar nebuvo priskirti pirmajai aukų grupei⁴⁷. Apkeliavęs Baltijos šalis, 1941 m. liepos pabaigoje SS reichsfiurerio štabo informacinės tarnybos karininkas (*Nachrichtenoffizier*, arba *Ic*) May'us pranešė, kad vietos saugumo policija abejojanti, „ar šaudant vien tik vyriškos lyties žydus galima iš esmės išspręsti žydų problemą“⁴⁸.

Apžvelgus pirmosiomis savaitėmis vykdytų šaudymų praktiką, taip pat peršasi išvada, kad saugumo policija siekė išplėsti aukų ratą. Nustatyto amžiaus žydų vyrų žudymas gerokai pranoko 1941 m. liepos 2 d. rašytinį Heydricho nurodymą žudyti „partinius ir valstybinius postus užimančius žydus“. Kadangi tai buvo aptarta su Vermachtu ir būsimoje civilinė valdžia, nekilo esminių nesutarimų. Nesutarimai kildavo tuomet, kai peržengiant minėtojo nurodymo ribas buvo žudomi arba turėjo būti žudomi žydai vyrai, kurie dar buvo naudingi pirmiausia ekonominiu atžvilgiu ir nekėlė pavojaus saugumo policijai. Dėl šios priežasties 1941 m. birželio pabaigoje Šiauliuose, spalio mėnesį Vilniuje ir lapkričio mėnesį Kaune kilo konfliktų tarp saugumo policijos, Vermachtu ir civilinės valdžios.

Be to, yra dar vienas ilgą laiką nepastebėtas svarbus šaltinis apie daugelio žydų vyrų nužudymą. Yra žinoma, kad iš sovietinių karo belaisvių tučtuojau būdavo sušaudomi visi žydai – tai buvo raštu dokumentuota dar 1941 m. birželio 28 d.⁴⁹ Christianas Streitas ir Christianas Gerlachas pagrįstai atkreipė dėmesį į 1941 m. liepos 17 d. operatyvinio įsakymo Nr. 8 į karo belaisvių stovyklas siunčiamiems saugumo policijos ir SD būriams priedus. Šis įsakymas buvo taikomas ne tik karo belaisviams, bet ir stovyklose uždarytiems civiliams asmenims⁵⁰. Heydricho pateiktame žudytinų asmenų sąrašė, be liepos 2 d. nurodytų asmenų, buvo paminėta „sovietinė rusų inteligencija“ bei „visi žydai“⁵¹. Taigi tai buvo konkretus įsakymas žudyti visus žydus civilius vyrus belaisvių stovyklose, į kurias kai kuriuose Baltarusijos miestuose buvo suvaryti apskritai visi karo tarnybai tinkamo amžiaus vyrai. Lietuvoje nebuvo tokių milžiniškų stovyklų kaip prie Minsko Lietuvoje panašios stovyklos buvo įkurtos Kaune. Į Kauno VII fortą nuo pat pradžių buvo uždaromi daugiausia vien žydai. Beveik visi jie buvo sušaudyti.

Vokiečių saugumo policijos požiūriu, jos paskirtis buvo pasirūpinti policine užgrobtos teritorijos apsauga. Remiantis priešinininko sąvoka, kuri 4-ojo dešimtmečio antroje pusėje buvo išgalėjusi apskritai visoje vokiečių policijoje, jiniai privalėjo kovoti su visais valstybei ir tautai priešiškais elementais⁵². Valstybės priešais okupuotose Sovietų Sąjungos teritorijose buvo laikomi pirmiausia komunistai ir jų aplinkos žmonės. Tautos priešai visų pirma buvo žydai. Remiantis šiuo požiūriu, „norint nuraminti užnugario teritorijas“ reikėjo visomis priemonėmis užkirsti kelią pavojui, kuris gali kilti vokiečių viešpatavimui“⁵³. Išankstiniame 3-iojo operatyvinio būrio (*Einsatzkommando*, toliau – *EK*) pranešime, kuris buvo pateiktas 1942 m. pradžioje dėl antrosios Stahleckerio ataskaitos, saugumo policijos tikslams buvo įteisintas antisemitinės politikos eskala-

vimas: „Iš šio būrio veiklos, kuri buvo apėmusi visą Lietuvą, paaiškėjo, kad likvidavus ne daugelį žydų nebuvo įmanoma *stabilizuoti fronto užnugario ruožo*“ (išskirta autoriaus)⁵⁴.

Prevencijos idėjai buvo teikiama didelė svarba. Reikėjo kovoti ne tik su faktiškai gresiančiu pavojumi, bet ir su gyventojais, kurie potencialiai galėjo tapti priešais⁵⁵.

Pirmosiomis karo savaitėmis operatyvinių grupių vykdytų žudynių aukomis visų pirma tapo tie žydai, kurie, nacionalsocialistų ma-

nymu, galėjo būti aktyvūs pasipriešinimo vokiečių okupacijai dalyviai ir buvo laikomi veikliais žydų bolševikais. Jie buvo prilyginami aktyviems arba potencialiems vokiečių režimo priešams, ypač komunistams ir sovietų funkcionieriams⁵⁶. Tačiau RSHA norėjo pabandyti kiek įmanoma išplėsti masines žydų žudynes, peržengdama susitarimų su Vermachtu ir civiline valdžia ribas. Tai atspindėjo atitinkamuose EG A ir EK 3 dokumentuose. Ieškant juose suformuluotų saugumo

⁴⁵ Apie šį pasitarimą nėra jokių ano meto komentarų, tik pokario meto parodymai. Žr. Wildt, *Generation*, p. 557.

⁴⁶ Operatyvinės grupės vado pozicija, išdėstyta 1941 8 6, Latvijos valstybinis istorijos archyvas (*Latvijas Valsts Vestures Archivs*, toliau – *LVVA*), P 1026-1-3, l. 237–239; žr. taip pat 1941 7 9 pranešimą apie įvykį (*Ereignismeldung*, toliau – *EM*).

⁴⁷ Tilžės gestapo telegrama RSHA, datuota 1941 7 1, ZStL, SSRS kolekcija (*Sammlung UdSSR*), aplankas (*Ordner*, toliau – *Ord.*) 245 Ag, Nr. 254–257, l. 2–5.

⁴⁸ SS reichsfiurerio štabas, Ic karininko veiklos 1941 7 20–1941 7 27 ataskaita, cituota iš: Krakowski, *Möglichkeiten*, p. 120.

⁴⁹ Žr. instrukcijų dėl karo belaisvių stovyklose dislokuotinių saugumo policijos ir SD vadų būrių projektą, datuotą 1941 6 28. Niurnbergo dokumentas PS 078, esantis, pavyzdžiui, *Institut für Zeitgeschichte* bibliotekoje Miunchene. Manoma, kad tarp karo belaisvių buvo apie 80 000 Sovietų Sąjungos žydų. Iš 61 000 žydų kilmės Lenkijos kareivių, kurie dar 1939 m. pateko į vokiečių nelaisvę, greičiausiai neišgyveno nė vienas. Žr. Pohl, *Holocaust*, p. 36 ir p. 46.

⁵⁰ Žr. Gerlach, *Morde*, p. 503–505. Apie civilių kalinių stovyklą Minske žr. ten pat, p. 506–514. Christian Streit, „Ostkrieg, Antibolschewismus und 'Endlösung' leidinyje: *Geschichte und Gesellschaft* 17 (1991), p. 242–255. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad RSHA kalboje posakis „visi žydai“ nereiškia visų žydų tautybės gyventojų, o tik žydų tautybės vyrus. Jei įsakymas žudyti buvo taikomas žydų moterims ir vaikams, tai būdavo aiškiai nurodoma.

⁵¹ RSHA instrukcijos dėl eilinių karo belaisvių stovyklose (*Stalaguose*) ir laikinosiose stovyklose (*Dulaguose*) dislokuotinių saugumo policijos (*Sicherheitspolizei – Sipo*) ir SD vadų būrių (*Richtlinien des RSHA für die in die Stalags und Dulags abzustellenden Kommandos des Chefs der Sipo und des SD*). Operatyvinis įsakymas Nr. 8, Tarptautinis karo tribunolas (*Internationaler Militärgerichtshof*, toliau – *IMG*), XXVI, p. 111–115, 502-PS; BA, R 58/1027, l. 190–194.

⁵² Hanso Krauso apklausa (*Vernehmung Hans Kraus*), vykusi 1959 10 21, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 211.

⁵³ Otto Dietricho (1b ypatingasis būrys – *Sonderkommando (SK) 1b*) apklausa 1959 11 3, Ericho Ehrlingerio byla (*Ehrlinger-Verfahren*), t. 8, l. 275.

⁵⁴ Išankstinis 1942 2 4 pranešimas apie antrąją bendrąją EG A ataskaitą (*Vorbericht zum zweiten Gesamtbericht der EG A*), BA, R 90/146.

⁵⁵ Priešo sąvoką žr. taip pat: Herbert, *Best*, p. 163–180, 237–245. Ji aiškiai suformuluota ano meto SK 4a 1943 3 19 rašte SD nevietinių būrių (*Außenkommandos*) vadams: „Saugumo policijos ir SD užduotis – nustatyti Reicho priešus ir kovoti su jais dėl saugumo, o kovos veiksmų srityje – ypač dėl kariuomenės saugumo. Reikia ne tik sunaikinti aktyviai veikiančius priešinininkus, bet ir imtis prevencinių priemonių tokiems elementams likviduoti, kurie dėl savo pažiūrų ir praeities esant palankioms aplinkybėms gali tapti aktyviais priešais. Šią užduotį saugumo policija vykdo su reikiamu griežtumu, laikydama visuotinių fiurerio nurodymų“. IMG, t. 31, PS 3012.

⁵⁶ Žr. Gerlach, *Ausweitung*, p. 26 ir kt.

policijos vykdytos antisemitinės politikos tikslų, susiduriama su aiškiais ketinimais visiškai išnaikinti žydus.

Stahleckeris pirmojoje savo ataskaitoje 1941 m. spalio 15 d. rašė: „Vykdydama įsakymą saugumo policija buvo tvirtai nusprendusi visomis priemonėmis ir labai ryžtingai spręsti žydų klausimą“, „kaip įmanoma greičiau įvykdyti iškeltą apvalymo uždavinį“, „saugumo policijos atliekamo apvalymo darbo tikslas buvo likviduoti kuo daugiau žydų“⁵⁷. Antrojoje, 1942 m. vasario 1 dienos, Stahleckerio ataskaitoje kalbama apie „kiek įmanoma visišką žydijos likvidavimą“ ir pažymima, jog „šių spontaniškų apvalymo akcijų nepakako, kad būtų stabilizuotas fronto užnugario ruožas“⁵⁸. Antrojoje Karlo Jägerio ataskaitoje (1941 m. gruodžio 1 d.) sakoma, kad „3-iasis operatyvinis būrys pasiekė užsibrėžtą tikslą – išspręsti žydų problemą Lietuvoje. <...> Ir šiuos žydų darbininkus bei jų šeimas aš norėjau sunaikinti, tačiau tam griežtai pasipriešino civilinė valdžia (reichskomisarai) ir Vermachtas, kurie pareikalavo, kad šie žydai ir jų šeimos nebūtų sunaikinti! Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno, kuris visiškai suprato manusius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais ir atitinkamo civilinėmis įstaigomis. Tokių akcijų vykdymas pirmiausia yra organizacinis klausimas. Pasiryžimas sistemingai išvalyti kiekvieną apskritį nuo žydų pareikalavo kruopščiai ištirti kiekvienos akcijos parengimą ir esančias atitinkamoje apskrityje sąlygas“⁵⁹. Analogiškų formuluočių buvo ir 2-ojo operatyvinio būrio ataskaitose: „Tikslas, kurį nuo pat pradžios užsibrėžė 2-asis operatyvinis būrys, buvo radikalus žydų problemos sprendimas žudant visus žydus. <...> Bus siekiama Ostlandą kiek įmanoma visiškai išvalyti nuo žydų“⁶⁰.

Tačiau tai tebuvo įsivaizduojamas tikslas (*Zielvorstellung*), o ne griežtas įsakymas nedelsiant žudyti visus žydus. Ir tokia tikslo samprata numatė taktinę galimybę elgtis diferencijuotai. Nagrinėjant šiuos klausimus reikia prisiminti, kad pirmosiomis karo savaitėmis buvo tikimasi greitos pergalės prieš Sovietų Sąjungą. Reikia taip pat pabrėžti, kad kalbama apie žodinius įsakymus. Jie buvo atėję iš RSHA, iš saugumo policijos vadovybės (Heydricho ir Himmlerio), ir tai nebuvo vietos saugumo policijos vadų savavališkai išplėsti įgaliojimai.

Taigi kalbant apie karo pradžioje išleistus įsakymus negalima išieities tašku laikyti kokį nors įsivaizduotą visuotinį Hitlerio įsakymą žudyti. Taip pat svarbu aiškiai atskirti įvairias SS, vokiečių policijos institucijas, Vermachto ir civilinės valdžios įstaigas. Dokumentuose užfiksuota, kad jos susitarė tarpusavyje dėl esminio tikslo, t. y. žudyti „žydus bolševikus“. Tačiau saugumo policija siekė kuo skubiau, dažnai sėkmingai, išplėsti masinių žudynių praktiką. Daugelyje vietovių saugumo policijai pavyko nužudyti karinei tarnybai tinkamo amžiaus žydus. Pagal žudikų logiką, nužudžius šeimos maitintoją žudymo politikos aukomis netrukus tapdavo ir gyvos likusios moterys bei vaikai. Juolab kad tam buvo randama daugybė pateisinimų, ir šios žudynės karinei ir civilinei valdžiai būdavo pateikiamos kaip neva „karinė būtinybė“ – dingstis būdavo maisto produktų stygius, infekcinių ligų plitimas, sargybos personalo sąnaudų mažinimas ar ketinimas naudoti butus kitai paskirčiai. Himmleris pats nurodė pagrindinę priežastį saugumo policijos požiūriu: neturėtų likti gyvas nė vienas „keršytojas“.

Atsakydami į čia pateiktus klausimus, dar kartą apibendrinsime tai, kas svarbiausia tyrinėjant pirmąsias karo savaites: nuo liepos 17 d. vokiečių saugumo policijai teko užduotis inicijuoti pogromus. Ji siekė iššaudyti kuo dau-

giau karo tarnybai tinkamų žydų tautybės vyrų. Vokiečių saugumo policija siekė savo politikos tikslams panaudoti vietinius gyventojus nevokiečius. Žudikiški saugumo policijos tikslai peržengė Vermachto ir būsimosios civilinės valdžios susitarimų ribas. Tačiau visos vokiečių institucijos drauge siekė to paties tikslo – dalį žydų išstremti, o kitus ilgainiui sunaikinti. Tačiau minimos institucijos įsivaizdavo procesą kiek skirtingai.

Vokiečių planai dėl lietuvių vaidmens invazijos į SSRS metu

Vokiškų šaltinių, kurie informuoja apie vokiečių planus įtraukti lietuvius į vokiečių karo veiksmus, yra nedaug⁶¹. Ypač OKW Abvero II skyrius (mažumų ir sabotažo klausimai) ir RSHA VI tarnyba (užsienio klausimai) bandė panaudoti lietuvius vokiečių karo veiksmų tikslams įgyvendinti⁶². OKW pulkininkas lei-

tenantas dr. Kurtas Gräbe ir dr. Heinzas Gräfe iš Tilžės gestapo, vėliau perėjęs į RSHA VI tarnybą, apsiėmė pagyvinti ryšius su emigravusiais lietuviais bei šalies gyventojais ir informuoti apie tai Užsienio reikalų ministeriją bei Vermachto vadovybę. 1941 m. sausio–kovo mėnesiais, kuomet Lietuvoje lankėsi Vokietijos persikėlėlių reikalų komisija (*Umsiedlungskommission*), buvo vykdomi ir šnipinėjimo veiksmai bei rengiamas sukilimas. Agento Richardo Kossmanno vadovaujama persikėlėlių organizacijai priklausė, pavyzdžiui, W. Vogelis (socialiniai reikalai) ir Alfredas Kinderis (sveikatos apsauga), kurie kuravo vietinius lietuvių agentus⁶³.

Nuo 1940 m. antrosios pusės ir ypač 1941 m. pavasarį vokiečių pasirengimo karui dalimi tapo OKW Abvero II skyriaus pastangos sukelti „tautinių mažumų sukilimus“ Sovietų Sąjungoje⁶⁴. Abveras mėgino vadovauti „neorganizuotoms pasipriešinimo grupėms“ Baltijos šalyse⁶⁵. Prasidėjus karui sukilėliai turėjo užimti kalėjimus, tiltus, fabrikus, geležinkelių trans-

⁵⁷ A operatyvinės grupės bendroji ataskaita iki 1941 10 15 (Gesamtbericht der Einsatzgruppe A bis 15.10.1941), Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-93.

⁵⁸ A operatyvinės grupės bendroji ataskaita nuo 1941 10 16 iki 1942 1 31, Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-91.

⁵⁹ 3-iasis operatyvinis būrys, EK 3 teritorijoje iki 1941 12 1 įvykdytų egzekucijų sąrašas (Einsatzkommando 3, Gesamtaufstellung der im Bereich des EK3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen), 1941 12 2, BA, R 70 Sowjetunion 15.

⁶⁰ 2-ojo operatyvinio būrio 1942 m. pradžios ataskaita (*Bericht des Einsatzkommando 2 von Anfang 1942*), BA, R 70 Sowjetunion/15.

⁶¹ Deja, Vermachto karinės žvalgybos (Abvero) bylos buvo sunaikintos, tačiau Šiaurės armijų grupės bylose yra šiek tiek informacijos, kuri bent iš dalies atskleidžia vokiečių planus.

⁶² Išsamiau Žr. Kangeris, *Kollaboration*, p. 185.

⁶³ Apie A. Kinderį žr. Edmundo Drukteinio parodymus 1941 5 6, Boleslovas Baranauskas (sud.) *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje* (Vilnius, 1961), p. 71.

⁶⁴ Admirolas Wilhelmas Canaris 1941 2 21 pranešė generalinio štabo vadovui Halderiui apie „rengiamas priemones, skirtas Ukrainai ir Baltijos šalims“, Halderio KTB, t. 2, p. 287. Vėliau (1941 5 17) kariuomenės operatyvinio skyriaus vadovas Adolfas Heusingeris informavo Halderį apie „suirutės planus“ (*Zersetzungsvoorhaben*) Ukrainoje ir Baltijos šalyse, ten pat, p. 418.

⁶⁵ Rytų Prūsijos ruožo štabo (*Abschnittsstab Ostpreussen*) Abvero II skyriaus (Ic) ryšių karininko (*Verbindungsoffizier*, toliau – VO) 1941 5 21 įrašas („ypatingos svarbos, griežtai slapta“) pranešime Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako Abvero II skyrius, BA-MA, RH 19 III/722, l. 50 ir kt.

porto mazgus, policijos nuovadas ir kitus strategiškai svarbius objektus⁶⁶. OKW Abvero II skyrius (vadovaujamas Lahouseno ir koordinuojamas visų pirma dr. Gräbe's) turėjo kartu su Abvero padaliniais Karaliaučiuje parengti šią karinę paramą. Tačiau paaiškėjo, kad palaikyti ryšius su Lietuvoje veikiančiomis grupėmis labai sudėtinga⁶⁷. Be to, vokiečiai nerimavo, kad jų nurodymai „iš vietos gyventojų sudarytoms savanoriškoms pasipriešinimo grupėms“ saugoti tam tikrus objektus gali padėti sovietų šnipams nuspėti Vokietijos karinius taktinius planus. Todėl atitinkamiems vadams tik bendrais bruožais turėjo būti pasakyta, jog būtina saugoti jų teritorijoje esančius objektus⁶⁸.

1941 m. gegužės mėn. parengiamieji darbai atrodė taip pažengę į priekį, kad buvo manoma, jog Baltijos valstybėse „neabejotinai“ reikia tikėtis „sukilėlių veiksmų“. Ginčytinas buvo tik sukilimo pradžios laikas. Lietuviai primygtinai siūlė sukilti, kai tik vokiečiai peržengs sieną. Abveras savo ruožtu reikalavo palaukti, kol vokiečių kariuomenė priartės⁶⁹. Tačiau baimintis, kad į šias grupes gali išiskverbti sovietų agentai, todėl „tautiniai daliniai“ po Vokietijos puolimo turėjo būti „geruoju“ nuginkluoti⁷⁰. Atėjus vokiečių kariuomenei, jų užduotys būsiančios įvykdytos, nors kai kuriuos sukilėlius buvo numatyta toliau panaudoti kaip padėjėjus, vertėjus ir vedlius⁷¹.

Vokiečių karinė žvalgyba laikėsi nuomonės, kad vietinių grupuočių vadai („daugiausia būvę karininkai, inteligentai ar kunigai“) nurodymus gautų iš lietuvių emigrantų Berlyne, tačiau ji nieko konkrečiai nežinojo apie vadovybės struktūrą pačioje Lietuvoje, nes informacija iš Lietuvos sunkiai pasiekdavo Vokietiją. Abveras klydo manydamas, kad žvalgyba kontroliuoja lietuvių pogrindžio judėjimo vadovybę, nes lietuvių karo atašė neva „nuolat gauna nurodymus iš Abvero II skyriaus“ ir perduoda juos toliau. Anot vokiečių, vietiniai lietuvių vadai nežinojo, kad „jų vyriausiajai vadovybei vadovauja vokiečių kariškiai“, nes vokiečių

nurodymai buvo verčiami į lietuvių kalbą ir, kai jie per Suomiją arba jūros keliais per Rygą ar per Lietuvos sieną slapta patekdavo į Baltijos šalis, juos galima buvo traktuoti tik kaip „tautos sukilimo vadovybės įsakymus“. Net ir vyriausieji Lietuvos turėjo įsitikinti, kad tai LAF vado Kazio Škirpos įsakymai⁷². Dar 1941 m. liepos mėn. vokiečių saugumo policijos ataskaitose buvo teigiama, kad lietuvių aktyvistų frontą „paskyrė OKW“, – tai, aišku, klaidinga versija, sumenkinanti lietuvių iniciatyvą kuriant LAF⁷³.

Abveras buvo informuotas, kad Lietuvoje veikia du organizaciniai štabai, vienas Kaune, o kitas – Vilniuje. Jei NKVD aptiktų vieną jų, toliau veiktų antrasis štabas. LAF tvirtino Abverui, esą „praktiškai kiekvienoje Lietuvos vietovėje (mieste ar kaime) pagal aplinkybes yra sudaryta didesnė arba mažesnė aktyvistų grupė“⁷⁴. Jų ginkluotė labai skirėsi, daugiausia tai buvo rankiniai šaunamieji ginklai. Vokiečiai slapta buvo atgabėję į Lietuvą 200 belgiškų pistoletų ir lenkiškų rankinių granatų. Abvero vertinimu, galima „visai pagrįstai“ tikėtis, kad artėjant vokiečių kariuomenei kils „ryžtingas sukilimas“ prieš „dabartinius engėjus rusus“. LAF planavo, kad sukilėliai su raiščiais ant rankovių „patys pradės partizaninį karą prieš rusus“, be to, bus saugomi tam tikri objektai ir „atsižvelgiant į temperamentą“ bus stengiamasi „padaryti priešui kuo didesnę žalą“. Šiuo atveju reikėtų „susitaikyti su pavieniais ekscesais“⁷⁵. Tai, kad Abveras jau nuo pradžių susitaikė su tuo, jog prasidės „ekscesai“ (*Übergriffe*), leidžia pagrįstai manyti, kad surtiniams veiksmams iš principo pritarta.

Karo išvakarėse Vokietijos karinėms institucijoms turėjo būti pateikta kuo daugiau informacijos apie Lietuvą. Pasak Škirpos, informatoriais ir aktyvistais galėjo būti Raudonosios armijos lietuviškasis korpusas, būvę Lietuvos šaulių sąjungos nariai, „Geležinio vilko“ nariai, Lietuvos valstybės pareigūnai, kai kurios jaunimo organizacijos, moksleiviai ir

studentai, kai kurie Katalikų bažnyčios dvasininkai ir įvairių visuomenės sluoksnių nacionalistai⁷⁶. Per keturis Vokietijos pasienio policijos komisariatų ir karinio šnipinėjimo padalinius ties Lietuvos–Vokietijos siena buvo palaikomi intensyvūs ryšiai ir teikiama pagalba pereinant sieną.

Prie pat Vokietijos–Lietuvos sienos Abveras ir gestapas buvo įrengę lietuvių pabėgėlių priėmimo stovyklas, kuriose buvo ieškomi ir verbuojami agentai. Gleisgarbeno stovyklą prie Angerapo (*Lager Gleisgarben bei Angerapp*) kon-

troliavo Klaipėdos pasienio policijos komisariatas (PPK), kuriam iš pradžių vadovavo Paulis Schwarzas iš Lauksargių pasienio policijos punkto, o po to Herbertas Schmidtke (Klaipėdos PPK). Ten 1940 m. rudenį buvo apsistoję keli šimtai lietuvių, tarp jų 60–70 lietuvių policininkų⁷⁷. 1941 m. pavasarį Vokietijos abveras iš jų parengė 90 sabotažo specialistų lietuvių. Oro pajėgų (*Luftwaffe*) stovykloje Baltijos jūros pakrantėje, užmaskavus kaip montuotojus, buvo apmokytos rengti sabotažą dvi grupės po 45 vyrus, kurie prieš pat puolimą turėjo pereiti

⁶⁶ Pirmosios mintys apie tai kilo dar 1940 m. rugpjūčio mėn. Savo sudarytame operacijos plane (*Operationsentwurf*) 1940 8 5 Marckssas rašė, kad reikėtų taip pat ir Lietuvoje pabandyti, padedant Abvero II skyriui, užkirsti kelią naikinimui ir perduoti į vokiečių rankas nesugriautus geležinkelius bei tiltus. Žr. Überschär/Bezymenskij, *Angriff*, p. 231.

⁶⁷ Bylos 1941 5 9 įrašas (*Aktenvermerk*) apie Karaliaučiaus Abvero padalinį 1941 5 7 vykusį pasitarimą (*Besprechung*), BA, RH 19 III/722, l. 25 ir kt. Iš Lietuvos pusės ryšius tarp Vermachto ir lietuvių turėjo palaikyti agentai Brunius, majoras Gecevičius ir majoras Puodžius, kuris kaip LAF atstovas buvo atsakingas už ryšius su Lietuva.

⁶⁸ Bylos 1941 5 18 įrašas apie Abvero II skyriuje 1941 5 15 vykusį pasitarimą dėl 800-ojo pulko ir pasipriešinimo grupių panaudojimo, BA-MA, RH III/722, l. 46 ir kt. Vermachto kariams iš 800-ojo pulko buvo nurodyta 15 objektų. Bylos įrašas, datuotas 1941 5 21, apie Abvero II skyriuje 1941 5 20 vykusį pasitarimą dėl Abvero II skyriaus veiklos Rusijos teritorijoje, BA-MA, RH 19 III/722, l. 50 ir kt. 1941 2 25 OKW iš lietuvių gavo jos pačios pareikalautą išsamią Lietuvos ekonomikos ir gamybos apžvalgą.

⁶⁹ Savo nurodymuose dėl Lietuvos išlaisvinimo LAF 1941 3 24 numatė datą, kada vokiečiai peržengs Lietuvos sieną. Žr. Budreckis, *Revolt*, p. 35.

⁷⁰ Bylos 1941 5 21 įrašas apie Abvero II skyriuje 1941 5 20 vykusį pasitarimą dėl Abvero II skyriaus veiklos Rusijos teritorijoje, BA-MA, RH 19 III/722, l. 50 ir kt.

⁷¹ Įrašas pranešime apie liaudies aktyvistų grupių nuginklavimą, 1941 6 13, BA-MA, RH 19 III/722, l. 81.

⁷² Rytų Prūsijos ruožo štabo Abvero II skyriaus ryšių karininko, 1941 5 21 („ypatingos svarbos, griežtai slapta“) pranešime Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako Abvero II skyrius, BA-MA, RH 19 III/722, l. 50 ir kt.

⁷³ Žr. saugumo policijos ir SD veiklos ir padėties 1941 7 31 ataskaita, išspausdinta: Klein, *Einsatzgruppen*, p. 115.

⁷⁴ 1941 6 3 įrašas pranešime apie Rytų Prūsijos ruožo štabo Abvero II skyriaus VO funkcijas, BA-MA, RH 19 III/722, l. 74.

⁷⁵ 1941 6 13 įrašas pranešime apie liaudies aktyvistų grupių nuginklavimą, BA-MA, RH 19 III/722, l. 81. Slaptažodis užmezgant ryšius tarp vokiečių armijos ir lietuvių aktyvistų – „Diunkerkas“ (*Dünkirchen*). Plg. Vyriausiosios armijos vadovybės (*Armleoberkommando*, toliau – AOK) 18 Ic/Abvero karininko (*Abwehroffizier*, toliau – AO) specialų 1941 6 18 įsakymą dėl apsaugos ir sabotažo veiksmų prieš teritorijoje, BA-MA, RH 20-18/63, l. 89–91; atitinkamą specialų įsakymą, kuriame pateikiama lietuvių pogrindžiui skirta informacija, 1941 6 21 išleido 4-oji tankų grupė. Žr. Škirpa, *Aufstand*, p. 287.

⁷⁶ Žr. škirpa, *Aufstand*, p. 117 ir kt.

⁷⁷ Žr. Herberto Schmidtke's apklausą 1956 2 27, ten pat, t. 1, l. 160 ir kt.; Prano Lukio apklausą 1957 2 21, ten pat, t. 10, l. 2728–2731; Antano Švarplaičio apklausą 1940 12 14, *Penktoji kolona*, p. 52; J. Ilčiuko parodymus (*Aussage J. Ilčiukas*) 1940 10 27, ten pat, p. 55–59.

„žaliąją sieną“. Dalis šių buvusių karininkų ir puskarininkų buvo atvykę iš pabėgėlių stovyklų ir privalėjo pasirašyti, kad laikysis vokiečių karinės drausmės⁷⁸. Viena iš jų užduočių buvo paremti vietinius aktyvistus.

Prasidėjus karui, Klaipėdos kareivinėse susirinko apie 100 lietuvių. Jiems vadovavo būsimasis Lietuvos viešosios policijos (*Ordnungspolizei*) vadas Vytautas Reivytiš, kuris jau seniai dirbo vokiečių Abverui⁷⁹. Jie lydėjo vokiečių kariuomenę puolimo metu, ir daugelis jų per kelias dienas užėmė svarbiausius civilinės valdžios ir policijos postus. Agentai sudarinėjo ir sąrašus, į kuriuos pirmiausia įtraukė komunistų ir sovietų režimui simpatizuojančių asmenų pavardes. Iš dalies jie galėjo remtis buvusios Lietuvos valstybės saugumo departamento iki 1940 m. sudarytais komunistų ir įtariamųjų komunistine veikla sąrašais⁸⁰.

Smurtas ir išpuoliai prieš žydus Kaune pirmosiomis nacių-sovietų karo valandomis ir dienomis: vokiečių kurstymas bei lietuvių bendradarbiavimas

Prasidėjus karui iškart kilo išpuoliai prieš žydus, kurie, iš Vokietijos oro pajėgų bombardavimų ir radijo pranešimų supratę, kad prasidėjo karas ir Raudonoji armija pasitraukė, dažniausiai nežinojo, ką daryti. Vieni iš kaimo vietovių bėgo į miestus, kiti – iš miestų į kaimus priklausomai nuo to, kur jie manė būsią saugesni. Jie dar nesuprato, ką galėtų reikšti Raudonosios armijos pasitraukimas iš Kauno. Vis labiau plito panika, tarsi „po kojomis būtų užsidegusi žemė“⁸¹. Kai Kauno karo komendantas pulkininkas Jurgis Bobelis liepė pranešti per radiją, kad iš žydų namų neva šaudoma į artėjančius vokiečius ir kad už vieną nušautą vokiečių bus sušaudyta šimtas žydų, iki tol vyravusi pogromų nuotaika dar labiau

įkaito. O žydams toks pranešimas įvarė dar daugiau baimės⁸².

Pirmosiomis karo dienomis lietuvių organizacijų struktūra dar buvo labai nepastovi. Be Laikinosios Vyriausybės institucijų ir LAF, dar veikė keletas partizanų štabų. Gana aišku, kad po kelių dienų sukilėliai ėmė veikti organizuotai. Sukilimo metu birželio 24 d. Kauno karo komendantūra paskelbė atsišaukimą, kad visi Lietuvos policijos pareigūnai, kurie dirbo policijoje iki sovietinės okupacijos 1940 m. birželio 15 d., privalo grįžti į savo buvusias darbo vietas, o Šaulių sąjungos nariai raginami grįžti į savo būrius. Šiems nurodymams per artimiausius mėnesius pakluso apie 3000 asmenų, t. y. maždaug 40% visų anksčiau dirbusių policininkų⁸³.

Lietuvos Laikinoji Vyriausybė, vadovaujama laikinai ministro pirmininko pareigas einančiam Juozui Ambrazevičiui, pirmajame posėdyje 1941 m. birželio 24 d. nusprendė panaikinti ligšiolinę sovietinę vyriausybės struktūrą ir, be kita ko, priskirti atkuriamos Lietuvos vidaus reikalų ministerijos kompetencijai saugumo policiją (*Schutzpolizei*), miestų policiją ir kalėjimus, nuo 1941 m. liepos 15 d. įsteigti po atitinkamą departamentą. Saugumui priklausė saugumo ir kriminalinė policija.

Tuo metu veikiantys partizanų būriai buvo sistemingai suskirstyti ir išsiųsti į 42 mieste esančius punktus, įskaitant ir priemiesčius. Iš viso buvo išskirstyti 3 365 vyrai⁸⁴. Taip pat buvo bandoma kontroliuoti ginklus – jie turėjo būti skubiai suregistruoti. Nuo nakties iš birželio 25-osios į 26-ąją buvo draudžiama viešai rodytis su ginklu neturint atitinkamo pažymėjimo⁸⁵. Įsakymas įvairius „partizanų“ būrius pakeisti sukarintais ir griežtai organizuotais junginiais buvo paskelbtas birželio 28 d., o Kauno karo komendantūra nuo birželio 29 d. ėmė sudarinėti Tautinio darbo apsaugos (toliau – TDA) batalioną, į kurį iš pradžių turėjo būti priimami tik buvę kariai⁸⁶. Batalionui vadovavo pulkininkas Andrius Butkūnas, jo pavaduotojas majoras Antanas Impulevičius. Sufor-

muoti tokius TDA dalinius buvo planuota dar 1941 m. kovo mėn. Šias kuopas savo tikslams naudojo ir vokiečių saugumo policija⁸⁷.

Birželio 28 d. Lietuvos Laikinoji Vyriausybė nurodė mokėti partizanams atlyginimą, o pažymėjimus apie išstarnautą laiką turėjo pateikti partizanų vadai⁸⁸. Birželio 30 d. buvo nuspręsta išlaikyti TDA batalioną Kauno karo komendanto biudžeto lėšomis⁸⁹. Tačiau iš karto nepavyko sukontroliuoti visų partizanų grupių. Po dviejų savaičių Kauno burmistruui Kaziu Palčiauskui vėl prireikė informuoti gyven-

tojus, kad štabui priklauso tik tie asmenys, kurie ant rankovės ryši baltą raištį su užrašu „TDA“ ir LAF štabo antspaudu⁹⁰.

Vis gausesni būriai uniformuotų, taip pat civilių lietuvių su baltais raiščiais traukdavo gatvėmis. Jie pasiskirstydavo po visą miestą – kai kurie planingai suiminėdavo žydus jų pačių butuose, o kiti savavališkai sulaikydavo žydų tautybės praeivius: vyrus, moteris ir jaunuolius⁹¹. Yra pagrindo manyti, kad suimant žmones Kaune dalyvaudavo ir greitai reorganizuota saugumo bei kriminalinė policijos⁹².

⁷⁸ Rytų Prūsijos ruožo štabo Abvero II skyriaus ryšių karininko 1941 5 21 įrašas („ypatingos svarbos, griežtai slapta“) pranešime Nr. 449/41 apie liaudies pasipriešinimo grupių organizavimą ir apmokymą Baltijos valstybėse, už kurį atsako Abvero II skyrius, BA-MA, RH 19 III/722, l. 50 ir kt. Žr. taip pat 1941 6 3 įrašą pranešime apie Rytų Prūsijos ruožo štabo Abvero II skyriaus ryšių karininko funkcijas, BA-MA, RH 19 III/722, l. 74. Yra parodymų apie dviejų savaičių agentų kursų Karaliaučiuje, pavyzdžiui, 20 asmenų 1941 m. kovo mėn.; tenyktė SD taip pat esanti susijusi, o svarbiausia neva buvo organizuojanti ginkluotą antisovietinį sukilimą. Žr. Prano Giedraičio parodymus 1944 12 1 ir 1944 12 5, *Penktoji kolona*, p. 96, p. 105–107.

⁷⁹ Žr. Prano Lukio apklausą 1957 2 21, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 10, l. 2728–2731; Vytauto Reivyčio apklausą 1985 1 9, ZStL, 207 AR 6/85, t. 1, l. 33–43.

⁸⁰ Žr. G. Carsteno apklausas 1956 10 18 ir 1957 1 18, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2165 ir 2182; A. Conrado apklausą 1960 4 29, ten pat, t. 21, l. 5921; W. Hersmanno apklausą 1957 1 10, t. 7, l. 1752; Hanso Joachimo Böhme's apklausą 1956 12 18, ten pat, t. 7, l. 1572.

⁸¹ Plg. pirmųjų karo valandų ir dienų aprašymus: Gar, *Umkum*, p. 33–39. Čia p. 33.

⁸² Gar, *Umkum*, p. 34 ir kt.

⁸³ Kauno karo komendanto 1941 6 24 įsakymas Nr. 1, LCVA, R 1444-1-8, l. 7; žr. Petras Stankeras, *Policija*, p. 49.

⁸⁴ Ligšiolinių partizanų skyrių veiksmų sąrašas, LCVA, R 1444-1-9, l. 6 ir kt., išspausdintas kn.: Brandišauskas, *Siekiai*, p. 157 ir kt.

⁸⁵ Žr. Kauno karo komendanto Jurgio Bobelio įsakymus Nr. 1 ir Nr. 7, 1941 6 24 ir 1941 6 25, LCVA, R 1444-1-8, l. 7 ir l. 26.

⁸⁶ Kauno karo komendanto Bobelio įsakymas Nr. 9, 1941 6 28, LCVA, R 1444-1-8, l. 28; Kauno karo komendanto Bobelio 1941 6 28 pranešimas, LCVA, R 1444-1-8, l. 35; abu išspausdinti kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 69 ir kt.

⁸⁷ Žr. SK 1b 1941 7 1 ataskaitą EG A, BA, R 70 Sowjetunion 15; EM 14, 1941 7 6, BA, R 58/214; 281-osios apsaugos divizijos (*Sicherungsdivision*, toliau – *Sich. Div.*) veiklos Ic ataskaitą už 1941 7 1 – 1941 7 15 laikotarpį, NARA, T 315, Roll 1870, l. 22 ir kt. („Kaune prižiūrint vokiečiams buvo sudarytos uniformuotų karių kuopos, skirtos padėti policijai.“)

⁸⁸ *Masinės žudynės*, t. 1, p. 70.

⁸⁹ Protokolas Nr. 6, 1941 6 30, LLV, p. 19 ir kt.

⁹⁰ Plg. Stankeras, *Policija*, p. 126, kur cituojamas Kazio Palčiausko aplinkraštis, 1941 7 8.

⁹¹ Į kalėjimą buvo uždarnos ištisos šeimos, pavyzdžiui, 50-metis Leiba Kaplanas, jo 32 metų žmona Sara ir trys vaikai Mala, Frida ir Benjaminas, kuriems buvo nuo 4 iki 13 metų; arba 42 metų amžiaus Ida Friedmann, jos 16-metė dukra Esther ir pustrečių metų sūnus Elijahu. Žr. 1941 7 2 rašytus prašymus Vokietijos saugumo policijai dėl šių suėmimų, įvykdytų 1941 6 26, LCVA, R 973-3-2, l. 1 ir kt.

⁹² Prižiūrint EK 3 ir vadovaujant Jonui Dainauskui, lietuvių policijos 40 vyrų grupei, kurią sudarė daugiausia iš kalėjimo paleisti kaliniai, papildė rinktinis personalas. Žr. pirmąją bendrąją EG 1941 10 15 ataskaitą, Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-93, l. 14, 41-43.

Iš visų surinkimo vietų sulaukantieji buvo gabenami į centrinį kalėjimą ir į VII fortą, esantį į šiaurę nuo miesto centro. Kasdieniniu reiškiniu tapo mušimas, plėšimai, vagystės ir šurkštus viešas pažeminimas⁹³. Pasak daugybės liudytojų, svarbų vaidmenį šioje žydų medžioklėje suvaidino namų savininkai ir kiemsargiai, nuo kurių iš dalies priklausė, ar pranešti plėšikaujančioms gaujoms apie jų name gyvenančius žydus, ar ne. Buvo lietuvių, kurie neišduodavo gyventojų arba išsisukinėdavo sakydami, kad žydai jau pabėgę arba suimti. Ponia Fanny Pitum pavadino tikra „laime“ tai, kad ji „gerai sutarė su lietuviu namo savininku, kuris dėl to neišleidęs partizanų“. Ji žinojo, „kad buvę atvejų, kai lietuviai namų savininkai netgi iškęsdavę namo gyventojus“⁹⁴. Suimant žydus ar plėšiant jų butus, būta ir nužudymų. Pabėgusių žydų butus dažnai išplėšdavo⁹⁵.

Jonavos gatvėje netoli tilto per Nerį, vedančio į Vilijampolę, 25–30 vyrų buvo priversti šokti, kalbėti žydiškas maldas ir dainuoti rusiškas dainas, daryti „sporto pratimus“, o galiausiai lietuviai juos parklupdė ir sušaudė. Tarp nužudytųjų buvo Šmuelis Macas, laikraščio „Folksblat“ žurnalistas⁹⁶. Nuo birželio 25 d. pavojus grėsė kiekvienam viešai pasirodžiusiam žydui⁹⁷.

Situacijos paastrėjimas ir vokiečių saugumo policijos vaidmuo

Kai auštant birželio 25 d. rytui į Kauną įžengė vokiečių saugumo policijos priešakinis būrys (*Vorauskommando*) kartu su Stahleckeriu, žmonių persekiojimas žymiai sustiprėjo. Kraupūs žydų pogromai tapo pirmųjų karo dienų reiškiniu.

Turbūt garsiausi pirmosios nacių-sovietų karo savaitės žiaurumai, minimi daugelyje holokausto istorijų, yra liūdnei pagarsėjusios žydų vyrų žudynės Kaune, vykusios 1941 metų

birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže. Ypatingas rezonansas, kurį sukėlė „Lietūkio“ žudynės, labiau atspindi nepaprastai žiaurų viešo susidorojimo pobūdį negu šių žudynių mastą. Tikslus aukų skaičius nėra žinomas, bet manoma, kad buvo nužudyta kiek mažiau negu šešiasdešimt žmonių⁹⁸. Tarp nužudytųjų buvo mūilo fabriko darbininkas Icchakas Grinas, muzikas Šlomo Goldšteinas, vandens tiekėjas I. Kurliančikas, prekyautojai B. Komašas ir Ch. Cukermanas, moksleiviai Pesachas ir Goldbergas bei Mošė Štromas⁹⁹. Ši vieta buvo maždaug už 200 metrų nuo 16-osios armijos vadovybės būstinės – Lietuvos prekybos rūmų. Kiemas matėsi pro būstinės langą¹⁰⁰. Pasak kai kurių liu-

⁹³ Lietuvė gydytoja komunistė Kutorgienė savo dienoraštyje aprašo daug viešų smurto ir pažeminimo scenų. Kutorgienė, *Dienoraštis*, ypač p. 627 ir kt. Nors 1941 6 24 Laikinoji Vyriausybė paskelbė kreipimąsi į šaulius ir partizanus, prašydama nesuvedinėti asmeninių sąskaitų, o kaltuosius perduoti teismui, vis dėlto atrodė, kad tik nedaugelis tai vykdė. Plg. Stankeras, *Policija*, p. 143 ir kt.

⁹⁴ Žr. Fanny Pitum apklausą 1959 7 2, EK 3 byla, t. 5, l. 1998.

⁹⁵ Žr. Gar, *Umkum*, p. 36 ir kt.; Mishell, *Kaddish*, p. 18; Gordon, *Shadow*, p. 27; Kutorgienė, *Tagebuch*, p. 629–631; Faitelson, *Widerstand*, p. 26; Holzman, p. 16 ir kt.; Išgyvenusios Rosos Simon 1958 12 10 laišką, EK 3 byla, t. 1, l. 177d. Kauno karo komendantas pulkininkas Bobelis 1941 6 24 paragino visus namų savininkus, viešbučių valdytojus ir pan. atkreipti dėmesį į bėglius, įtartinus ir besislapančius asmenis ir apie juos pranešti. Žr. jo nurodymus, paskelbtus 1941 6 24, LCVA, R 1444-1-8, l. 1 ir 8.

⁹⁶ Žr. J. Gar, *Umkum*, p. 35 ir kt. Beveik tikra, kad čia kalbama apie tuos pačius žiaurumus, apibūdintus kaip vykdytus antrą karo dieną. Juos aprašė E. Oshry; tekstą, rašytą 1945 m. gegužės 18 (Kaunas), galima rasti Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – MACB RS), f. 159-25, l. 18–19.

⁹⁷ Ne tik Gar, *Umkum*, bet ir Garfunkelis labai įtaigiai aprašė pagrįstai didėjančią žydų

dytojų, vokiečiai aktyviai dalyvavo žeminant ir mušant žydus, bet nežudė jų; dauguma nurodo lietuvius kaip kaltininkus. Kai kurie, nors ir ne visi, skirtingi pasakojimai vienas kitą papildė atsižvelgiant į tai, kad jie apibūdina skirtingus vokiečių ir lietuvių dalyvavimo žudynėse etapus¹⁰¹. Šių žudynių kontekstas iki galo dar neišaiškintas¹⁰².

Nuotraukose matyti maždaug dešimt nusikaltėlių, lietuvių kareivių ir civilių asmenų su baltais raiščiais ant rankovių ir su ginklais, kitų civilių asmenų, galbūt ką tik paleistų iš kalėjimo¹⁰³, mušančių aukas. Tarp žiūrovų daug vokiečių kareivių ir lietuvių civilių asmenų, taip pat kelios moterys, vaikų nematyti. Kaip žudy-

tautybės gyventojų baimę šiomis pirmosiomis dienomis. Garfunkel, *Kovno*, p. 28 ir kt.

⁹⁸ *Das Pinkas ha-Kehilot, Lita*, p. 543 paminėtos 52 aukos, žuvusios per žudynes „Lietūkio“ garažo kieme; Tory, *Holocaust*, p. 23, taip pat minimos 52 aukos; Garfunkel, *Kovno*, p. 31, nurodoma 60 aukų, kaip ir Gar, *Umkum*, p. 38; Sovietų Sąjungos autoriai kalbėjo apie maždaug 50 aukų. Žr. *Masinės žudynės*, t. 2, p. 392.

⁹⁹ A. Faitelson, *Neje Zeitung* (Yiddisch), 1998 12 31, p. 4; laikraštis „Laikinoji sostinė“, 2000 2 5. Teiginys, kad žudynės buvo keršto aktas prieš sovietinio saugumo žydų tautybės pareigūnus, kurie savo ruožtu vykdė nusikaltimus prieš lietuvius, dokumentais neįrodytas. Plg. išsamų aprašymą: Rukšėnas/Sinkevičius, *Litva*, p. 98; Kutorgienė, *Dienoraštis*, p. 634.

¹⁰⁰ Mauracho (16-oji armija) ir Bischoffshauseno (Šiaurės armijų grupė) pranešimai (*Berichte*), EK 3 byla, t. 1, p. 317; draugijos „Europäische Publikation e.V.“ pasitarimo, įvykusio 1956 10 12–13 d., protokolas. 16-osios armijos pagrindinė būstinė birželio 24–27 d. buvo įsikūrusi Vilkaviškio muitinėje, birželio 27–liepos 1 d. ji buvo Kauno prekybos rūmuose, liepos 1–4 d. – vienoje Ukmergės mokyklų, liepos 4–7 d. – Mezciems poilsio namuose prie Daugpilio. KTB AOK 16, Ia, 1941 6 21–1941 7 31, BA-MA, RH 20-16/45.

¹⁰¹ Žr. Tomasz Szarota, *U progu zagłady: zająćia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie:*

mo įrankiai buvo naudojami laužtuvai, medinės lazdos ir vandens siurblio žarnos sunkvežimiams plauti. Dviejose nuotraukose matyti tas pats jaunas vyras, ką tik laužtuvu užmušęs savąją auką ir triumfuojančia veido išraiška pozuoja. Liudytojai pasakojo, kad žydai iš pradžių turėję išvalyti arklių mėšlą, po to buvę priversti išplauti kiemą naudodamiesi vandens žarnomis, o tuomet prasidėjęs kankinimas, ir jie vienas po kito buvo nužudyti arba prigrindyti vandeniui iš siurblio žarnos¹⁰⁴. Kiemą užtvindė kraujas, o galiausiai žydai dar turėjo ir jį išvalyti. Aukos buvo užkastos senosiose kapinėse. Tokią įvykių eigą patvirtina Lietuvos arkivyskupo Juozapo Skvirecko 1941 m. birželio 28 d.

Warszawa, Paryž, Amsterdam, Antwerpia, Kowno (Warszawa, 2000), 243 ir kt.; plg.: Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 170–180.

¹⁰² Progą spėliojimui suteikia Zenono Blyno, Lietuvos nacionalistų partijos (LNP) generalinio sekretoriaus, dienoraščio 1941 m. liepos 18 d. įrašas: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Pasak jo, Dainauskas Jonas, buv(ęs) saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume, lyg tęsdamas kokią tai lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams“. Taip cituojama Eidinto darbe *Žydai...*, p. 173. Eidintas prideda, kad „gatvė, kuri veda į kapines“, Kaune yra toje pačioje vietoje, kur ir „Lietūkio“ garažas.

¹⁰³ 1-ojo policininkų bataliono (*Schutzmannschaf-tsbatallion*) narys Pranas Matiukas pasakojo girdėjęs, kad aukos garaže buvusios nužudytos žiauriausiu būdu. Dauguma žudikų buvo ką tik paleisti iš kalėjimo. Žr. Prano Matiuko apklausą 1961 12 20, LYA archyvas, 47337/3, 1 ir kt.

¹⁰⁴ Julius Vainilavičiaus parodymai KGB Vilniuje 1959 8 1. Žr. Leonardo Survilos parodymus 1961 1 21, abejį pateikiami kn.: *Masinės žudynės*, 1 t., p. 231 ir kt. Žr. Mishell, *Kaddish*, p. 25, kur aprašoma įvykių eiga pagal žydų tautybės liudytojo pasakojimą.

įrašas dienoraštyje. Jį aplankė gydytojas Matulionis ir kunigas Morkūnas, kurie iš pažįstamų buvo girdėję apie šiurpų nusikaltimą garažo kieme, papasakojo apie tai metropolitui ir paprašė jo tarpininkauti bandant uždrausti panašius ekscesus¹⁰⁵.

Dokumentų, patvirtinančių vokiečių kareivių pokarinius teiginius, esą lietuvės moterys netgi iškėlusios aukštyn savo vaikus, kad šie geriau matytų žudynes, nėra. Šie ir panašūs teiginiai veikiausiai tėra vokiečių karių pastangos paženklinti visą lietuvių tautą kaip sužvėrėjusius žydų nekentėjus ir palankiau nušviesti vokiečių elgesį. Tačiau daugybė liudytojų patvirtino, kad civiliai žiūrovai drąsino mušančiuosius, o kažkas netgi grojo akordeonu, kai kurie (Wilhelmas Gunsilius) teigė, kad buvo grojamas Lietuvos himnas¹⁰⁶. (Šiam pasakojimui apie nacionalinio himno grojimą prieštarauja kiti liudytojai) Regis, buvo ir tokių lietuvių, kurie šaukė „Gėda Lietuvai!“, bet jie buvo nutildyti¹⁰⁷.

Būtina pabrėžti, kad siekiant aiškiai ir tiksliai atkurti „Lietūkio“ žudynių istoriją susiduriama su didele problema – nepaisant turimų fonuotaukų ir dažnai cituojamų vokiečių ir lietuvių, savo akimis mačiusių įvykių, pasakojimų, vis dar nelengva tiksliai nustatyti įvykių seką bei išsiaiškinti kai kurias plačiai ir dažnai skelbtas detales¹⁰⁸.

Didžiausio masto žudynės pirmąją karą savaitę – tai pogromas Vilijampolėje (Slobodkoje), kur gyveno daugiausia žydai. Naktimis nuo birželio 25 d., trečiadienio, iki birželio 27 d., penktadienio, Vilijampolėje vyko organizuotas pogromas, kurio metu šaunamaisiais ginklais ir peiliais apsiginklavę lietuvių sukilėliai – tarp jų buvo ir nemažai studentų – įsiveržė į daugelį namų ir žvėriškai nužudė daugiau kaip tūkstantį žmonių. Aukų suskaičiuojama nuo 600 iki kelių tūkstančių¹⁰⁹. Tikėtina, kad į pateiktą didžiausią aukų skaičių buvo įtraukti asmenys, kurie vėliau buvo nužudyti VII forte. Liūdnei pagarsėjęs Al-

girdo Klimaičio būrys sudarė vietinių nusikaltėlių branduolį; žudikai buvo skatinami operatyvinės grupės A vado SS generolo Stahleckerio; jiems talkino vokiečiai, kurie apsupo žydų gyvenamą rajoną. Pasak vieno pranešimo, vokiečių patruliai šaudė į žydus, bandančius pasprukti per Vilijos upę¹¹⁰. Kitą dieną ten buvo rasta daugybė besimėtančių kūnų dalių ir sudarkytų lavonų. Namai buvo padegti, juose buvę žmonės sudegė¹¹¹. Dalis nužudytųjų birželio 27 d., penktadienį, buvo palaidota žydų kapinėse, kita dalis užkasta masinėse kapavietėse ant upės kranto¹¹². Svarbūs yra keli šio mirtino išpuolio prieš Kauno žydus aspektai, bet svarbiausia tai, kad, skirtingai nuo antikomunistinės „Lietūkio“ žiaurumų motyvacijos, kurią nurodo nemažai pir-

¹⁰⁵ Dienoraščio ištraukos išspausdintos leidinyje *Masinės žudynės*, t. 1, p. 51 ir kt. Žr. M. Eglinis, *Mirties fortuose*, p. 9, taip pat Žr. Brandišauskas, *Sukilimas*, p. 272.

¹⁰⁶ Leonardo Survilos parodymai 1961 1 21: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 232. Apie neva džiūgaujantis motinas su vaikais žr. pulkininko Bischoffshauseno pranešimą 1959 4 19, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t.3a, 1. 2291-2295; Wilhelmo Gunsiliuso, buvusio vokiečių oro pajėgų vadovybės štabo 16-osios armijos nuotraukų skyriaus fotografo, parodymus 1958 11 11, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 2, 1. 785a-791. Plg. Wilhelmo Schwano, lydėjusio Gunsiliusą, apklausą 1960 4 26, ten pat, t. 13, 1. 100. Gausiuose vadinamosios 562-osios „duonkepių kuopos“ (*Backereikompanie*) narių parodymuose atkreipiamas dėmesys į tai, kad daugumą žiūrovų sudarė vokiečių kariai. Plg., pavyzdžiui, Karlo Roderio, taip pat padariusio dvi nuotraukas, apklausą 1959 7 8, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 4, 1. 2737-2743; Fritzo Lescho apklausą 1959 7 8, ten pat, 1. 2747-2749; Huberto Schmeinko apklausą 1960 8 2, ten pat, t. 12, 1. 201-203; Ewaldo Schreinerio, nuotraukose atpažinusio save ir daug kitų kareivių, priklausiusių „duonkepių kuopai“, apklausą 1960 4 26, ten pat, t. 13, 1. 93 ir kt.; Heinricho

minių šaltinių, Vilijampolės žudynių metu žydai buvo puolami vien tik *kaip* žydai.

Antikomunistinio sukilimo Vilniuje metu taip pat būta smurto prieš žydus; per šiuos išpuolius sukilėliai grobdavo žydų vyrus. Tačiau aukų skaičius Vilniuje pirmosiomis karą dienomis nesiekia žudynių, vykusių Kaune, masto. Vis dar trūksta duomenų apie visus kaimo vietovėse vykusių mažesnio masto pogromus, bet yra žinoma, kad žydų pabėgėliai, traukiantys į Rytus, jie buvo puldinėjami ir žudomi¹¹³. Pirmosios karą savaitės išpuolių prieš žydus pavyzdžių galima rasti papildytame pranešime apie 1941 metų genocidą kaimo vietovėse (dr. Arūnas Bubnys)¹¹⁴. Apibendrinus prieinamus duomenis, galima teigti, kad dauguma nacių arba jų kolaborantų au-

Engelso, taip pat atpažinusio šešis „duonkepių kuopos“ narius, apklausą 1960 4 12 EK 3 byla, t. 21, 1. 6805-6809.

¹⁰⁷ Holzman, p. 25.

¹⁰⁸ Plačiai priimtą įprastą „Lietūkio“ įvykių aiškinimą galima rasti kn.: Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess *'The Good Old Days': The Holocaust As Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, trans. Deborah Burnstone (Old Saybrook, 1991), p. 23-35. Fotografo Gunsiliuso ir pulkininko Bischoffshauseno teiginiai prieštarauja kitų liudytojų parodymams, paskelbtiems kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 231; žr. Algirdo Mošinsko pateiktą paaiškinimą „Akiračiuose“, Nr. 9 (1984), ir „Lietuvos ryto“, 1999 birželio 19 medžiagoje, taip pat viešo forumo, organizuoto Vytauto Didžiojo universitete, garso įrašė (perdavė Liūtas Mockūnas).

¹⁰⁹ Studentų dalyvavimą pabrėžė nemažai liudytojų. Žr. antai Gar, *Umkum*, p. 37. Stahleckeris nurodė tokį šių pogromų aukų skaičių: per pirmąją naktį – 1500, per kitas naktis – 2300, iš viso – 3800. Šis skaičius yra per didelis, jis apima ir VII forte sušaudytas aukas. Pirmoji bendroji EG A ataskaita, IMG 37, p. 682 ir kt. *Pinkas ha-Kehilot, Lita*, p. 543 minima maždaug 800 pogromų aukų; Garfunkel, *Kovno*, p. 31 nurodyta 800 aukų; Tory, *Holocaust*, p. 23 paminėta mažiausiai

kų pirmąją karą savaitę buvo nužudytos į ša-
lį veržiantis vokiečiams arba iš karto po to, kai pradėjo veikti įvairios saugumo tarnybos. Teiginius apie didelio masto pogromus, vykusių prieš vokiečių pajėgų pasirodymą, reikia vertinti atsargiai, kol jie nėra patvirtinti patikimų šaltinių nurodant laiką, vietą ir bent apytikslį aukų skaičių.

Pogromų organizavimas: vokiečių ir lietuvių santykiai

Bandant aiškinti pirmųjų karą dienų išpuolių prieš žydus genezę ir eigą, natūraliai kyla keletas svarbių klausimų. Kaip buvo prieita prie pogromų? Kas buvo už juos atsakin-

700 aukų; Grossman/Ehrenburg, *Schwarzbuch*, p. 582 kalbama maždaug apie 1000 aukų. Gar, *Umkum*, p. 38 taip pat nurodoma apie 1000 aukų. Budreckis, *Revolt*, p. 63, remiantis L. Shausso pranešimu (L. Shauss' Bericht an die aao Komm. (*Black book*, p. 324 ir kt.)) rašoma apie 600 aukų, žuvusių Arbarskio, Paverskio, Vilyuskio ir Irogalskio gatvėse.

¹¹⁰ Szarota, p. 235 ir tolesni puslapiai. Mažą skaičių pateikia Oshry savo 1945 m. gegužės pareiškime.

¹¹¹ Likę gyvi asmenys nepatvirtino, kad buvo sudeginta 60 namų, kaip nurodyta pirmojoje bendrojoje EG A ataskaitoje, pateiktoje 1941 10 15, nors tie namai ir buvo sudeginti.

¹¹² Plg. Mishell, *Kaddish*, p. 20 ir kt.; Gar, *Umkum*, p. 38; Gordon, *Shadow*, p. 37 ir kt.; Oshry, *Annihilation*, p. 1-4, 13-15, aprašo daugybės rabinų ir Ješiboto studentų kančias bei mirtį Slobodkoje.

¹¹³ Ypač šiurpias žudynes aprašo genocidą išgyvenęs Sollis Ganoras Wolfgango Benzo ir Marion Neiss sudarytame rinkinyje *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumenten* (Berlin, 1999), p. 8-9.

¹¹⁴ Žr. Arūno Bubnio „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.“, pranešimas Tarptautinei komisijai.

gas ir ko jais buvo siekiama? Norint atsakyti į šiuos klausimus, reikia kuo tiksliau atkurti vokiečių saugumo policijos veiklą pirmosiomis karo dienomis. Kas ir kada atvyko į Kauną? Ką mes žinome apie vokiečių ir lietuvių tarpusavyo santykius? Kokie tuomet buvo vokiečių saugumo policijos tikslai?

Persekiojimai ir žudynės suintensyvėjo po to, kai į miestą atvyko Heydricho saugumo policija, o pogromas Vilijampolėje kaip tik buvo vokiečių atvykimo pasekmė¹¹⁵. Dar naktį iš birželio 24-osios į 25-ąją į Kauną įžengė vokiečių saugumo policijos priešakinis būrys¹¹⁶. Stahleckeris, pasak jo palydovų Emilio Finnbergo ir Horsto Eichlerio, birželio 23 d. Karaliaučiuje susitiko su vyresniuoju SS ir policijos vadu SS grupenfiureriu Hansu Adolfu Prützmannu, po to birželio 24 d. kalbėjosi su SS hauptsturmfiiureriu Hansu Joachimiu Böhme iš Tilžės gestapo, o ankstų birželio 25 d. rytą atvyko į Kauną¹¹⁷. Birželio 26 d. Kaune Stahleckeris susitiko su 16-osios armijos Abvero karininku (Ic) pasitarti dėl „vyresniosios SS ir policijos vadovybės dalinių priešakinio būrio kariuomenės užnugaryje“¹¹⁸, nes jis nesilaikė susitarimo, pagal kurį ypatingieji būriai (*Sonderkommandos* – SK) galėjo pradėti veikti tik įkūrus armijos užnugario sritis, bet ne karo veiksmų zonoje¹¹⁹.

Priešakinį būrį sudarė operatyvinės grupės A štabo daliniai, ypatingojo būrio 1b ir 3-iojo operatyvinio būrio personalas¹²⁰. Vieningai teigiama, kad SS oberšturmfiurerio Ludwigo Hüttigo vadovaujamas priešakinis SK 1b jau birželio 25 d. atsidūrė Kaune. Čia buvo ieškoma būsto pagrindinei SK 1b daliai, kuri atvyko birželio 28 d. Priešakiniam būriui teko ir viena pirmųjų užduočių – nustatyti, „kokie asmenys laikytini neramumų kurstytojais, išaiškinti rusų (sovietų) NKVD vadus ir suskaičiuoti gyventojus žydus“¹²¹. Pagrindinė EK 3 dalis, vadovaujama Jägerio pavaduotojo SS šturmfiurerio Gustavo Grauerio, į Kauną įžengė liepos 2 d., dar neišvykus 1b SK¹²². Anot Grau-

erio, Jägeris ir Hamannas buvo atvažiuavę iš anksto¹²³.

Viena svarbiausių šio laikotarpio užduočių, tekusių vokiečių saugumo policijai, kaip jau minėta, buvo kuo nepastebimiau inicijuoti antisemitinius pogromus. Išsakęs šį ketinimą 1941 m. birželio 17 d. pasitarime, birželio 29 d. Heydrichas dar kartą suformulavo jį raštu operatyvinių grupių vadams¹²⁴.

Nuo 1941 m. kovo mėn. lietuvių sukilėlių vadai taip pat stengėsi propagandos priemonėmis parengti išpuolius prieš žydus, siekdami juos išvaryti iš Lietuvos valstybės teritorijos, retais atvejais žydams buvo grasinama mirtimi. Lietuvos žydai buvo paskelbti už įstatymo ribų, juos leista persekioti. Vokiečių saugumo policija rodė akivaizdų suinteresuotumą po-

¹¹⁵ Likę gyvi rabinas Sniegas ir Karlas Natkinas, duodami parodymus, pabrėžė, kad persekiojimai paaštrėjo. Vyriausiojo rabino Sniego parodymai 1959 6 3, EK 3 byla, t. 3, l. 1063; Karlo Natkino parodymai 1959 7 18, ten pat, t. 6, l. 2149. Žr. Gar, *Umkum*, p. 36, kur taip pat pabrėžiama, kad atvykus vokiečiams labai padaugėjo nužudymų.

¹¹⁶ Žvelgdamas į praeitį, 1941 m. spalio mėn. Stahleckeris praneša, kad 1941 6 25 į Kauną atvyko priešakiniai Vermachto junginiai. Pirmoji bendroji EG A ataskaita, IMG t. 37, p. 672. Apie tikslų Stahleckerio atvykimo į Kauną laiką žr. taip pat tolesnę išnašą ir Friedman, *Collaboration*, p. 182 ir kt.

¹¹⁷ Emilio Finnbergo apklausa 1966 5 11 Hamburge (RSHA byla), StA berlin 1 Js 4/65, t. 6. Žr. Finnbergo parodymus 1960 11 23, Ehrlingerio byla, t. 11, l. 569. Žr. Horsto Eichlerio apklausą 1959 9 15–16, EK 3 byla, t. 10, l. 3893 ir 3903, taip pat Eichlerio apklausą 1984 5 29, Klimaičio byla, t. 1, l. 102. Tilžės gestapo 1941 7 1 raštas RSHA IV A 1, Maskvos ypatingasis archyvas, 500-1-758; ZStL, UdSSR Ord. 245 Ag, Nr. 254–257.

¹¹⁸ AOK 16 Ic AO veiklos 1940 6 22–1941 12 21 ataskaita, BA-MA, RH 20-16/473, l. 8 (1941 6 26 įrašas).

¹¹⁹ Pirmojoje bendrojoje EG A ataskaitoje iki 1941 10 15 šis skubėjimas buvo aiškinamas

gromais, o lietuvių pusė, bent jau propagandos požiūriu, atrodė pasirengusi juos vykdyti tautinių ir nacionalinių interesų vardan¹²⁵.

Vokiečių saugumo policijos ryšiai su lietuviais

Kaip pavyko praktiškai įgyvendinti vokiečių siekius organizuoti brutalius pogromus prieš žydus? Spalio mėn. EG A pranešė, kad jai pavykė „nepaisant didelių sunkumų, pakurstyti vietines antisemitines jėgas rengti pogromus prieš žydus“¹²⁶. Kitoje tos pačios ataskaitos vietoje kartojama, kad „iš pradžių buvo nelaukta sudėtinga pradėti Kaune didesnio masto žydų pogromą. Tačiau

nelaukta greitu Vermachto puolimu. Žr. ištraukas iš IMG XXXVII, p. 670–717, 180-L, čia p. 671 ir kt. Visas dokumentas saugomas Maskvos ypatingajame archyve, 500-4-93, pirmojoje bendrojoje operatyvinių grupių veiklos ir padėties 1941 7 31 ataskaitoje. Ypatingųjų būrių buvimas kovos lauke pateisinamas tuo, kad sovietai galėjo sunaikinti materialines vertybes. Žr. Klein, *Einsatzgruppen*, p. 113. Po kelių dienų puolant Rygą panašių problemų jau nebuvo: Stahleckeris su „koviniais daliniais“ įžengė į miestą, „bendradarbiavimas su AOK puikus. Įmanoma sklandžiai įsilieti į priešakinius skyrius“. 1941 7 4 pranešimas apie įvykį (Ereignismeldung, toliau – EM) Nr. 12, BA, R 58/214, l. 67.

¹²⁰ Priešakiniam būriui priklausė EK 3 SD tarnybos narys SS pareigūnas Kurtas Mederskis, kuris teigė: „iš pradžių Vermachtas visai nenorėjo įleisti mūsų į Kauną, nes mums esą nėra ką veikti kovos veiksmų lauke“. Kurto Mederskio apklausa 1972 3 1, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 58, l. 13 982.

¹²¹ Žr. Wilhelmo Hellmanno apklausą 1959 2 3, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 539 ir kt. Žr. Paulio Schulte's apklausą 1959 11 4, Ehrlingerio byla, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 302. Priešakiniam būriui, be Ludwigo Hüttigo, dar priklausė Schulte, Hermannas Reese, SS unteršturmfiureris

davus nurodymus Klimaičiui, EG A priešakiniam būriui vis dėlto pavyko inicijuoti pogromą“¹²⁷.

Kokie buvo tie „sunkumai“ ir kas tas Klimaitis? Viena vertus, vokiečių saugumo policijai buvo nelengva atskirti įvairias Kauno sukilėlių grupes. EG A ir SK 1b ataskaitose pirmosiomis karo dienomis kalbama tai apie keturias, tai apie dvi Kaune veikusias grupes, o SK 1b vadas SS oberšturmfiureris dr. Erihas Ehrlingeris po karo pasakojo apie tris partizanų organizacijas¹²⁸. Antra vertus, nors lietuvių pasiruošimas imtis smurto buvo didelis ir kai kuriais atvejais jis galėjo pavirsti žudynėmis, vis dėlto smurto atmosfera buvo mažiau paplitusi, nei manė vokiečių saugumo policija. Inicijuoti pogromus pavyko tik po

Georgas Schmidtas, Hellmannas. Žr. 1941-6-30 EM Nr. 8, BA, R 58/214.

¹²² EK 3 teritorijoje iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytų egzekucijų sąrašas, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 81–89, čia l. 81; pirmosios bendrosios EG A ataskaitos 1b priedas, Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-93; 1941 7 3, EM Nr. 11, BA, R 58/214.

¹²³ Žr. Grauerio apklausą 1984 6 13, ZStL, II 207 AR-Z41/83, t. 1, l. 124.

¹²⁴ Operatyvinis įsakymas Nr. 1 operatyvinių grupių vadams, išspausdintas kn.: Longerich, *Ermordung*, p. 118 ir kt.

¹²⁵ Plačiau žr. Liudas Truska, Vygandas Vareikis, *Holokausto prielaidos*, p. 88 ir kt.

¹²⁶ Pirmoji bendroji EG A ataskaita, IMG 37, p. 672.

¹²⁷ Pirmoji bendroji EG A ataskaita, IMG 37, p. 682. SK 1b vadas Ehrlingeris taip pat paliudijo, kad Stahleckeris atvyko į Kauną netrukus po to, kai pasirodė koviniai daliniai ir, neužmezgęs ryšių su kariuomene, ėmėsi organizuoti lietuvių partizanų junginius ir prirėkusių juos kurstyti. Šiais parodymais Ehrlingeris norėjo sumažinti savąją kaltę, tačiau jie sutampa su kitais faktais. Ehrlingerio apklausa 1959 5 12, Ehrlingerio byla, t. 4, l. 2491.

¹²⁸ Žr. Pirmąją bendrąją EG A ataskaitą, IMG 37, p. 677-679. 1941 7 4 EM Nr. 12, BA, R 58/214; Ehrlingerio apklausą 1959 5 11, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 4, l. 2483.

to, kai buvo surasta vadinamoji Klimaičio grupė, kuri tolesniuose įvykiuose nebevaicino jokio vaidmens, nes tai buvo lietuviai „autsai-deriai“¹²⁹. Birželio 27 d. įvykusiame Lietuvos Laikinosios Vyriausybės posėdyje ministras Vytautas Landsbergis-Žemkalnis informavo apie „nepaprastai žiaurios“ išpuolius prieš žydus prie „Lietūkio“ garažo, o ministrai pa- prašė įrašyti į protokolą, kad lietuviai parti- zanai ir pavieniai civiliai asmenys turėtų „vengti viešų žydų egzekucijų“. Šiuos nusi- kaltimus esą įvykdė tie žmonės, kurie „nieko bendro neturi nei su [LAF] Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, ar nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe“. Tačiau, pasak Lietuvos LLV protokolo, čia neturimos galvoje „visos tos priemonės, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokie- čių kariuomenei...“¹³⁰.

Iki šiol nepavyko tiksliai išsiaiškinti, su ko- kiais institucijomis Stahleckeris vedė pokal- bius. Šiuo metu žinomų šaltinių duomenimis sunku nustatyti ar vėlesni masinėse miesto žudynėse dalyvavusių ir vokiškuose šalti- niuose paminėtų partizanų grupių vadai Kli- maitis ir gydytojas dr. Zigonys buvo priklausomi nuo kokių nors institucijų. Po pirmosios pogromų Vilijampolėje nakties Ministras Pir- mininkas Juozas Ambrazevičius 1941 m. bir- želio 26 d. kabineto posėdyje skundėsi, kad „Klimaičio partizanų būrys veikia ne drauge su Lietuvos Ginkluotų Pajėdų Štabu“. Tuo tar- pu kiti Lietuvos partizanai veikia kontakte su Lietuvos Aktyvistų frontu ir Lietuvos Laiki- nąja Vyriausybe. Suimami visiškai nekalti as- menys arba jų butuose atliekamos kratos. Ministras pirmininkas taip pat nusi- skundė, jog „blogai veikia saugumas ir pasi- taiko areštų bei kratų pas asmenis, kurie visai nekalti“¹³¹.

Apie vokiečių ir lietuvių ryšius pirmosio- mis karo dienomis? Deja, mes tur žinoma pa- lyginti nedaug – tėra tik liudytojų parodymai, neįmanoma remtis jokiais ano meto šaltiniais.

Tačiau ir šiuo atveju yra keletas nuorodų. Vie- nas iš Stahleckerio palydovų liudijo, kad Stah- leckeris vedęs derybas savotiškame „lietuvių štabe“¹³³, kitas jo grupės dalyvis taip pat tei- gė, esą buvo iš anksto nutarta, kad Stahlecke- ris turi nedelsdamas užmegzti ryšius su lie- tuviais, ir iš tikrųjų jis derėjęsis su keliomis tarpusavyje konkuravusiomis grupėmis¹³³. Vė- liau Stahleckeris apie provokiškai nusiteiku- sius partizanus informavęs SK 1b vadą Ehr- lingerį¹³⁴.

Aiškiau apie derybas pasisakė vertėjas iš vokiečių ir lietuvių kalbų SS unteršturmfie- ris Richardas Schweizeris, ilgametis agentas ir vienas svarbiausių SD darbuotojų 3-iajame OEK 3, pasak kurio Stahleckeris dvi dienas iš eilės rengęs pasitarimus su lietuvių karinin- kais, tarp kurių buvo aviacijos karininkų, taip pat vienas iš jų Bronius Norkus. Stahleckeris paaiškinęs lietuvių karininkams, kad su lietu- viškų dalinių pagalba būtina „sumažinti žy- dų skaičių, nes jie yra priešai“. Todėl jie priva- lą susisiekti su Kaune reziduojančiu atsakin- gu vadu, t. y. su Ehrlingeriu iš EK 1b, ir neturį veikti savarankiškai. Be to, Stahleckeris paklau- sęs lietuvių, kur Kaune būtų galima įrengti žy- dų getą. Buvo pasiūlytas Vilijampolės kvarta- las¹³⁵. Vėliau Schweizeris pakeitė savo paro- dymus ir teigė, jog Stahleckeris paaiškinęs lietuvių karininkams, kad jie „privalo vado- vaujant vokiečiams likviduoti žydus komunis- tus“¹³⁶.

Šis tas žinoma apie lietuvių saugumo poli- cijos dalyvavimo ištakas. 1941 m. lapkritį par- tizanas Jonas Ženauskas rašė: „Nuo 1941 m. birželio 27 d. pradėjau organizuoti Valstybės saugumo departamentą. Kol atvyko iš Vokietij- jos dabartinieji direktoriai ir viršininkai, aš su kapitonu Kirkila, tai yra su jo būriu likvidavau likusius komunistus žydus ir kitus komunistų pakalikus.“¹³⁷

Pogromai: Vokiečių saugumo tikslai ir vaidmuo

Įvairūs pogromų tikslai

Kokius interesus ir ketinimus vokiečiai siejo su pogromais? Iki šiol karo pradžioje su- rengti pogromai, turint galvoje vokiečių interesus, iš esmės interpretuojami kaip įžanga į nu- matytą visų Sovietų Sąjungos žydų išžudymą, tarsi būsimųjų nusikaltimų ženklas, kuris kaip tam tikras politinis psichologinis žudymo pro- gramos [pagal Heydrichą] prologas buvo ne- paprastai svarbus¹³⁸. Raulis Hilbergas nurodo keletą priežasčių. Viena, „kiekvienas nužudy- tas žydas – tai mažiau darbo operatyvinėms grupėms“. Antra, vietinių gyventojų nežydų dalyvavimas pogromuose reiškė „galimybę ap- siginti nuo galimų kaltintojų ir šantažuoti vie- tinius gyventojus“¹³⁹. Apie galbūt skirtingus

saugumo policijos ir Vermachto interesus Hil- bergas užsimena tik tarp kitko. Greičiausiai šių argumentų nepakanka. Kažin ar Vokietijos va- dovai anuomet jau tiksliai žinojo, kas iš tikrų- jų įvyks per artimiausius mėnesius. Juk jie vis dėlto tikėjosi per kelis mėnesius galutinai lai- mėti karą, tuomet pakaktų laiko radikaliai ra- sinei tautinei politikai.

Be to, vokiečiams turėjo būti aišku, kad net ir didelių pogromų aukų skaičius yra palygin- ti mažas. Antai Kaune viešai surengtų pogro- mų aukos – apie tūkstantis (800 Vilijampolėje, 50–60 „Lietūkio“ garaže ir apie 150 kitur) žmo- nių – sudarė vos 16–17% bendro aukų Kaune skaičiaus – 6000. Kitaip tariant, daugiau kaip 83% aukų sudarė žuvusieji per policijos ir ka- rinių dalinių vykdytus sistemingus suėmimus bei žudynes.

Tikėtina, kad pogromais buvo siekiama ir kitų tikslų – tiek vietose, tiek vokiečių valdžios struktūrose. Šiuos tikslus reikia suprasti vo-

¹²⁹ Informacija apie Klimaitį labai skurdi. Jo tėvas greičiausiai buvo Lietuvos kariuome- nės karininkas (Algirdo Šalčio apklausa 1986 3 5, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 2, l. 269.) Jis buvo žurnalistas. Jo sesuo 1984 m. paliudijo, kad jis dar 4-ajame dešimtmetyje buvo nusiteikęs antikomunistiškai ir antisemitiškai, o 1942–1943 m. jis gyrėsi pradėjęs verslą (Birutės Sofijos Kuzmienės apklausa 1984 2 28 Vilniuje, ten pat, t. 2, l. 193 ir kt.). 1985 m. Reivytytis paliudijo pažįs- tantis Klimaitį kaip voldemarininką (Vytauto Reivyčio apklausa 1985 1 9, ZStL, II 207 Ar 6/85, t. 1, l. 36.) Klimaitis mirė Hamburge 1988 8 29.

¹³⁰ Protokolas Nr. 5, 1941 6 27, LLV, p. 17 ir kt.

¹³¹ Protokolas Nr. 4, 1941 6 26, LLV, p. 15.

¹³² Finnbergo 1960 11 23 parodymai, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 11, l. 569.

¹³³ Eichlerio apklausa 1984 5 29, ZStL, II 207 41/ 83, t. 1, l. 102 ir kt.

¹³⁷ Pats Ehrlingeris paliudijo tris kartus susitikęs su Stahleckeriu Kaune. Žr. Ehrlingerio apklau- są 1959 5 11, ZStL, II 207 AR-Z 21/58, t. 4, l. 2485.

¹³⁵ Richardo Schweizerio apklausa 1960 4 20, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t.18, l. 6217; Žr. Schweizerio apklausas 1960 10 14 ir 1960 10 22, ten pat, t. 22, l. 6977 ir 7049.

¹³⁶ Schweizerio apklausa 1962 1 23, ten pat, t. 31, l. 8875. Neseniai Eidintas išsakė teiginį, esą Stahleckeris ir Schweizeris dar naktį į 1941 m. birželio 25-ąją saugumo pastate, kur jau buvo susirinkę apie 40 saugumo darbuotojų, pusę valandos nuo 3 val. ryto derėjosi su laikinuoju lietuvių saugumo policijos viršininku Dai- nausku. Stahleckeris spaudęs birželio 25–27 d. vykdyti pogromus prieš žydus ir juos suimi- nėti. 1992 m. Dainauskas teigė, esą saugumas nepakluseris reikalavimui, tam buvo pasirengę tik pavieniai asmenys. Visai įmanoma, kad toks pokalbis galėjo įvykti. Tačiau kas tiksliai buvo aptarta ir koks buvo pokalbio rezultatas, lieka neaišku, nes čia kalbama apie vėlesnį pranešimą (1992 m.), tad būtina remtis ir kitais šaltiniais, norint išsiaiškinti visas aplinkybes. Žr. Eidintas, *Byla*, p. 101–103.

¹³⁷ Cituojama iš Brandišausko darbo *Sukilimas*, p. 79.

¹³⁸ Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 145.

¹³⁹ Hilberg, *Vernichtung*, p. 324.

kiečių okupacinei valdžios įtvirtinimo kontekste. Pirma, vokiečių saugumo policija siekė vietinių gyventojų ryžtą veikti nukreipti tam tikra linkme, kad jis netaptų politiškai pavojingas. Kadangi lietuviams neturėjo būti leista kurti nepriklausomą valstybę arba turėti nuolatinę kariuomenę, jų energiją reikėjo nukreipti prieš tariamai priešiškus žydus. Šia prasme derėtų interpretuoti ir jau cituotą 1941 m. birželio 29 d. paskelbto Heydricho aplinkraščio skirsnį apie tai, kad neleidžiama sudarinėti centralizuotų karinių junginių, o „*vietoje jų*“ tikslinga skatinti vietose liaudies rengiamus pogromus, kaip nurodyta anksčiau“ (išskirta autoriaus).

Antra, vokiečių saugumo policijai buvo svarbu įteisinti savo ketinimus masiškai žudyti žmones iniciatyvą priskiriant ne vokiečiams, o vietiniams gyventojams. Todėl Stahleckeris pirmojoje bendroje ataskaitoje pabrėžė, jog EG A stengėsi „kiek įmanoma“ filmuoti ir fotografuoti įvykius Kaune, o po kelių dienų ir Rygoje, norėdama pagrįsti teiginį apie tai, kad „pirmąsias spontaniškas žydų ir komunistų egzekucijas vykdė lietuviai ir latviai“¹⁴⁰. Čia buvęs svarbus ne vien „užsibrėžtas tikslas apsisvalyti (*Säuberungsziel*)“, „ne mažiau svarbu“ buvo „vėlesniems laikams... sukurti įrodomą faktą, kad išvaduoti gyventojai patys griebėsi griežčiausių priemonių prieš savo priešus bolševikus ir žydus, negavę jokių pastebimų vokiečių institucijų nurodymų“¹⁴¹. Taigi reikėjo parengti istorinę medžiagą galiniams vėlesniems ginčams dėl „griežčiausių priemonių“.

Nuo pat pradžių buvo aišku, kad brutalus ir viešas pogromų pobūdis atskleistų galimą Vermachto reakciją į SS vykdomą žudikišką politiką. Ar vėl kils daug laiko atimantys konfliktai, kaip Lenkijoje 1939–1940 metais? Stahleckerio ataskaitoje dažnai cituojami žodžiai apie „vokiečių sluoksnius“, kuriuose kiltų problemų, reiškė, kad vietinių Vermachto junginių reakcija buvo labai svarbi Vokietijos

saugumo policijai. Stahleckeris stengėsi parodyti išoriniam pasauliui, kad „patys vietiniai gyventojai ėmėsi kraštutinių priemonių ir kad taip natūraliai pasireiškė jų reakcija į dešimtmečius trukusią žydų priespaudą ir komunistų terorą“¹⁴². O kai Vermachto vadovybė pateikė pirmuosius klausimus apie birželio 28 d. pogromus, Stahleckeriui prireikė rašytinių pranešimų, kuriais jis galėtų pateisinti savo nepaprastai žiaurias priemones. Kaip tik šiame kontekste būtinai buvo reikalingi anksčiau minėtieji rašytiniai Heydricho pranešimai. Stahleckeriui ir vyresniesiems SS pareigūnams buvo reikalingi pateisinamieji pranešimai, kuriuos būtų galima pateikti vietiniams Vermachto vadams, atsakingiems už tvarkos užtikrinimą.

Apie vokiečių armijos požiūrį į viešas žuodynes byloja nemažai šaltinių. 16-osios armijos, 281-osios aprūpinimo divizijos ir oro pajėgų karo dienoraščiuose užsimenama apie pogromus¹⁴³. Birželio 29 d. 16-osios armijos vyriausiasis intendantas rašė: „9) Lietuvių laisvės kovotojų išpuoliai prieš komunistus ir žydus nutraukti. Tolesnės egzekucijos vyksta prižiūrint Kaune veikiantiems SS vadams“¹⁴⁴. Tuo laiku veikė Ehrlingerio SK 1b tarnybos laikotarpis, kuomet jis turėjo Kaune pakankamai pajėgų¹⁴⁵. Prieš tai dvi dienas vyko Vermachto pasitarimai su EG A vadu Stahleckeriu. Po pirmosios pogromų Vilijampolėje nakties, birželio 26 d. 16-osios armijos Ic (žvalgybos) karininkas kalbėjosi su Stahleckeriu, o birželio 28 d. su Stahleckeriu susitiko 16-osios armijos Ia (taktikos) karininkas. Jie kalbėjosi apie „a) naujos vyriausybės sudarymą, Berlyne priimtus sprendimus; b) saugumo tarnybos perėmimą, liet.[uvių] pagalbinės policijos (*Hilfspolizei*) uniformas; c) kaip toliau išvengti žydų pogromų, vykusių viešai, gatvėse“¹⁴⁶. Šiaurės armijų grupės užnugario srities vado Ic karininkas taip pat užsiminė apie birželio 28 d. pasitarimą su Stahleckeriu „dėl pareigų pasidalijimo ir vado informavimo“¹⁴⁷.

1941 m. liepos pradžioje klausimų dėl „lietuvių savanorių išpuolių“ kilo viena hierarchine pakopa aukštesnei Reicho vadovybei – Šiaurės armijų grupei. 1941 m. liepos 3 d. rytą vyriausiasis Hitlerio adjutantas pulkininkas Schmudtas lankėsi Šiaurės armijų grupės pagrindinėje būstinėje ir vėliau – greičiausiai po

pokalbio – telefonu pranešė, kad „šie politiniai klausimai neturi būti užkrauti kareiviams; čia kalbama apie būtiną ravėjimą“ (*Flurbereinigung*)¹⁴⁸, t. y. etninį valymą. Šiaurės armijų grupės vadas oficialiame dienoraštyje rašė, jog nors von Roques'as ir skundėsi dėl masinių žydų šaudymų, tačiau jam buvo aišku, kad lie-

¹⁴⁰ Pirmoji bendroji EG A 1941 10 15 ataskaita, IMG 37, p. 683.

¹⁴¹ Ten pat, p. 682.

¹⁴² Ten pat, p. 672.

¹⁴³ KTB AOK 16, Ia, BA-MA, RH 20-16/45, l. 36. Skyrelis pavadintas „Kauno kovų apžvalga“; KTB Sich. Div. 281); pirmoji padėties ataskaita, pateikta Šiaurės armijos užnugario srities vadui; čia VII skyriaus veiklos 1941 7 10 ataskaitoje rašoma: „Neapykanta sovietams ir įniršis pirmosiomis dienomis ypač Kaune taip prasiveržė, kad baltais raiščiais paženklinti savisaugos organizacijos nariai iš dalies viešai ir dienos metu žiauriai žudė žinomus komunistus, komisarų, taip pat moteris ir vaikus, kurie buvo kaltinami įskundę GPU lietuvių inteligentus. Nors karo lauko komendantūra ir nedelsdama įsikišo, nepavyko užkirsti kelio tolesnėms naktinėms kelių tūkstančių komunistų ir žydų žudynėms“; NARA T 315 Roll 1870; 1-ojo oro laivyno vadovybės karinių oro pajėgų tiekimo kelių štabo (Kuttigo štabo) KTB Nr. 1 (1941 4 1–1941 7 10), l. 507; (KTB Nr. 1 (1.4.-10.7.41) des Nachschubverbinderungsstabes der Luftwaffe bei Luftflottenkommando 1) BA-MA, RL 7/15 (1941 6 28 įrašas): „4. Vakar ir šiandien Kaune vyko žiaurus pogromas prieš žydus. Vakar „partizanai“ nušovė 1 500 žydų; nužudyta 70 žydų tautybės snaiperių (*Heckenschützen*). Šiąnakt sušaudyta apie 1000 žydų (skaičius pateikė karo komendantūra). 5. Šiandien vidurdienį nuginkluojami visi gyventojai“.

¹⁴⁴ AOK 16 pasitarimo pastaba (Besprechungsnotiz), užrašyta vyriausiojo intendanto 1941 6 29, BA-MA, RH 20-16/702.

¹⁴⁵ 1941 6 30, EM, BA, R 58/214.

¹⁴⁶ 16 KTB AOK 16, Ic/AO veiklos ataskaita, BA-MA, RH 20-16/473, l. 8 (1941 6 26), „Pasitarimas su SS brigadefiureriu, vyresniojo SS ir policijos vado junginių priešakinis būrys, dislokuotas armijos užnugario srityje“; KTB

AOK 16, Ia, BA-MA, RH 20-16/45, l. 51 (1941 6 28).

¹⁴⁷ Šiaurės armijos užnugario srities vado, Ic ir Ic/AO veiklos 1941 6 16–1941 7 31 ataskaitos, BA-MA, RH 22/253 (1941 6 28). Ic karininkas kartu su Ic/AO 1941 6 22 susitiko su ryšių tarp vadovybės ir saugumo policijos karininku šturmbanfiureriu Wesseliu „užmegzti ryšius su slaptaja karo policija ir saugumo policija“, o birželio 23 d. – su pulkininku leitenantu von Zamory, kuriam vyresniojo SS ir policijos vado Ia karininkas Prützmannaus dėstė „žvalgybos (Ic) reikalus“. Ten pat (1941 6 22 – 1941 6 23).

¹⁴⁸ Šiaurės armijų grupės KTB 1941 7 3 įrašas, BA-MA, RH 19 III/767, l. 52. Krausnickis jau minėjo, kad ši formuluotė bei vyriausiojo Hitlerio adjutanto tarnybinės funkcijos byloja apie tai, jog Schmudtas buvo kalbėjęs su Hitleriu. Ši formuluotė primena ir Hitlerio motyvus, susijusius su 1941 m. kovo mėn. nustatytu tradicinių kariuomenės teisių okupacinėje valdžioje apribojimu paskelbus visuotinį atleidimo raštą (*Freibrief*) Himmlerio SS daliniams, taip pat ir 1939 m. rudenį paskelbtą Hitlerio pasakymą apie žudikišką Lenkijos elito mažinimą (*Dezimierung*). Žr. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 182.

¹⁴⁹ Žr. Leebo dienoraštį, p. 288. Von Roques'as pritarė tikslui „spręsti žydų klausimą“, tačiau manė, kad būtų kur kas patikimiau „jį išspręsti sterilizuojant visus vyriškos lyties žydus“. Pasak jo parodymų, 1947 m. Šiaurės armijų grupės užnugario srities vadas von Roques'as kalbėjosi apie pogromus netgi su Stahleckeriu, kuris, žinoma, laikėsi Vermachtui nustatytos įvykių versijos. „Aš paklausiau apie tai Stahleckerio, kuris teigė, esą lietuviai tai darė savo iniciatyva.“ Žr. Leebo dienoraštį, p. 63, 146 pastaba, su nuoroda į priesaikinį von Roques'o pareiškimą (*eidesstatliche Versicherung*) XII byloje (NOKW 2618, 1947 10 22).

tuvių junginiai juos vykdė „vokiečių policijos institucijų paskatinti“¹⁴⁹.

Iš šių šaltinių matyti, kad Vermachtas buvo nuolat gerai informuojamas apie įvykius, dažnai aptardavo juos su saugumo policijos atstovais ir pasisakydavo tik prieš nekontroliuojamas žudynes. Nors karinė valdžia buvo kompetentinga vietose skelbti įsakymus ir atsakinga už gyventojų saugumą, ji pritarė žudynėms, kurias vokiečių saugumo policija vykdė karinių veiksmų zonoje, po kelių dienų – armijos užnugario (rückwärtigen Armeegebiet) srityje, o galiausiai ir stovinčios kariuomenės užnugaryje (rückwärtigen Heeresgebiet). Protestai buvo vangūs ir šiuo požiūriu saugumo policija iš tiesų pasiekė savo tikslą. Vėlesnis Rytų reikalų ministerijos (*Ostministerium*) politikos skyriaus vedėjas Otto Bräutigamas, kartu su Kleistu liepos 11 d. aplankęs Šiaurės armijų grupės užnugario srities vadovybę, dienoraštyje rašė: „Mums tyliai duodant leidimą, lietuvių pagalbinė policija įvykdė daugybę žydų pogromų“¹⁵⁰. Vienas Vermachto kareivis 1941 m. birželio 29 d. dienoraštyje įrašė: „Mūsų vokiečių kareiviai buvo tik ramūs žiūrovai; jie nebuvo gavę įsakymo kaip nors sustabdyti kraujo liejimą. Persekiojimas truko dieną ir naktį nuo birželio 24 d. iki birželio 29 d. vakaro. Po to viskas pamažu nurimo“¹⁵¹.

Visos susijusios vokiečių institucijos – saugumo policija, Vermachtas ir būsimosios civilinės valdžios ryšių karininkai – laikėsi pozicijos, kad pogromų ir pirmųjų masinių žudynių klausimu nesama didesnių nuomonių skirtumų, dėl kurių būtų verta rimtai ginčytis. Įvertindamas neseniai įvykusius ekscesus, Stahleckeris savo ataskaitoje pagrįstai pabrėžė, kad pogromai vyko „sklandžiai“, „informuojant Vermachto tarnybas, kurios visuomet teigiamai įvertino minėtas akcijas“¹⁵². Nuo birželio pabaigos žudynės vykdavo jau ne taip viešai kaip anksčiau, jos buvo perkeltos į VII fortą. 1960 m. vienas Vermachto kareivis teismui paliudijo: „Visi žinojo, kad, vokiečiams nu-

traukus skerdynes Kauno gatvėse, šaudymai vyko gynybiniuose statiniuose prie Kauno“¹⁵³. 281-osios apsaugos divizijos patruliavimo tarnyba stengėsi sustabdyti naktinius šaudymus mieste¹⁵⁴.

Toliau atsakant į klausimą, ko siekė vokiečiai rengdami pogromus, reikia prisiminti, kad vokiečių saugumo policija dėl savo antisemitinių nuostatų Sovietų Sąjungos žydus iš tikrųjų laikė pavojingais. Saugumas žinojo, kad daugelyje Baltijos šalių miestų žydai sudarė labai didelę gyventojų dalį, o vokiečių saugumo pajėgos ten buvo menkos. Taigi vokiečiai susidūrė su problema, kaip greitai sukurti uždarus getus, kad turint mažai jėgų būtų galima kontroliuoti „pavojingus“ žydus. Įvykiai Kaune greičiausiai klostėsi kaip norėta, teroristinis šantažas buvo sėkmingas: tie žydai, kurie išgyveno pirmąją žudynių bangą, baimindamiesi pogromų ir grasinimų nepaleisti į laisvę žydų moterų ir vaikų, buvo pasirengę bendradarbiauti kuriant getą.

Pagaliau saugumo policijai buvo ne mažiau svarbu išplėsti savo kompetencijos ribas užvaldant naujas valdžios sritis. Prieš karą saugumo įgaliojimai apsiribojo vykdomąja veikla, o politinė veikla buvo perleista būsimajai civilinei valdžiai. Viešų žudynių šmėkla dar turėjo tarnauti politinės policijos ambicijai – neva ji vienintelė esanti atsakinga už visus saugumo politikos, o ne vien saugumo policijos klausimus. Saugumas norėjo pasirodyti esantis institucinė atsvara tariamai aptiktam chaosui, taigi ir vienintelė galima tvarką palaikanti jėga (*Ordnungsmacht*)¹⁵⁵.

Vieni vokiečių saugumo policijos tikslai buvo pasiekti, kiti – ne. Nepavyko nukreipti reikiama linkme lietuvių siekių atkurti politinę nepriklausomybę. Nors ir bergždžiai, lietuviai ir toliau siekė nepriklausomybės, nuosavos atautonominės centrinės valdžios. Suversti lietuviams kaltę dėl antisemitinių eskcesų žiaurumo ir brutalumo taip pat nepavyko. Šaltiniai aiškiai nurodo vokiečių ini-

ciatyvą ir lietuvių dalyvavimą. Tačiau testas, skirtas nustatyti, kaip reaguos Vermachtas, saugumo policijai pavyko. Ne retų balų, išreiškiančių susirūpinimą, Vermachtas rimtai nesipriešino žudynėms ir nekėlė jokių didesnių problemų. Saugumo ketinimas vis dėlto perimti į savo rankas dar ir politikos formavimą okupuotuose kraštuose žlugo. Iki pat karo pabaigos saugumo policijai teko tartis su civiline valdžia ir apsiriboti daugiausia vykdomosiomis funkcijomis.

„Parengiamasis etapas“: Pasiruošimas „pavojingų“ žydų sunaikinimui

Išskyrus pačias pirmąsias masines žudynes, inicijuotas Tilžės gestapo bei SD ir vykdytas specialiai tam sukurtose pasienio zonoje (žr. tolesnį skyrių apie Jurbarką)¹⁵⁶, pereiti nuo išpuolių, primenančių pogromus, prie biurokratiškai organizuojamų žudynių buvo neįmanoma be karinės ir politinės situacijos sta-

bilizavimosi. Kaip jau minėta, vokiečių raginiai bei kurstymai žymiai išplėtė pačių pirmųjų žudynių mastą. Vykstant šioms akcijoms, naciai veikė užkulisiuose, tačiau šio metodo buvo praktiškai atsisakyta pasibaigus vadinajam vietinio keršto žydiškajam bolševizmui etapui. Nors pirmieji didelio masto išpuoliai prieš žydus buvo neabejotinai demoralizuojantys, tai dar nereiškė genocido politikos. Nacių ir jų kolaborantų požiūriu, chaosu gatvėse nebuvo galima išspręsti „žydų klausimo“. Kaip dažnai cituojamoje ataskaitoje pripažino Stahleckeris, pasibaigus pirmiesiems pogromams nelengvai sekėsi juos vėl pradėti; suvokta, kad tokie veiksmai galėjo būti vykdomi tik pirmosiomis okupacijos dienomis¹⁵⁷.

1941 metų birželio 23 d., sudaryta Lietuvos Laikinoji Vyriausybė formaliai nepalaikė organizuotų žudynių ir atsiribojo nuo partizanų smurto, nors ir išleido įsakus, kurių pagrindu žydai buvo izoliuojami ir kolektyviai baudžiami¹⁵⁸. Antra vertus, vyriausybės vadovai *viešai* nepasisakė apie žudynių, vykusių Kaune, klausimu vyriausybė; kiek žinoma, tik vie-

¹⁵⁰ Otto Bräutigamo karo dienoraštis, p. 134.

¹⁵¹ Majoro barono von Grießenbecko dienoraščio pastabos, įrašytos 1941 6 29, pagal leitenanto dr. Wüsto (AOK 16 501-oji propagandos kuopa) pranešimą, cituota iš Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, p. 179.

¹⁵² Pirmoji bendroji EG A ataskaita, IMG, t. 37, p. 683.

¹⁵³ Wilhelmo Schwano apklausa, 16-osios armijos aeronuotraumų skyrius, 1960 4 26, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 13, l. 101.

¹⁵⁴ Žr. KTB Sich. Div. 281, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 263 (1941 7 4 įrašas).

¹⁵⁵ K. Friedman, *Collaboration*, p. 180 taip pat nurodomas Stahleckerio suinteresuotumas pabrėžti vietos gyventojų dalyvavimą.

¹⁵⁶ Aukų skaičius pagal vokiečių saugumo policijos ataskaitą: Gargžduose – 201, Kretingoje – 214 ir Palangoje – 111, kaip minima NARA, 1941 m. liepos 6 d. EM Nr. 14, 2, T175. Daug daugiau informacijos galima

rasti Fischerio-Schwederio tyrime, Fritz Bauer et al, vol. 15, eds., *Justiz und NS-Verbrechen* (Amsterdam, 1968–1981); žr. Jürgeno Matthauso „Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, esantį *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), p. 101 ir kt.; taip pat Joachimo Tauberio, *Garsden*, 1941 birželio 24 d. (laukiama autoriaus rankraščio publikacijos) ir Konrado Kwieto „Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941“, *Holocaust and Genocide Studies*, 12/1 (1998), p. 3–7. Taip pat Žr. Christopho Dieckmanno „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“ Ulricho Herberto sudarytame rinkinyje *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945* (Frankfurt, 1998, p. 292–329, o ypač p. 295–298.

¹⁵⁷ Pirmoji EG A ataskaita, l. 683.

¹⁵⁸ Žr. Laikinosios Vyriausybės protokolus, rašytus 1941 m. birželio 24–26 d., LLV, p. 9–15.

nas jos narys, istorikas Zenonas Ivinskis, atsakingas už ryšius su vokiečiais, pasiūlė oficialiai pasmerkti smurtą prieš žydus¹⁵⁹. Reikia konstatuoti ir tai, kad nepaisant neoficialaus griežto išpėjimo Klimaičiui¹⁶⁰ ir paskelbtų atsiskaukimų, apskritai smerkiančių įstatymų nesilaikymą ir nesankcionuotą smurtą¹⁶¹. Lietuvos valdžios institucijos iš esmės nebandė išikišti ar bent aiškiai atsiriboti nuo vokiečių perėmimo ir vadovavimo paskubomis sukurtiems daliniams, suformuotiems iš antisovietinių partizanų ir Raudonosios armijos dezertyrų. Nacių gebėjimas įtraukti lietuvius į masines egzekucijas turėjo nepalyginti rimtesnių pasekmių Lietuvos žydams negu pirmosios karo savaitės žudynės. LV patvirtino karinių pajėgų štabą, pritarė vadinamojo Tautinio darbo apsaugos bataliono sudarymui 1941 metų birželio 27 d. ir Kauno karo komendantu paskyrė pulkininką Jurgį Bobelį, kuris periodiškai atiskaitydavo ministrų kabinetui. Suprantama, LV negalėjo paveikti nacių vykdytos genocido politikos, bet – bent jau iš pradžių – turėjo galimybę informuoti visuomenę per spaudą ir radiją. Tad neišvengiamai peršasi išvada, jog be ministrų birželio 27 d. posėdžio metu išreikšto vienkartinio paraginimo, kad reikia „vengti viešų žydų egzekucijų“, LV neatliko savo pareigos ir net nepamėgino aiškiai pareikšti savo neigiamo nusistatymo antižydiško smurto atžvilgiu¹⁶².

Pražūtingas Lietuvos žydų persekiojimo ir naikinimo etapas prasidėjo vokiečiams tvirtiau perėmus valdžią į savo rankas. TDA daliniai, formaliai įkurti birželio 28 d., buvo greitai įtraukti į masines žydų žudynes. 1941 metų liepos 1 d. SS oberšturbambanfiureris Ehrlingeris pranešė, kad jam pavyko suburti penkias lietuvių pagalbinės policijos kuopas (*Hilfspolizeitruppe*), iš kurių dvi buvo paskirtos SK 1b žinion. Pasak Ehrlingerio, viena kuopa jau saugojo kalinius ir vykdė egzekucijas Kauno VII forte, o kitai buvo pavesta vykdyti „tvarkos palaikymo policijos“ užduo-

tis¹⁶³. Saugumo policijos ir SD Berlyno biuras 1941 metų birželio 30 d. pranešė, kad kai SK 1b įsikūrė Kaune, lietuvių partizanai per pastines tris dienas jau buvo nužudę kelis tūkstančius žydų¹⁶⁴. Nuo tada pogromo tipo operacijas pakeitė organizuotos karinė vadovavimo struktūrą turinčios masinės egzekucijos. Vilniuje iki 1941 metų liepos 8 d. buvo nužudytas 321 žydas. Masinės žudynės Paneriuose – pagrindinėje žudynių vietoje – prasidėjo liepos 11 d. Iki liepos pabaigos čia buvo sunaikinta maždaug 5000 žydų. Vokiečiai dalyvavo masinėse žudynėse ne tik kaip organizatoriai ir vadovai, bet ir kaip egzekutoriai. Pagal pokarinius teismo įrašus, naciams veržiantis per šiaurės Lietuvą 65-asis vokiečių policijos batalionas vykdė masines žydų žudynes Kaune ir Šiauliuose¹⁶⁵.

Kaip jau minėta, pirmųjų nacių invazijos dienų aukomis tapo ne tik žydai, bet ir daugelis tikrų bei tariamų ne žydų kilmės komunistų. Šia prasme operatyvinės grupės vykdė Heydricho nurodymus – skatinti ir organizuoti Reichui priešišku elementu naikinimą. Antižydiškas įvairių Lietuvos policijos institucijų bei partizanų dalinių, taip pat daugelio gyventojų viešas diskursas iš esmės vyko politinio keršto, laisvės siekio ir priešiško bolševizmui, o ne antisemitinės genocidinės ideologijos kontekste. Per pirmąsias šešias savaites vykusių žudynių metodai ir mastas labai skyrėsi nuo lemiamo 1941 metų rugpjūčio, rugsėjo ir spalio mėnesiais įvykdyto žydų genocido. Kitaip tariant, nors pirmosios žudynės sukėlė kruviną ir precedento Lietuvoje neturinčią smurto bangą, tačiau tai dar nebuvo nacių „galutinis sprendimas“.

Vis dėlto Kauno VII forte antrąją karo savaitę vykusios žudynės buvo iki tol didžiausias beginklių civilių naikinimo aktas šalies naujųjų amžių istorijoje¹⁶⁶. Daugumą aukų, sunaikintų per pradinį pogromą ir žudymų etapą, t. y. iki 1941 metų rugpjūčio mėnesio, sudarė žydų vyrai, žuvę Kauno VII forte.

Organizuoti šaudymai birželio pabaigoje ir liepos pradžioje, vykę VII forte

Šaudymai VII forte¹⁶⁷
1941 06 30 – 1941 07 05

Prasidėjus karui Kaune buvo sistemingai suiminėjami žydų tautybės vyrai bei moterys ir uždaromi daugiausia dviejose vietose: centriniame kalėjime Mickevičiaus gatvėje ir VII forte, kur jie buvo kankinami, o tūkstančiai žy-

dų vyrų buvo sušaudyta. Iki tol veikę kalėjimai buvo per maži, todėl papildomai buvo įrengtos „laikinosios koncentracijos stovyklos“, kuriose buvo galima laikinai įkurdinti suimtuočius¹⁶⁸.

Birželio 30 d. Laikinojo ministrų kabineto posėdyje miesto komendantas Bobelis informavo apie „žydų koncentracijos stovyklos“ VII forte įrengimą, ir visas ministrų kabinetas nusprendė, kad jos išlaikymu turi rūpintis komunalinio ūkio viceministras Vladas švipas kartu su komendantu¹⁶⁹.

¹⁵⁹ Žr. Liudo Truskos pranešimą Tarptautinei komisijai „Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės okupacijos metais“, 1.

¹⁶⁰ Lietuvos pokario literatūroje neigiama bet kokia Lietuvos valdžios institucijų atsakomybė už Klimaičio grupės veiksmus. Po karo Ambrzevičius teigė, esą Laikinoji Vyriausybė, generolų Pundzevičiaus ir Rėklaičio padedama, sugebėjo įtikinti Klimaitį toliau nevykdyti pogromų ir daugiau nedirbti Stahleckeriui (Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 88 ir kt., p. 137, 143). Kadangi Klimaitis teigė, jog atsisakymo atveju Stahleckeris jam grasino mirtimi, generolai jam patarę pasislėpti nuo Stahleckerio už Kauno ribų (Žr. Bubnys, *Vokiečių*, p. 199, kur ši istorija atpasakojama lygiai taip pat, su nuoroda į LAF nario Adolfo Damušio teiginys.) Pastarasis Klimaičio teiginys, švelniai tariant, yra labai mažai tikėtinas.

¹⁶¹ *Į Laisvę*, 1941 birželio 24.

¹⁶² Šitokią inkriminuojančią formuluotę galime rasti 1941 metų birželio 27 d. pranešime ministrų kabineto susirinkimui, skirtam „Lietūkio“ žudynėms. Visas tekstas yra toks: „Min(isteris) Žemkalnis pranešė apie nepaprastai žiaurios žydų kankinimus Kaune, Lietūkio garaže. Nutarta: Kad nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų. Patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendra neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų Štabu, nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe“ (LLV, p. 18).

¹⁶³ Ehrlingerio ataskaita Berlynui ir EG A, 1941 m. liepos 1, BA (Koblenz), kopija pateikta autoriui; NARA, EG, Nr. 14, 1941 m. liepos 6, l. 3–4.

¹⁶⁴ NARA, T175, EM, Nr. 8, 1941 m. birželio 30, l. 2.

¹⁶⁵ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996), p. 191–192. Taip pat žr. nuorodas į 65-ojo policijos bataliono veiklą Kaune toliau.

¹⁶⁶ Statistinę suvestinę galima rasti 1941 metų rugsėjo 10 d. Karlo Jägerio ataskaitoje, saugomoje LYA, ir 1941 metų gruodžio 1 d. Jägerio ataskaitoje, kurios kopijų yra įvairiuose archyvuose ir kuri skelbta daugelyje leidinių.

¹⁶⁷ Kaune buvo 12 senų vadinamųjų fortų, kurie XIX amžiuje žiedu juosė senamiestį, o vėliau buvo naudojami kaip kalėjimai. Kai kurie fortai vokiečių okupacijos metais tapo žydų ir sovietų karo belaisvių naikinimo vietomis, kalėjimais bei stovyklomis.

¹⁶⁸ Pirmoji bendroji EG A 1941 10 15 ataskaita, Maskvos ypatingasis archyvas, 500-4-93, l. 20. Žr. Kauno kriminalinės policijos pažymą be datos, kuri priskirtina minimoms dienoms, apie 254 žydų tautybės moterų gabenimą iš kalėjimo į VII fortą. Išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 254.

¹⁶⁹ Posėdžio protokolas Nr. 6, 1941 6 30 rytas, LLV, p. 19. Miesto komendanto biudžete, kurį Bobelis 1941 m. liepos 5 d. pateikė ministrų kabinetui, nuo liepos 1 d. buvo numatyta lėšų koncentracijos stovyklai ir jos sargybai (21 kareiviui, vadovaujama majoro) išlaikyti. Protokolas Nr. 11, 1941 7 5, *Ten pat*, p. 45. Iš tikrųjų į VII fortą buvo išsiųsta daugiau kareivių, pavyzdžiui, 49 asmenys, 1941 7 7 įsakymas Nr. 3 TDA bataliono rikiuotėms, LCVA, R 1444-1-1, l. 19.

Kol kas vienintelė nuoroda dėl koncentracijos stovyklos steigimo Kaune randama ataskaitoje, kurią vokiečių karo lauko komendantūrai pateikė ryšių pareigūnas A. Žemribas, 1966 m. teigęs, esą karo lauko komendantas generolas von Pohlis 1941 m. birželio 29 d. pranešęs, kad iš Berlyno buvo gautas įsakymas sutelkti Lietuvos žydus į atskirą stovyklą. Po to miesto komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas su generolu von Pohliu derėjęsi dėl vietos.

Nuo birželio 29–30 d. žydų tautybės vyrai ir moterys buvo gabenami į vietą, kurią ir SK 1b vadino „žydų koncentracijos stovykla“, o birželio 30-osios vakarą ten prasidėjo šaudymai¹⁷⁰.

EK 3 planavo šioje „žydų koncentracijos stovykloje“ įrengti du skyrius, vieną žydų vyrams, o kitą – moterims ir vaikams. Šaltiniai nurodo, kad liepos pradžioje VII forte kalėjo maždaug 1 500 žydų, o centriniame kalėjime – 1 869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų. Kitą koncentracijos stovyklą buvo planuojama įrengti IX forte, į kurią patekdavo daugiausia suimtos moterys ir vaikai. Remiantis šiais duomenimis, liepos pradžioje Kaune iš viso buvo įkalinta 3 200 asmenų¹⁷¹.

1941 m. liepos pradžioje žmonių medžioklė tapo dar sistemingesnė. Kauno stoties partizanų dalinio paragintas, lietuvių karo komendantas liepos 2 d. išleido nurodymą paženklinėti visus žydus bei jų gyvenamuosius namus ir suimti visus žydus, lenkus ir lietuvius komunistus. Be to, turėjo būti „išvalytas“ visų parduotuvių personalas ir neleidžiama „turtinigiems“ žydams tariamai išparduoti savo krautuvių. Žydų turtas turėjo būti skubiai registruojamas ir konfiskuojamas, o apskritai visi ginklai ir nekilnojamasis turtas turėjo pereiti „tikrųjų“ lietuvių nuosavybėn. Partizanai reikalavo be pasigailėjimo naikinti visus, kurie geria „taurų lietuvių kraują“, arba tuos, kurie persekiojo sukilėlius¹⁷².

Be Kauno žydų, į VII fortą patekdavo ir žydai iš apylinkių, čia taip pat buvo uždarami ir

neišleidžiami į namus daugelis tų, kuriems dėl įvairių priežasčių nepavyko pabėgti į Rytus¹⁷³. Didelėje forto aikštėje vyrai ir jaunuoliai po atviru dangumi turėdavo gultis ant žemės ir nejudėti. Moterys ir mažesni vaikai buvo atskirti nuo vyrų ir uždaryti tamsiuose kazematuose. Tolesnės dienos virto begaliniais suimtųjų kankinimais, kurių ėmėsi prižiūrėtojai, daugiausia lietuviai. Nors svilino karštis ir netoliese buvo tyro vandens šulinys, nelaimingi kaliniai negavo nė lašo vandens. Jei kuris nors sujudėdavo, girti sargybiniai dažnai šaudydavo į minią, kartais leisdami kuriam nors nušliaužti iki šulinio, kad begeriantį nušautų. Tik liepos 3 d. žmonės, kurie jau keturias ar penkias dienas išbuvo be maisto, gavo šiek tiek supelijusios duonos, gautos iš vieno vokiečių aprūpinimo dalinio¹⁷⁴.

Protarpiais atskiras žydų grupes kažkur išvesdavo. Neva lengvam darbui privalėjo užsiregistruoti asmenys su akiniais, esą reikėjo daktarų, advokatų ir inžinierių. Šie žmonės negriždavo – anapus pylimų juos sušaudydavo. 30–40 moterų lietuvių sargybiniai iš pradžių išžagino, o po to sušaudė. Pasak daugelio liudytojų, kiti girti sargybiniai kazematuose surengdavo siaubingą terorą¹⁷⁵. Daugelis išgyvenusiujų pasakojo, kad netgi lietuvių krepšinio komanda, laimėjusi prieš Vermachto komandą, buvo atvykusi į fortą nušauti keliasdešimt žydų – tai buvusi savotiška premija už pergalę. Tačiau patikimų tai įrodančių dokumentų nėra¹⁷⁶. Kai kurios aukos neišlaikė ir išprotėjo. Tik nedaugeliui pavyko išsilaisvinti papirkus sargybinius. Liko gyvi maždaug 70 vyrų, kurių nesusaudė kaip buvusių Lietuvos kariuomenės savanorių. Miesto komendantas Bobelis, kuris dažnai lankydavosi VII forte ir duodavo įsakymus sargybai, nurodė juos išlaisvinti¹⁷⁷.

Yizhakui Nemenčiukui, tiksliausiai aprašiusiam įvykius VII forte, pavyko išgyventi. Pasislėpęs kazematuose, jis be paliovos girdėjo šaudant. „Naktis iš ketvirtadienio į penk-

tadienį ir visas penktadienis buvo siaubingai kruvini. Šaudymai aikštėje nesiliovė, už pylimų buvo išvedamos vis kitos žmonių grupės.“ Liepos 4 d., penktadienį, EK 3 užregistravo 416 nušautų vyrų ir 47 moteris¹⁷⁸. Leibas Koniuchowsky pasakojo, kad liepos 5 d., penktadienį, vienam austrui štabo feldfebeliui neva kaip reikalingą darbo jėgą pavyko išgabenti iš VII forto devynis asmenis – penkias moteris ir keturis vyrus. To prašė vienas žydas, kurio bute jis buvo įsikūręs ir su kuriuo susidraugavo¹⁷⁹.

Kaune gyvenusios vokietės Helene Holzman bandymus padedant žymiesiems lietuviams išvaduoti iš VII forto jos vyrą žydą Maxą Holzmaną sužlugdė vokiečių saugumo policija, pas generolą Stasį Raštikį ji nebuvo įleista, o jo pavaduotojas nesiėmė padėti¹⁸⁰.

Sekmadienio naktį, liepos 6 d., visi maždaug 2 500 vyrų, kurie dar nebuvo sušaudyti tvirtovės aikštėje, žuvo nuo automatų ir rankinių granatų, mėtomų nuo pylimų. Nedidelė grupė žydų, kurių nenužudė kazematuose, sekmdienį išvydo aikštėje gulint tūkstančius la-

¹⁷⁰ Žr. Nemenčiuk, VII. Fort, p. 60; SK 1b 1941 7 1 ataskaita EG A ir RSHA, BA, R 70, Sowjetunion 15; EM, Nr. 14, 1941 7 6, BA, R 58/214; Breitman, *Himmler's Police Auxiliaries*, p. 35, 9 pastaba. Lietuviai VII fortą laikė lietuvių karo komendantūros „koncentracijos stovyklomis“. Plg. stovyklos komendanto 1941 8 10 siūsto rašto miesto komendantui dėl stovyklos panaikinimo antrašą, LCVA, R 1444-1-18, l. 126. 1941 7 11 stovyklos komendanto pareigos buvo perduotos atitinkamos sargybos kuopos vadui. Žr. TDA bataliono 1941 7 11 specialųjį įsakymą Nr. 11, LCVA, R 1444-2-1a, l. 17.

¹⁷¹ Žr. 1941 7 6 EM Nr. 14, BA, R 58/214. Operatyvinių grupių pirmojoje veiklos ir padėties 1941 7 31 ataskaitoje, kuri buvo daugiau platinama negu pranešimai apie įvykius, pateikiama dar nekaltėsnė formuluoė: Kaune, „buvusiuose fortuose įrengtos dvi didelės žydų įkurdinimo stovyklos“ ir „nuolat vykdoma stovyklos gyventojų patikra“. Išspausdinta kn.: Klein, *Einsatzgruppen*, p. 115. SK 1b požiūriu, kalėjimai buvo galutinai perpildyti, o jų apsauga – „labai sudėtinga“. 1941 6 30 EM Nr. 8, BA, R 58/214. Plg. SK 1b padėties 1941 7 2 ataskaitą (RSHA nuorašas, 1941 7 7). Maskvos ypatingasis archyvas, 500-1-758, l. 6–8. Kaliniai netrukus buvo sušaudyti.

¹⁷² Lietuvių aktyvistų 1941 7 2 raštas Bobeliui, kuriame yra pažymėtas tos pačios dienos Bobelio nurodymas, LCVA, R 1444-1-9, l. 79.

¹⁷³ Žr. Leibo Koniuchowsky'o aprašymą, kurį jis sudarė 1946 m. Feldafinge, remdamasis liudytojų pasakojimais, YVA, O 71/163, p. 3 ir kt.

¹⁷⁴ Žr. Nemenčiuk, VII. Fort, p. 67; Fritzo Gernhardto apklausą 1959 7 1, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 3a, l. 1997.

¹⁷⁵ Koniuchowsky aprašė situaciją visų pirma iš VII forte kalėjusių moterų pozicijų. Žr. YVA, O 71/163, p. 4-23; Gar, *Umkum*, p. 41; Heinricho Hipplerio, aprūpinimo dalinio sanitaro, kuris nesuteikė pagalbos šūviais sužeistai moteriai, apklausa 1959 11 11. Jo dalinyje buvo platinamos VII forto aukų nuotraukos, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 793–803.

¹⁷⁶ Žr. Nemenčiuk, VII. Fort, p. 67; Gar, *Umkum*, p. 42. Pagrįstas abejones išsako Eidintas, *Byla*, p. 164. Nepaisant ir kitų tyrinėtojų rimtų abejonių dėl krepšininukų dalyvavimo šaudymuose, 2003 m. balandžio mėn. ši istorija tapo sensacija Izraelio ir JAV žiniasklaidoje. Išsamus Tarptautinės komisijos istorikų tyrimas nerado jokių patikimų duomenų, jog iš tikrųjų buvo minimos vokiečių–lietuvių krepšinio varžybos.

¹⁷⁷ Žr. Gar, *Umkum*, p. 41.

¹⁷⁸ Nemenčiuk, VII. Fort, p. 64. Žr. ten pat, p. 68 ir kt. išgelbėtųjų sąrašą. Žr. EK 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų 1941 9 10 sąrašą, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 77.

¹⁷⁹ Koniuchowsky, YVA, O 71/163, p. 24–53.

¹⁸⁰ Žr. Holzman, *Kind*, p. 19–26. Helene Holzman buvo pusiau žydė, krikštyta evangelikė, užaugusi Vokietijoje, nuo 1923 m. gyvenusi Kaune, ištekėjusi už žydo Maxo Holzmano, kuris kaip vokiečių okupacinės kariuomenės kareivis 1916–1918 m. buvo įkurdintas Kaune; plg. ten pat, p. 345–363.

vonų. Nemenčiukas spėjo, kad VII forte iš viso žuvo apie 7 000 žmonių¹⁸¹. Koniuchowsky, remdamasis Kauno žydų tarybos (*Judenrat*) informacija, teigė, kad buvo sušaudyta 8 000 vyrų ir 50 moterų – Kauno ir provincijos žydų¹⁸². Pačios žydų tarybos 1942 m. statistikos duomenimis, pirmoji žudynių banga nusinešė per 6 000 aukų. Turint galvoje, kad per Vilijampolės pogromus buvo nužudyta apie 1 000, o „Lietūkio“ garaže – maždaug 52–60 aukų, VII forte galėjo žūti iki 5 000 žmonių¹⁸³. Į čia nurodytą Kaune žuvusių aukų skaičių (6 000), greičiausiai įtraukti ir tie asmenys, kurie žuvo vietinių žudymo akcijų metu¹⁸⁴.

Vokiečių ir lietuvių šaudikai

VII forte žmones šaudė vokiečių ir lietuvių kareiviai bei policininkai. Vokiečių pusėje tai buvo SK 1b kariai, įskaitant SS ginkluotųjų pajėgų (*Waffen-SS*) grupę, kuriai vadovavo SS oberšturmbarfiureris Ehrlingeris, ir gestapo pareigūno SS unteršturmfiurerio Kurto Burkhardto grupę¹⁸⁵.

Šaudymui taip pat atsiuntė 9-ojo policijos bataliono pirmosios kuopos antrąjį būrį, priklausiusį EK 3¹⁸⁶. Be to, žudynėse dalyvavo ir įvairios kuopos iš birželio 28 d. sudaryto lietuvių TDA bataliono, kuris kiekvienai sargybos pamainai VII forte skirdavo po 49, o kalėjime Mickevičiaus gatvėje – po 18 vyrų. Kuopos keisdavosi¹⁸⁷. Pirmoji kuopa daugiausia dalyvavo šaudant žmones VII forte¹⁸⁸.

Po karo Lietuvos kalėjimų administracijos darbuotojas Ignas Velavičius sakė, kad šaudymuose daugiausia dalyvavo leitenanto Juozo Barzdos vadovaujama 3-ioji kuopa, kurios būrio vadas buvo Bronius Norkus, ir kapitono Viktoro Klimavičiaus vadovaujama 4-oji kuopa¹⁸⁹. Barzdai ir Norkui pavaldūs 3-iosios kuopos kariai teismui prisipažino šaudę žmones VII forte¹⁹⁰, o liudytojais atpažino

5-osios kuopos narius¹⁹¹. Birželio 30 d. pulkininkas Bobelis perleido 5-ąją kuopą SK 1b dispozicijai¹⁹².

Žmonės buvo šaudomi ne vien VII forte, ir kitose vietose nuo šūvių žuvo šimtai aukų, nors tikslų jų skaičių vargu ar įmanoma nustatyti. SK 1b nariai liudijo, kad egzekucijų metodu, šūviais į galvą jie nužudė šimtus žmonių miestose pakraštyje esančiuose laukuose¹⁹³.

65-ojo policijos bataliono nariai tvirtino, kad jų 2-oji kuopa šaudė žmones Kaune¹⁹⁴.

Vokiečių reakcija į žudynes VII forte

VII forte vykusios žudynės buvo girdimos ir mieste. Netoliese įsikūrusios Vermachto karo ligoninės katalikų dvasininkas liepos

¹⁸¹ Nemenčiuk, *VII. Fort*, p. 70. EK 3 tą dieną užrašė: Kaunas: „VII fortas (žydai automatais) 2514“. EK 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų 1941 9 10 sąrašas, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 77.

¹⁸² Koniuchowsky, YVA, O 71/163, p. 55.

¹⁸³ Žr. pateikiamą statistiką iki 1942 m. gruodžio mėn.: *Hidden History*, p. 158–160.

¹⁸⁴ Kitos žudynių vietos minimos SK 1b ir 65-ojo policijos bataliono narių parodymuose. Plg. skirsnį apie šaulius-žudikus.

¹⁸⁵ Apie tai yra gausu pačių SK 1b narių parodymų. Žr. apklausas šių asmenų: Theodoro Feldmanno 1959 12 4, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 403; Hermannio Zitzmanno 1959 12 8, ten pat, t. 8, l. 447; Hanso Bässe's 1960 1 21, ten pat, t. 8, ab l. 497, protokolo 11 p.; tas pats, 1960 3 4, t. 11, p. 219 ir 223; Hanso Meyerio 1960 3 3, ten pat, t. 11, l. 189–197; Roberto Herbsto 1960 2 24, ten pat, t. 11, l. 229; Richardo Schmidto 1960 11 29, ten pat, t. 11, l. 533. Apie SS ginkluotuosius dalinius žr. taip pat *Waffen-SS* nario Wernerio Kruse's apklausą 1961 8 31, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 30, l. 8529.

¹⁸⁶ Ericho Schlegelio apklausa 1959 3 16, ten pat, t. 39, l. 10 271.

3 d. kartu su kolegomis evangelikais aplankė VII fortą, kuri jis vadino egzekucijų vieta. Liepos 4 d. jis rašė dienoraštyje: „Šaudymas forte trunka iki vėlyvo vakaro“, o ir naktį iš liepos 6 į 7 d. buvo girdėti „įnirtingas žydų šaudymas.“ Karo ligoninės gydytojais prašė jo pasirūpinti, kad būtų „nutrauktas nuolatinis šaudymas“. Tačiau liepos 5 d. Vermachto dekanas Wischeras jam prasarė, kad Vermachtas ir jo sielovada žina „apie įvykius“, tačiau tai esąs „partinės policijos reikalas“¹⁹⁵.

Liepos 6 d. žudynės VII forte sukėlė didelį sujudimą Vermachto ir vokiečių saugumo policijos gretose. EK 3 vadas Jägeris po karo teigė, esą Norkus, negavęs tiesioginio įsakymo, VII forte sušaudė apie 3 000 žydų vyrų. Jägeris, apžiūrėjęs žudynių vietą ir jam pasirodę, tarsi ten buvo šaudyta kaip pakliuvo. Jis pareiškęs Norkui, kad „ateityje šis turi nutrauk-

ti tokius savavališkus šaudymus“ ir susisiekti su EK 3¹⁹⁶. Pats Jägeris esą buvęs siaubingai įtūžęs¹⁹⁷.

Pasak šaltinių, kai kurie Vermachto daliniai buvę žudynių „labai sujaudinti“. Todėl Stahleckeris grįžo į Kauną ir atsiprašė Vermachto sakydamas, jog „susinervinę lietuviai tiesiog persistengė“¹⁹⁸. Jägerio pavaduotojas Graueris patvirtino, kad Stahleckeris buvo informuotas per radiją ir iš Rygos atvyko į Kauną, kur jie kalbėjęsi „žydų klausimu“¹⁹⁹. Kaip minėta anksčiau, birželio pabaigoje, po Vilijampolės pogromų ir žudynių „Lietūkio“ garaže, Stahleckeris susitarė su 16-ąja armija, kad kitos „egzekucijos vyks tik prižiūrint Kaune apsistojusiam SS vadui“. Taigi jis, kaip SS vadas, prisiėmė atsakomybę už „tvarkingą“ žudynių vykdymą. Savo ruožtu Jägeris iškart susisieko su karo lauko komendantūra ir įsakė skubiai užkasti lavonus.

¹⁸⁷ Žr. TDA bataliono 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. įsakymus sargybai; santrauka: Stang, *Kollaboration*, p. 134–140.

¹⁸⁸ Pirmosios kuopos nariai po karo prisipažino dalyvavę šaudant: žr. Jono Baranausko, iki 1941 m. birželio mėn. dirbusio sovietams, apklausą Vilniuje 1947 8 28: pirmoji kuopa beveik kasdien šaudė žydus VII forte; kuopa beveik nedarė nieko kito, tik šaudė, žr. *Masinės žudynės*, 1 t., p. 258–259; Stasio Nėniaus apklausa Sovietų Sąjungoje 1947 7 29, vertimas į vokiečių k.: HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 231, l. 14 807.

¹⁸⁹ Velavičiaus apklausa 1946 12 24, LYA, b. 6203, Nr. 38701/3, l. 93. Apie Barzdos, Norkaus ir Klimavičiaus paskyrimą žr. TDA bataliono 1941 7 3 įsakymą Nr. 2, LCVA, R 1444-1-1, l. 17. Jägeris ir Schweizeris vadino Norkų pagrindiniu šaudymų dalyviu. Žr. Richardo Schweizerio apklausą 1960 10 14, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 22, l. 6979; Jägerio apklausą 1959 6 15, ten pat, t. 5, l. 1919.

¹⁹⁰ Žr. *Kaltina nužudytieji*, p. 41 ir kt. (Jonas Palubinskas), p. 44 (Pranas Matiukas), p. 50 (Aleksas Raižys).

¹⁹¹ Nemenčiukas VII forte atpažino du lietuvius. Vienas jų – puskarininkis Julius Tamulis, kuris 1941 m. liepos pabaigoje buvo TDA bataliono 5-osios kuopos būrio vadas; kitas – miesto karo komendantas Bobelis; apie Tamulį žr. taip pat Nemenčiuk, *VII. Fort*, p. 64–70; apie Bobelį ten pat, p. 69.

¹⁹² Žr. miesto komendanto 1941 6 30 raštą Ehrlingeriui, LCVA, R 1444-1-4, l. 18.

¹⁹³ Wilhelmo Hellmanno apklausa 1959 2 3, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 2, l. 553.

¹⁹⁴ Wilhelmo Solbacho apklausa 1964 8 12, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 232, l. 200 ir kt.; Paulio Bauro apklausa 1965 7 21, ten pat, lapai nenumuoti.

¹⁹⁵ Ištraukos iš Georgo Handricko dienoraščio, EK 3 byla, t. 26, l. 7717a; paskutinės trys citatos iš Handricko 1961 4 5 parodymų, ten pat, l. 7717.

¹⁹⁶ Jägerio apklausa 1959 6 15, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 5, l. 1919.

¹⁹⁷ Peterio Eisenbartho apklausa 1960 5 10, ten pat, t. 19, l. 6351.

¹⁹⁸ Emilio Finnbergo parodymai, 1960 11 23, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, t. 11, l. 571.

¹⁹⁹ Gustavo Grauerio apklausa, 1960 12 3, ten pat, t. 12, l. 597.

Horstas Schweinbergeris, kuris iš 9-ojo policijos bataliono 1-osios kuopos buvo nusiųstas į EK 3, vėliau liepė 300 nužudytų sovietų karo belaisvių užkasti bombų išraustose duobėse²⁰⁰. Jägeriui ir jo pavaduotojui Graueriui visų pirma buvo svarbu išvengti dėl „svilinančio karščio“ padidėjusio epidemijos pavojaus, kuris galėjo būti dar viena konflikto su Vermachtu priežastis²⁰¹. EK 3 kriminalinio skyriaus pirmasis vadovas Johannesas Schäferis pareiškė, kad šaudymai VII forte vyko „nevaldomai“, o „epidemijos pavojus, chlorkalkių naudojimas ir pan. kėlė problemų“. Tarnybiniam tikslams jis nu-fotografavęs lavonus²⁰².

Po gerų penkių savaičių šios masinės kapvietės prie VII forto ėmė kelti problemų. Gyventojai skundėsi Kauno komendantūros sanitarijos skyriaus viršininkui dėl nepakeliamos smarvės²⁰³. Antrojoje liepos pusėje dar buvo draudžiama maudytis Nemune ir Neryje – esą ten yra „lavonų nuodų“²⁰⁴.

Už šias žmogžudystes buvo atsakinga vokiečių saugumo policija, net jei ir nebuvo numatyta, kad masinės žudynės VII forte bus tokio pobūdžio, kaip čia nurodyta. Tuo neleidžia abejoti gausios po karo surengtos SK 1b ir EK 3 vokiečių dalyvių apklausos, kuriose aiškiai atspindi tiek vokiečių iniciatyva, tiek lietuvių dalyvavimas šiame procese.

Hamanno būrio ir TDA organizavimas

Norėdama ateityje išvengti konfliktų su Vermachtu dėl tokių „visiškai neorganizuotų masinių šaudymų“²⁰⁵, vokiečių saugumo policija nusprendė sudaryti ypatingus vokiečių vadovaujamus mirties būrius (*Mordkommandos*). Policijos žargonu buvo aiškinama, kad dėl šių „įvykių“ tapo „būtina“ iš vokiečių ir lietuvių sudaryti vadinamąjį „Hamanno būrį“ (Hamann-Kommando), kad ateityje būtų galima geriau kontroliuoti žudynes²⁰⁶.

Kaune Lietuvos vadovybė savo ruožtu mėgino sudrausminti TDA bataliono narius. 1941 m. liepos 11 d. bataliono vadas pulkininkas Andrius Butkūnas išleido griežtą įsakymą, kuriuo grasinant mirties bausme buvo draudžiama suminti žmones ir atlikti kratas privačiuose namuose negavus paties vado, Lietuvos karo komendanto arba lietuvių saugumo policijos vadovo įsakymo. Be pagrindo vykstantys suėmimai, savivalė ir plėšimai daugiau nebūsią toleruojami. Iš suimtųjų asmenų leidžiama atimti tik dokumentus ir prireikus ginklus²⁰⁷. Tačiau paaiškėjo, kad atitinkamą įsakymą buvo būtina pakartoti 1941 m. lapkričio mėn. ypač lietuvių policijai²⁰⁸.

Po masinių šaudymų VII forte liepos pradžioje žudynių banga Kaune atslūgo. Žydai buvo suvaryti į getus. Liepos 7 d. vyriausybės posėdyje Bobelis pranešė, kad Stahleckeris įsakęs Kauno žydus suvaryti į getą. Pasak Bobelio, Stahleckeris pranešęs, kad „masinė žydų likvidacija“ toliau nebus vykdoma. Vokiečių nurodymu Vilijampolėje steigiamas žydų getas, į kurį per keturias savaites turės persikelti visi Kauno žydai²⁰⁹.

Kitą dieną, 1941 m. liepos 8-ąją, Stahleckeris ir Jägeris šantažavo penkis Kauno žydų atstovus teigdami, kad lietuvių partizanai tik tokiu atveju liausis juos persekioje ir iš fortų bus paleista maždaug 3000 vaikų ir moterų, jei iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. visi žydai persikels į getą²¹⁰. Žydams atrodė, kad tylus susitaikymas su jų nuosavybės grobstymu ir izoliavimas getuose yra vienintelė reali viltis gauti minimalią apsaugą.

Liepos 10 d. karo komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas pasirašė įsakymą Nr. 15, pagal kurį visi žydų tautybės gyventojai iki rugpjūčio 15 d. privalėjo persikelti į Vilijampolę, o nuo liepos 12 d. – nešioti geltoną skiriamąjį ženklą. Žydų persikėlimo komiteto bandymai rasti patogesnę vietą numatytam getui ir susitarti dėl pakenčiamosios persikėlimo laikotarpio nesulaukė lietuviškosios savivaldybės pritarimo²¹¹.

„Galutinio sprendimo“ link: Aukų identifikavimas (kategorizavimas)

Raulio Hilbergo apibrėžti Europos žydų naikinimo etapai – tai pati tinkamiausia paradigma, leidžianti suprasti biurokatiškai organizuojamą naikinimo procesą. Pasak Hilbergo, įgyvendinant jau priimtą nutarimą vykdyti genocidą būtina sistemingai nustatyti aukų tapatumą, nusavinti jų turta, surinkti ir įkurdinti jas uždarose vietovėse – šie žingsniai būtini prieš baigiamąjį naikinimo etapą²¹². Hitleriui atėjus į valdžią, Reicho biurokratai daugelį mėnesių bandė rasti atsakymą į paprastą

klausimą, ką laikyti žydu. Tai buvo paini teisinė problema šalyje, kurioje gyveno asimiliuoti ir dažniausiai sekuliarizuoti žydai, kurių daugelis buvo susituokę su ne žydais, sukūrę mišrias šeimas²¹³. Tačiau Lietuvoje tokių praktinių sunkumų, su kuriais susidūrė nacių teisės ekspertai rengdami ketvirtojo dešimtmečio vadinamuosius Niurnbergo įstatymus, nekilo: žydai čia istoriškai gyveno atskirose bendruomenėse, o asimiliacija, įsiliejimas į daugumos kultūrą buvo greičiau išimtis negu taisyklė. Lietuvoje teisinį-rasinį žydo apibrėžimą, suformuluotą pirmąkart šalies istorijoje, paskelbė vokiečių kariuomenės vadovybė antrąją karo savaitę; šis apibrėžimas buvo įrašytas į „Krašto

²⁰⁰ Horsto Schweinbergerio apklausa 1960 12 2, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 23, l. 7 286. Žr. Schweinbergerio apklausą 1984 2 23, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 1, l. 142 ir kt.

²⁰¹ Žr. Grauerio apklausą 1960 m. sausį (diena neišskaitoma), HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 15, l. 5710; Grauerio apklausą 1984 6 13, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 1, l. 125 ir kt. Per abi apklausas Graueris kalbėjo apie tai, kad VII forte jis yra matęs ir Vermachto karininkų.

²⁰² Johannesas Schäferio apklausa 1971 7 30, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, t. 53, l. 12 980 ir kt. Schäferio apklausa 1984 9 3, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, t. 2, l. 207.

²⁰³ Sanitarijos skyriaus viršininko 1941 8 16 raportas Kauno komendantui, LCVA, R 1444-1-4, l. 247; išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 254.

²⁰⁴ Kauno ekonomikos būrio KTB 1941 7 21 įrašas, BA-MA, RW 30/15.

²⁰⁵ Hanso Krauso apklausa 1959 10 21, ZStL II 204 AR-Z 21/58, t. 8, l. 219. Krausas taip persakė Joachimo Hamanno, su kuriuo gyveno viename kambaryje, žodžius.

²⁰⁶ Taip suformuluota EK 3 išankstinėje ataskaitoje, kuri yra antrojoje EG A 1942 m. vasario mėn. ataskaitoje, BA, R 90/146.

²⁰⁷ Žr. TDA bataliono specialaus 1941 7 11 įsakymo Nr. 11 § 2 ir § 3, LCVA, R 1444-2-1a, l. 17.

²⁰⁸ Žr. Lietuvos saugumo departamento viršininko Čenkaus 1941 11 17 raštą Lietuvos policijos departamento viršininkui Reivyčiui, LCVA, R 691-1-20, l. 160.

²⁰⁹ Protokolas Nr. 12, 1941 7 7 popietė, *Vyriausybė*, p. 50 ir kt.

²¹⁰ Garfunkel, *Kovno*, p. 37–39; Tory, *Holocaust*, p. 9–12. Goldbergas aprašė susitikimą su Jägeriu ir Stahleckeriu. Josef Goldberg, „Bletlech fun Kovner Altstenrat (bis nach der groiser Akzije)“, rinkinyje *Fun letste Churbn*, H. 7, p. 30–57, čia p. 34.

²¹¹ Įsakymas Nr. 15 ir žydų komisijos prašymai išspausdinti: Tory, *Holocaust*, p. 14–21. Žr. Kauno miesto savivaldybės posėdžio, vykusio 1941 7 25, dėl getoizacijos rezultatų protokolą, LCVA, R 1444-1-6, l. 2-4; išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 234–237.

²¹² Žr. Raulio Hilbergo *The Destruction of the European Jews* (New York, 1961), p. 31 ir toliau. Šių masinio naikinimo etapų įgyvendinimas gali užtrukti kelerius metus: taip atsitiko Trečiajame reiche. Tačiau jis taip pat gali būti atliktas žaibišku greičiu – tai iliustruoja Ruandos pavyzdys. Be to, kaip atsitiko Pietų Afrikoje, režimas gali nuspręsti nevykdyti galutinio etapo. Lietuvos provincijose šis procesas plėtojosi taip greitai, kad ekspropriacija ir naikinimas vyko praktiškai vienu metu.

²¹³ Žr. Michael Burleigh ir Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933–1945* (Cambridge, 1993).

karo vado skelbimą okupuotam kraštui“. Jis savo forma, turiniu ir dvasia atitiko įstatymus, anksčiau išleistus Reiche:

„Žydas yra tas, kurio bent trys seneliai buvo gryo kraujo žydai. Be to, žydu laikomas tas, kurio du seneliai buvo gryo kraujo žydai,

a) jeigu jis 1941 m. birželio 22 d. priklausė žydų religijai,

b) jeigu jis šio skelbimo pasirodymo metu buvo susituokęs su žydu.

c) Žydams ir žydėms draudžiama sveikinti ne žydų tautybės asmenis.

d) Nusižengimai vietos komendanto griežtai draudžiami“.

Įsakymas uždraudė ritualinį gyvulių skerdimą košeriniam maistui ir remdamasis Reicho įstatymu dėl vokiško kraujo ir garbės apsaugos perspėjo, kad vietiniai karo komendantai baus mirtimi visus, kurie užkrės vokiečius per lytinius santykius²¹⁴.

Lietuviai pareigūnai paprastai vykdė vokiečių nurodymus, bet ne visada vienodai uoliai ir stropiai. Vilniuje policijos vadas Antanas Iškauskas ir Vilniaus miesto komiteto pirmininkas Stasys Žakevičius išplatino pranešimus, kuriuose remdamiesi vokiečių karo komendanto 1941 metų liepos 3 d. įsakymu informavo, kad „visi vyriškosios ir moteriškosios lyties žydai neatsižvelgiant jų amžiaus, turi nešioti matomoje vietoje – ant krūtinės ir ant nugaros – 10 cm skersinio ženklą, kurio pavyzdys yra iškabintas visose Vilniaus m. policijos nuovadose“. Buvo įvesta komendanto valanda, galiojanti nuo 6 valandos vakaro iki 6 valandos ryto; šis įsakymas turėjo įsigalioti liepos mėn. 8 d.²¹⁵ Nemažai pareigūnų greitai išsąmonino naują rasinės tvarkos sampratą. Alytaus valdžia pranešė, kad rajono piliečiai suskirstomi hierarchiškai: tik vokiečiai ir lietuviai galėjo vadintis arijais ir priklausyti aukščiausiajai klasei. To paties rajono valdžia 1941 metų liepos 12-ąją ir 14-ąją išleido žydus diskriminuojančius įsakymus, griežtai apribojančius žydų maisto racioną (pusė normos, ski-

riamos visiems piliečiams), taip pat visiškai uždraudžiančius žydams vartoti cukrų ir valgyti mėsą²¹⁶. Jonišio vietinės valdžios institucijos smulkiai aprašė administravimo eigą, kurioje minimas ir žydų reikalų komisijos įkūrimas; ši komisija įsakė iš dalies nusavinti žydų turtą, taip pat leido juos naudoti kaip darbo jėgą ir apribojo vietas žydų bendravimą su nežydais²¹⁷. 1941 metų liepos 23 d. laikinai einantis Ukmergės policijos vadovo pareigas įsakė žydams nešioti geltonas žvaigždes, taip pat uždraudė jiems be leidimo išvykti iš savo apylinkės ir prekiauti su kaimiečiais. Visų valsčių viršaičiams buvo duoti nurodymai registruoti komunistus, komjaunuolius, žydus, lenkus, rusus ir iki karo bolševikų įstaigose dirbusius asmenis²¹⁸.

Per kelias savaites Lietuvos žydai buvo identifikuoti ir izoliuoti, o visuomenei buvo aiškiai išdėstyta jų daroma žala.

Kitas etapas buvo koncentravimo etapas – žydai turėjo būti suvaryti į getus.

Miestų, miestelių ir kaimo vietovių getai

Getų gyventojų išlikimą dideliuose miestuose lėmė ekonominiai veiksniai, o ne siekimas apsaugoti žydus nuo žiaurių lietuvių išpuolių, kaip ciniškai skelbė naciai. Vis dėlto vokiečiai meistriškai sugebėjo spekuliuoti šia tema – tai atskleidžia jau minėtas Kauno atvejais (kaip minėta anksčiau). Žydų izoliavimas pagrindiniuose Lietuvos miestuose suvarant juos į atskirus kvartalus buvo žiaurus procesas, tačiau dėl šios akcijos tūkstančiai nelaimingų žydų, kuriems pasisekė išvengti nesibaigiančių žudynių, galėjo bent kurį laiką išgyventi trijuose getuose, kurie buvo įkurti Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose²¹⁹. Getai buvo kuriami nuo liepos vidurio iki spalio pradžios, tai yra tuo laikotarpiu, kai buvo priimtas sprendimas likviduoti žydus provincijoje, todėl šis

procesas taip pat priklauso žydų naikimo istorijos puslapiams²²⁰.

Lietuvos miestų žydai buvo apgyvendinami atskirose zonose atsižvelgiant į vokiečių karinės vadovybės nurodymus. Provincijoje buvo kuriami mažesni laikini getai: Telšiuose, Žagarėje, Raseiniuose, Skuode, Jurbarko, Kėdainiuose ir kituose miestuose bei miesteliuose. Tiesą sakant, laikini getai ir surinkimo punktai veikė visuose valsčiuose. Kartais tokie smulkūs getai veikdavo tik kelias savaites, o kartais ir kelis mėnesius (pavyzdžiui, Telšiuose). Tačiau dažniausiai tokie „getai“ iš tikrųjų buvo tik laikinos žydų apgyvendinimo vietos ruošiantis juos sunaikinti; šių „getų“ nebeliko, kai prasidėjo EK 3 operacijos, kurios išibėgėjo 1941 metų rugpjūčio viduryje. Gyvenimo sąlygos laikinuose getuose priklausė nuo vietinių pareigūnų požiūrio. Būta daug išskirtinio žiaurumo atvejų: mušimai, vagystės ir badas tapo nuolatinėmis kasdienybės apraiškomis. Iš pradžių kai kuriose vietose su žydais elgtasi gana atlaidžiai: Lazdiujuose kurį laiką žmones barakuose uždarydavo nakčiai, o dieną jiems buvo leidžiama išeiti į miestą. Tačiau ir čia žydus neretai sumušdavo, apiplėšdavo ir iš jų tyčiodavosi. Provincijoje tarpais atskirtus žydus šaudydavo vietos aktyvistai ir policija, paprastai prižiūrint vokiečių pareigūnams. Sargybiniai ir vietinės valdžios atstovai vogdavo žydų turtą – tokie poelgiai buvo laikomi įprastu reiškiniumi²²¹. Provincijos getų ir darbo stovyklų kūrimas buvo svarbus Lietuvos žydų sunaikinimo etapas.

Galutinio sprendimo rengimas provincijoje: Pradžia kauno apygardoje

Svarbus posūkis nacių „žydų klausimo“ politikoje buvo vokiečių civilinės administracijos įsikūrimas Lietuvoje 1941 metų lie-

pos 26–27 dienomis. Šį pasikeitimą atspindi įsakai, išleisti Kaune, šalies *de facto* administraciniame centre, skirti miestui ir jo apylinkėms. Kauno apygardos komisariatui (*Gebietsskonnmissariat*), aprėpiančiam 12 000 kv. km plotą, priklausė Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, Vilkaviškio ir Lazdijų apskritys, kuriose gyveno apie 700 000 žmonių²²². 1941 m. rugpjūčio pradžioje apygardos komisaru (Ge-

²¹⁴ LCVA, R-1436, ap. 1, b. 7, l. 4. Nutarimas, draudžiantis lytinius santykius su vokiečiais, buvo išplatintas ir kitose okupuotose Rytų teritorijose.

²¹⁵ LCVA, f. R-677, ap. 1, b. 1, l. 11; Masinės žudynės, t. 1, p. 105.

²¹⁶ Žr. Valentinas Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais“, *Darbai ir dienos*, Nr. 2 (11), p. 55–57.

²¹⁷ Žr. LCVA, R-739, ap. 1, b. 4.

²¹⁸ LYA, f. 3377, ap. 58, b. 715, l. 19.

²¹⁹ Miesto žydų identifikavimas ir suvarymas į getus turėtų būti nagrinėjama kaip atskira Lietuvos žydų identifikavimo, eksproprijavimo ir koncentravimo istorijos dalis. Apie periodiškai vykstančias vadinamųjų nereikalingų gyventojų žudynes ir galutinį getų sunaikinimą 1943 bei 1944 metais turime palyginti gausią istorinę literatūrą. Deja, to negalima paskyti apie provincijoje vykusį genocidą.

²²⁰ Žr. Bubnio darbą „Holokaustas provincijoje“ (pranešimas Tarptautinei komisijai).

²²¹ Arūnas Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis 1999* (Vilnius, 2000), p. 151–180; aprašomas Lazdijų atvejis; plg. pasakojimą iš *Yahadut Lite*, Josifas Levinsonas (red.), *šoa (Holokaustas) Lietuvoje* (Vilnius, 2001), p. 82–85.

²²² Generalinio apygardos komisaro Arnoldo Lentzeno skelbimas (*Bekanntmachung*) Nr. 1, be datos, 1941 m. rugpjūčio pradžia, Kauno generalinio komisaro oficialusis leidinys Nr. 2 (*Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*), 1941 11 1, p. 15; 1942 m. balandžio mėn. prie apygardos prisijungė ir Alytaus apskritis.

bietskommissar) buvo paskirtas SA oberfiureris Arnoldas Lentzenas²²³.

Pirmieji generalinio apygardos komisaro Lentzeno skelbimai, išleisti 1941 m. rugpjūčio 4 d., buvo skirti žydams²²⁴. Juose gausiais draudimais, kurie iškart įsigaliojo, buvo siekiama atimti iš žydų visas teises, juos pažeminti ir stigmatizuoti; tai buvo pirmasis žingsnis izoliuojant juos nuo gyventojų nežydų. Žydams nebuvo leidžiama vaikščioti šaligatviais, jie privalėjo eiti vorele dešiniąja kelio puse, negalėjo lankytis viešuose parkuose arba naudotis transporto priemonėmis. Kairėje krūtinės pusėje ir ant nugaros jie privalėjo nešioti maždaug 8–10 cm skersmens Dovydo žvaigždę. Buvo draudžiama išeiti iš namų nuo 8 val. vakaro iki 6 val. ryto. Ne žydai negalėjo pas žydus dirbti ar gyventi. Pabėgusiems žydams buvo uždrausta grįžti į tėviškę, kartu namų savininkams buvo draudžiama apgyvendinti sugrįžusius žydus. Visi neužimti namai ir butai turėjo būti suregistruoti. Žydams buvo uždrausta disponuoti savo turtu. Po penkių dienų, 1941 m. rugpjūčio 9 d., Lentzenas išaiškino, kad net ir su Vokietijos žydais, „pusiau žydais“ ar tais žydais, kurie turi Vokietijos okupuotų šalių pilietybę, turi būti „elgiamasi“ taip pat kaip ir su Lietuvos žydais²²⁵.

Rugpjūčio 4 d. paskelbti nurodymai buvo nedelsiant perduoti apygardos komisariato apskritims, kurios privalėjo juos vykdyti. Kauno apskrities viršininkas (*Kreischef*) Bortkevičius 1941 m. rugpjūčio 6 d. įsakė visiems valsčių viršaičiams (*Amtsbezirkschefs*) suskaičiuoti ir perimti finansinį bei nekilnojamąjį iki šiol nenacionalizuotą žydų turtą²²⁶. 1941 m. rugpjūčio 7-ąją apskrities viršininkas išsiuntinėjo smulkias instrukcijas apie getus visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams (*Polizeipunktführer*)²²⁷. Iki rugpjūčio 15 d. visuose miesteliuose spygliuota viela reikėjo apjuosti tas teritorijas, į kurias turėjo būti suvaryti provincijos žydai. Lietuvių partizanai turėjo pasirūpinti jų apsauga. Įsakyta žydus

izoliuoti nuo bet kokių ryšių su išoriniu nežydų pasauliu. Į asmenis, be leidimo išeinančius iš geto, buvo šaudoma be išpėjimo. Turėjo būti įkurta lazdomis ginkluota geto policija iš 5–15 asmenų, taip pat žydų komitetai (iš 12 asmenų). Žydų policija ir žydų komitetai turėjo tvarkyti visus geto vidaus reikalus. Žydai privalėjo mokėti už maisto produktus, bet jie gaudavo tik sumažintus davinius, neturėjo teisės apsirūpinti mėsos ir pieno produktais, riebalais ir kiaušiniams. Kol bus įrengti getai, žydams reikėjo nustatyti specialias valandas apsipirkti. Įsakyta sudaryti 12–60 metų amžiaus tam tikrų specialybių darbininkų sąrašą, kad juos būtų galima įdarbinti. Geto instrukcijų pradžioje ir pabaigoje buvo skelbiama, kad valsčių viršaičiai ir policijos nuovadų viršininkai privalo glaudžiai bendradarbiauti tarpusavyje ir yra atsakingi už instrukcijų vykdymą.

Kaip jau minėta, liepos pabaigoje buvo pradėti rengti Lietuvos provincijoje gyvenančių žydų sunaikinimo planai. Apie tai byloja Kauno policijos vadovybės nurodymas vietinėms valdžios institucijoms rinkti demografinę informaciją apie žydus ir perduoti ją aukštesniesiems pareigūnams. Yra išlikusių išsamių atsiliepimų iš Alytaus apskrities, kuriuos parašė įvairių kaimo vietovių (valsčių) viršaičiai atskirdami į jų viršininko telefonogramą Nr. 9, išsiųstą 1941 metų rugpjūčio 4 d. Kitaip nei tie žydai, kurie buvo sulaukyti jau po kelių dienų (tai pilnametystės sulaukę vyrai ir moterys komunistės), provincijos žydai pirmiausia buvo suskirstyti į grupes pagal amžių: jaunuolių (14–18), suaugusiųjų (19–50) ir pagyvenusių asmenų (sulaukusių 50 metų ir daugiau). Antai rugpjūčio 5 d. Merkinės valsčiuje buvo užregistruoti 128 vyrai ir moterys nuo 14 iki 18 metų amžiaus, 392 asmenys nuo 19 iki 50 metų ir 160 vyresnių kaip penkiasdešimties metų žydų. Tokiu pat pagrindu buvo renkami statistiniai duomenys Birštono bei Druskininkų miestuose, taip pat Daugų, Miroslavo, Rudnios ir kituose valsčiuose²²⁸.

Vietinės valdžios institucijos ir „galutinis sprendimas“ provincijoje: „Reivyčio byla“

1941 metų vasarą ir rudenį Lietuvos kaimo vietovės tapo pirmuoju nacių genocidinės programos, totalinio Europos žydų fizinio sunaikinimo bandomuoju lauku. Tais mėnesiais vykdytos žudymo akcijos buvo tarsi pirmtakai vadinamojo „galutinio sprendimo“ (*Endlösung*) Europos mastu. Kaip žinia, visuotinio žydų naikinimo politika buvo suformuluota 1942 metų sausio mėnesį Berlyne (Wannsee) aukštų Reicho pareigūnų konferencijoje. Lietuvoje šio lemiamo holokausto istorijos etapo genezė atsispindi kai kuriose archyvinėse bylose, todėl šį procesą įmanoma gana tiksliai aprašyti.

Byla, saugoma Lietuvos centriniame valstybės archyve, atspindi veiklos procedūrą, kuri pasibaigė provincijos žydų surinkimu ir jų apgyvendinimu uždaroje vietovėje, – tai buvo pats paskutinis genocidinis etapas prieš žmonių sunaikinimą. Šis aplankas, pažymėtas R-683, ap. 2, b. 2, sudaro tik dalį didesnio dokumentų, kurių daugumą galima laikyti dingusiais, rinkinio. Aplanke yra Lietuvos policijos, veikusios įvairiose apylinkėse ir pietvakarinėse Lietuvos vietovėse, duoti nurodymai ir atsiliepimai, taip pat informatyvūs, nors ir fragmentiški, Lietuvos policijos atitinkami įrašai. Dokumentai apima daugiau kaip trisdešimties kaimo vietovių ir miesto nuovadų, esančių Kauno rajone bei kai kuriose pietvakarių Lietuvos apylinkėse. Nors ir nepilnas, šis rinkinys įgalina atkurti bendrą naikinimo procesą. Pirmasis šio rinkinio dokumentas – tai Lietuvos policijos štabo Kaune aplinkraštis, kuris perdavė SS leitenanto Hamanno įsakymą įvairioms Kauno regiono ir jo apylinkių nuovadoms²²⁹.

Oficialus, gal kiek ir nenatūralus policijos žargonas rodo, kaip rengiamasi sunaikinti žmonių bendruomenę:

Visiškai slaptai
„Policijos departamentas
Nr. 3 sl.
Kaunas, 1941 m. rugpjūčio 16 d.

Kauno apskrities Policijos Vadui.

Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose, tuojau sulaukyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar išūlumu. Sulaukytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis skubiausiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti kokioje vietoje ir kiek yra sulaukytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaukytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

²²³ Žr. Lentzeno bylą Federaliniame Berlyno-Celendorfo archyve (*BDC-Akte Lentzen*); 1942 m. kovo mėn. Lentzenas buvo pakeltas SA brigadefiureriu, Stankeras, *Policija*, p. 241. 1944 m. apdovanotas Karo kryžiumi (*Kriegsverdienstkreuz – KVK*) už nuopelnus; Žr. BA, ZADH, ZA I. 12 108, b. 3; po karo jis gyveno Hamburge, mirė 1956 m. Brėmene.

²²⁴ Žr. apygardos komisaro Lentzeno 1941 8 4 skelbimus Nr. 2 ir Nr. 3, Kauno generalinio komisaro oficialusis leidinys Nr. 2, 1941 11 1, p. 15 ir kt.

²²⁵ Kauno apygardos komisaro 1941 8 9 raštas Kauno apygardos tarėjui (*Landrat*), LCVA, f. 1534, ap. 1, b. 186, l. 1.

²²⁶ Kauno apskrities viršininko Bortkevičiaus 1941 8 6 raštas valsčių viršaičiams, LCVA, f. 1534, ap. 1, b. 191, l. 39.

²²⁷ Kauno apskrities viršininko 1941 8 7 raštas, LCVA, f. 1534, ap. 1, b. 186, l. 37; išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 290 ir kt.

²²⁸ LCVA, f. 1436, b. 32, l. 128 ir toliau.

²²⁹ Dieckmann, 245.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus paimti ir išvežti į stovyklą.

Pastaba: vykdomas visoje Kauno apskrityje

V. REIVYTIS

*Policijos D-to Direktorius*²³⁰

Šakių apskrities policijos viršininkas perskaitė aplinkraštį ir pasirašė savo aplinkraščio kopiją patvirtindamas, kad jį gavo rugpjūčio 16 d., 13.35 val.²³¹ Nors Reivyčio byloje šandien yra išlikę tik Kauno ir Šakių policijos nuovadų įsakymai, šūsniis korespondencijos rodo, kad šie mirties nuosprendį skelbiantys dokumentai pirmojoje 1941 metų rugpjūčio pusėje buvo išsiųsti daugumai, o gal ir visiems vakarinės Lietuvos apskričių policijos vadams. Mažiausiai 95% Lietuvos žydų dar buvo gyvi, kuomet policijos pareigūnams buvo išplatintas slaptas Reivyčio įsakymas Nr. 3.

Aukų surinkimo procesas buvo itin centralizuotas, palikta mažai veikimo laisvės apskričių policijos vadams, o dar mažiau – nuovadų viršininkams. Iš Kauno nuovadų viršininkams buvo nurodyti sutelkimo punktai, į kuriuos reikėjo surinkti žydus. Nurodymai nuovadoms, išspausdinti ant mineografuotų puslapių, įpareigojo kaimo vietovių policijos viršininkus nedelsiant juos vykdyti, „nelaukiant atskiros policijos vado įsakymo“. Nuovadų pareigūnai, „surinkus į nurodytą vietą žydus“, kaip turėjo įmanoma greičiau „pranešti Policijos Departamentui“ naujausius duomenis apeidami įprastinius ryšio kanalus. Policija skubiai vykdė Reivyčio įsakymus. Įdomi detalė: minėti slapti dokumentai iš policijos nuovadų turėjo būti gražinti apskrities policijos vadams. Tikriausiai tokiu būdu buvo bandoma palikti vietose kuo mažiau inkriminuojančių dokumentų. Esama duomenų, kad apie atitinkamus tolesnius veiksmus buvo pranešama tiesiai Kauno policijos departamentui arba telefonu, arba pasitelkiant specialius pa-

siuntinius. Žydai iš mažesnių kaimo valsčių turėjo būti sutelkti kelių susikirtimo vietose: ten aukas lengvai pasiekdavo mirties daliniai, kurie buvo formuojami Kaune²³².

Atskiri nurodymai aštuoniolikai nuovadų, kurie buvo siunčiami kartu su slaptu Reivyčio įsakymu Nr. 3, atskleidžia, kaip turėjo būti surinkami žydai pietvakarinėje Lietuvos dalyje ir kai kuriose Kauno rajono vietovėse.

1 lentelė²³³

Žydų koncentracija Kauno apygardoje ir kitose vietose 1941 metų rugpjūtį pagal slaptą įsakymo Nr. 3 numatytą tvarką

Apskritis / Valsčius	Surinkimo punktas
<u>Kauno apskritis</u> ²³⁴ (Visos apylinkės, išskyrus Kauno miestą)	<i>Jonava</i> <i>Vilkija</i> <i>Babtai</i> <i>Rumšiškės</i> <i>Zapyškis</i> <i>Garliava</i>
<u>Kėdainių apskritis</u> Kėdainių miestas Žeimiai ²³⁵ Josvainiai ²³⁶	<i>Kėdainiai</i> <i>Ariogala</i>
<u>Trakų apskritis</u> Kaišiadorys Žiežeriai Žasliai	<i>Kaišiadorys</i>
<u>Alytaus apskritis</u> Birštonas Prienai Jieznas	<i>Prienai</i>
<u>Marijampolės apskritis</u> Kazlų Rūda Balbieriškis Šilavotas Sasnavas Veiveriai	<i>Kazlų Rūda</i> <i>Prienai</i> <i>Garliava</i>
<u>Šakių apskritis</u> Jankai Paežerėlis Lekėčiai	<i>Zapyškis</i>

Tokia nurodymų seka ir policijos komunikavimo būdas, skirti įgyvendinti šiai precedento neturinčiai Policijos departamento specialiajai operacijai, pirmajam holokausto etapui, buvo pasirinkti siekiant užtikrinti slaptumą ir operatyvumą. Be abejo, sprendimas pradėti naikinimą buvo priimtas Berlyne, o visą planą kontroliavo Stahleckerio operatyvinė grupė A. Lietuvoje vykdyto naikinimo viršininkas ir buhalteris buvo SS pulkininkas (*Standartenführer*) Jägeris. Jo 1941 metų rugsėjo 10 d. ir gruodžio 1 d. ataskaitos – tai savotiškos masinių žudynių buhalterinės knygos. Tačiau tikrasis detalių veiksmų organizatorius, tvarkęs kasdienes naikinimo reikalus, buvo gana žemo rango nacių parankinis iš Kylio, 28 metų SS vyresnysis leitenantas Hamannas.

Našlaičio Hamanno tėvai buvo Pabaltijo vokiečiai. Hamannas baigė chemijos mokslus, bet, kaip ir dauguma jaunuolių Vokietijoje ekonominės krizės metu, buvo bedarbis ir bastėsi šen bei ten, kol 1931 metais tapo SA nariu. Jaunolis vėliau savanoriu įstojo į desantininkų gretas, buvo patekęs į areštinę, o vėliau dėl blogo elgesio su jam pavaldžiais kareiviais buvo atleistas iš pareigų. 1938 metais Hamannas įstojo į SS. Jis tarnavo Vermachte desantininku per Lenkijos ir Prancūzijos karines kampanijas. Joms pasibaigus, grįžęs į Berlyną tarnavo saugumo policijoje ir SD. Kopdamas SS karjeros laiptais, Hamannas kartu lankė vakarines teisės studijas Berlyno universitete. Šias studijas privalejo baigti kiekvienas, norėjęs siekti aukštesnių postų SS struktūroje. Dauguma tokių studentų buvo nukreipti į operatyvines grupes, kai kurie tapo įvairių operatyvinių būrių, tarp jų ir EK 3, vadais. 1941 metų balandį Hamannas jau gavo pirmojo rango SS leitenanto (*Obersturmführer*) laipsnį ir buvo paskirtas į EK 3 IV skyrių (gestapą). Vienas iš jo kambario draugų po karo pasakojo, kad leitenantas Hamannas, be pasirošimo, būtino karinei tarnybai ir darbui policijoje, pasižymėjo pasaulėžiūra, entuziazmu ir būdo savybėmis, kurios ati-

tiko jam patikėtą užduotį: „Hamannas man darė fanatiško žydų persekiotojo, kuris tikėjo, kad tokiais [antižydiškais] priemonėmis atlieka pareigą savo tautai, išpūdi“²³⁷.

Leitenantas Hamannas puikiai atlikdavo praktines užduotis. Jis pastebėdavo beveik visas operacijų detales. 1941 metų rugpjūčio 16 d. vienas atsargus lietuvis policininkas iš Raudondvario reaguodamas į įsakymą Nr. 3 Kaunui pranešė, kad jo žinioje „aplinkraštysje minimos kategorijos žydų nėra“, išskyrus keturis žydus, kurie yra saugumo policijos žinioje, ir keturis kitus, kurie yra „vietos vokiečių štabo“ žinioje. Šį pranešimą į vokiečių kalbą išvertė ir perdavė Hamannui pulkininkas Reivytis – paskirtas naujasis Policijos departamento vadovas ir aukščiausias

²³⁰ LCVA, f. 683, ap. 2, b. 2 (toliau – *Reivyčio byla*), l. 1. Atsakymai į Reivyčio aplinkraštį rodo, kad kiti policijos viršininkai jį gavo iki 1941 metų rugpjūčio 16 d. Tik keli dokumentai iš šios bylos buvo išspausdinti, daugiausia sovietų propagandiniuose leidiniuose septintajame ir aštuntajame dešimtmetyje.

²³¹ Reivyčio byla, l. 48.

²³² Reivyčio byla, l. 2–3.

²³³ Visa statistika 1, 2 ir 3 lentelėms paimta iš Reivyčio bylos.

²³⁴ Kauno nuovadai buvo specialiai nurodyta „surinkti visus Kauno apskrities žydus į Vilkiją, Babtus, Jonavą, Rumšiškės, Zapyškį ir Garliavą“ (Reivyčio byla, l. 6). Nuoroda taikoma mažesnėms Kauno apskrities kaimo žydų grupėms, kurios gyveno vietose, nepriklausiusiose kitoms septyniolikai nuovadų. Išlikusioje korespondencijoje tokios vietos yra Kruonis, Raudondvaris ir t. t.

²³⁵ Pradiniuose nurodymuose Žemių nuovadai sulaikytus žydus liepta siųsti į Jonavą.

²³⁶ Iš pradžių buvo nurodyta Josvainių žydus perkelti į Kėdainius.

²³⁷ Knut Stang, *Kollaboration und Masenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden* (Frankfurt, 1996), p. 157; Hamanno karjera aprašyta 153 ir tolesniuose puslapiuose.

vietinės policijos pareigūnas vokiečių okupuotoje Lietuvoje²³⁸. 1941 metų rugpjūčio 22 d. Balbieriškio nuovados viršininkas informavo Reivyti:

„Į Tamstos, Pone Direktoriau, raštą Nr. 3 sl. pranešu, kad Balbieriškio Policijos Nuovada suėmė ir perdavė Prienu žydų getui 100 žydų vyrų ir 6 žydes moteris.

Dabartiniu laiku, einant Jūsų aplinkraščiu, Balbieriškio miestely yra likę tik 2 žydai vyrai, tai med. gydytojas Bielockis ir Odų Fabriko chemikas Icikovičius Jankelis, be kurio negali odų fabrikas dirbti, o jam pakaito šiuo laiku nerandama²³⁹.

Reikalas vėl buvo perduotas spręsti Hamannui. Tai, kad už genocidą atsakingam leitenantui Reivyti raportuodavo dažnai arba net kasdien, atskleidžia pulkininko prašymas, parašytas 1941 metų rugpjūčio 25 d.:

„Papildydamas savo 1941 m. rugpjūčio 18, 19 ir 20 d. raštus, kad Prienuose suimtų žydų skaičius išaugo iki 493, todėl prašau Jus duoti potvarkį suimtuosius žydus kaip galima greičiau iš surinkimo vietos išgabenti, nes jų tarpe siaučia užkrečiamosios ligos. Toks atvejis jau yra Kaišiadoryse.

Kyla pavojus, kad užkrečiamosios ligos paplis²⁴⁰.

Keturiasdešimtmetis Reivyti iš tikrųjų turėjo save laikyti viršesniu už Hamanną tiek rangų, tiek socialinės kilmės atžvilgiu. Reivyčio tėvas, iš Mažeikių kilęs garbus patriotas, kadaise kalintas caro policijos. Sūnus, baigęs kriminologijos studijas Kaune ir Berlyne, policijoje pradėjo tarnauti 1925 metais. Vytautas kilo policijos karjeros laiptais: įgijo aukštą postą geležinkelio saugumo tarnyboje, taip pat inspektoriaus ir dėstytojo vietą Kauno aukštesniojoje policijos mokykloje. Ketvirtajame dešimtmetyje Reivyti tapo vokiečių karo žvalgybos (Abvero) agentu. Pasižymėjęs šaulys ir džiu džitsu žinovas, pasiekęs tam tikrų laimėjimų tarptautinėje arenoje, šalies aeroklubo narys ir aviacijos entuziastas, Rei-

vyti atitiko voldemarišką „aktyvisto“ įvaizdį. Nenorėdamas tapti sovietų auka 1940 metais pasitraukė į Vokietiją, ten dirbo vokiečių žvalgybai Ebenrodėje. 1941 metų liepą Reivyčiui suteikta „II kategorijos“ Vokietijos pilietybė. Nežinia, ar pulkininką Reivyti erzino jį žeminantis pavaldumas žemesnio rango vokiečių leitenantui. Tačiau mažai abejonių kelia jo postas hierarchijos grandinėje, kurį jis užėmė okupacijos metais, taip pat jo pataikavimas ir ištikimybė naciams okupacijos metais: Reivyti buvo apdovanotas už tarnybą 1943 metais ir dar 1944 metais bandė įgyti aukštesnės kategorijos Vokietijos pilietybę²⁴¹. Nors holokaustas buvo visų pirma vokiečių projektas, vokiečiams nuolankus Reivyti ir jam pavaldūs policininkai daug prisidėjo prie žudynių organizavimo ir vykdymo.

Hamanno ir Reivyčio itin sudėtingą operaciją reikėjo atlikti slapta ir operatyviai. Stropiai vykdydami ypatingos paskirties įsakymą Nr. 3 apskričių policijos vadai ir nuvadų pareigūnai susidurdavo su jiems neįprasta biurokratine painiava. Būta atvejų, kai nuvadų viršininkai ignoruodavo specialiuose pranešimuose jiems keliamus reikalavimus. Tačiau pasitaikydavo ir atvejų, kai gavę Reivyčio įsakymą vietos pareigūnai su žydais jau būdavo susidoroję: Žeimių nuovados viršininkas pranešė, kad „žydai, gyvenusieji Žeimiuose, pildant Kėdainių apskr. Viršininko įsakymą, vakar, t. y. rugpjūčio m. 14 d. išsiųsti į Kėdainius“²⁴². Tą pačią dieną Josvainių nuovada pranešė, jog įsakius apygardos viršininkui „Josvainių miest. ir val. žydai, iš Josvainių valsč. ribų yra išgyvendinti š/m. rugpiūčio mėnesio 14 dieną į Ariogalos „chetą“ pagal Pono Kėdainių Apskirties Viršininko įsakymą Nr. 7 iš šių metų rugpiūčio mėn. 9 dienos“²⁴³. Dar kitu atveju nebuvo imtasi jokių veiksmų, nes problema jau buvo išspręsta. Apie tai pranešė Kruonio nuovados viršininkas savo rugpjūčio 17 d. skubioje ataskaitoje:

„Į š/m. rugpiūčio mėn. 15 d. slaptą aplinkraštį pranešu, kad Kruonio valsčiuje visi žydai yra apgyvendinti Darsūniškio bažnytkaimyje, kuris pastaruoju metu policijos veikimo atžvilgiu priklauso Pakuonio policijos nuovadai. Be to, Darsūniškio bažnytkm. žydų tautybės vyrų nuo 15 m. amžiaus jau nėra, o moterų, kurios bolševikų okupacijos laiku pasižymėjo savo komunistine veikla, irgi nėra. Iš viso Kruonio valsčiuje yra likę apie 50 žydų tautybės senų moterų ir apie 30 iki 15 metų amžiaus vaikų“²⁴⁴.

Reivyčio nurodymai buvo vykdomi pakankamai efektyviai: operacijos dažniausiai buvo atliekamos tiksliai ir operatyviai. Biurokratinės sumaištis atvejai buvo išimtis; pavyzdžiui, Jiezno nuovados viršininkas rugpjūčio 16 d. pranešė, kad jis nusiuntęs 63 žydų tautybės vyrus ir 26 moteris į Prienus; ši operacija akivaizdžiai sužlugo. Rugpjūčio 29 d. Reivyti išsiuntė kandų laišką Alytaus apskrities policijos vadui Stasiui Krosniūnui, kadangi pastarojo pavaldinys per beveik dvi savaites dar nebuvo parašęs raporto, nors dauguma policininkų jau buvo pareigingai pranešę apie vykdomas operacijas: „... Policijos Departamentui neaišku, ar Jėzno m. gaudomi žydai lig šiol slapstėsi, ar tik jie slapstėsi, kuomet policija juos gaudė“. Teiraudamasis, kodėl Jiezno nuovados viršininkas „nevykdo dabar Policijos Departamento aplinkrašt. Nr. 3“ ir kodėl departamentas „negauna žinių, kas padaryta su žydais Birštono nuovadoje“, Reivyti Krosniūnui parašė: „Siūlau Tamstai daugiau prižiūrėti nuvadų viršininkų veiklą“²⁴⁵. Rugpjūčio 30 d. Krosniūnas teisindamasis atrašė:

„Pildydamas Policijos Departamento raštą nr. 3 sl. pranešu, kad Jėzno nuovadijot žydai buvo išsislapstę pradėjus suiminėti, gavus Pol. Departamento aplinkraštį nr. 3. Vėliau dalis jų sugrįžo į miestelį, bet, kadangi nuovados viršininkui nepavyko susirišti

su Prienu rajono saugumo policija ir iš viso rajonų suskirstymas nėra galutinai paaiškėjęs, o aplinkraštis turėjo būti įvykdytas per dvi dienas, tai tolimesnis suiminėjimas buvo vykdomas su Alytaus rajono saugumo viršininko žinia. Iš viso į Alytų iki š. m. rugpiūčio mėn. 31 d. buvo atgabenta 38. Dalis žydų į miestelį dar iki šiolei nėra sugrįžę, bet gyvena, pagal gautas žinias, miškuose. Nuovados viršininkui duotas įsakymas panaudojant pag.[albinę] policiją sugaudyti ir iš miškų ir pristatyti į Alytų.

Birštono nuovadoj aplinkraštį nr. 3 nurodytų žydų nebuvo ir nėra. Pačiam miestely iš viso gyvena viena sena žydė, kuri šiomis dienomis bus iškelta į Alytų. Birštono nuovados viršininkas gavęs aplinkraštį nr. 3, turėjo tuojau pranešt apie jo įvykdymą Departamentui betarpiu ir vėliau man, bet jis, kaip dabar paaiškėjo, pranešė tik man. Jo raštą gavau tik už trijų dienų, bet Departamentui nieko nepranešiau, nes pagal aplinkraštį jau turėjo būt pranešta nuovados viršininko“²⁴⁶.

Areštai sukėlė būsto ir maisto tiekimo problemų. Rugpjūčio 17 d. Garliavos nuovada pranešė, kad 73 žydai ir 46 žydės laikomi miestelio sinagogoje. Po trijų dienų nuovados viršinink-

²³⁸ Reivyčio byla, l. 27. (Cituojamų dokumentų kalba netaisyta. – Red.)

²³⁹ Reivyčio byla, l. 77.

²⁴⁰ Reivyčio byla, l. 82.

²⁴¹ Trumpą biografiją, kurioje neminimas kolaboravimas su vokiečiais, galima rasti *Lietuvių enciklopedijoje* (Boston, 1961), t. 25, p. 92. Daugiau apie Reivyčio vaidmenį vokiečių okupacijos metu žr.: Stankeras, *Policija*.

²⁴² Reivyčio byla, l. 20.

²⁴³ Reivyčio byla, l. 30.

²⁴⁴ Reivyčio byla, l. 43.

²⁴⁵ Reivyčio byla, l. 23, 84.

²⁴⁶ Reivyčio byla, l. 85.

kas parašė Reivyčiui ir paprašė „duoti parėdymą, ką daryti su sulaikytais Garliavos miestelio ir apylinkės bei kitų valsčių žydais“. Rugpjūčio 28 dieną jis jau buvo puolęs į neveltį:

„Papildant savo š/m. rugpjūčio mėn. 17 ir 20 d. raštus 1 sl. Nr., prašau p. Direktorių duoti parėdymą, ką daryti su Garliavos miestelio ir apylinkės bei kitų valsčių žydais, kurie nuo š/m. rugpjūčio mėn. 17 d. yra sulaikyti ir laikomi Garliavos m. sinagogoje. Jų maitinimas yra sunkus, nes maisto produktų pirkimas yra varžomas, taip pat nėra jiems atatinamos patalpos“²⁴⁷.

Deja, istorija liudija, kad Garliavos policija gana greitai gavo atsakymą.

Archyve aptiktas policijos susirašinėjimas tiesiogiai neatsako į klausimą, ar žemesnio rango policijos pareigūnai, pavyzdžiui, nuovadų vachmistrai, perskaitę lemtingąjį Policijos departamento įsakymą, aiškiai suvokė galutinį žydų likimą. Suprantama, kai kurie manė, kad jie privalo tik prižiūrėti žydus, kol kaliniai bus išvežti į neįvardytą „stovyklą“. Zapyškio nuovados viršininkas nurodė, kad jis laukia „atskiro parėdymo“²⁴⁸. Yra išlikusių skrupulingai sudarytų sąrašų, kuriuose nurodytas areštuotų asmenų amžius, lytis ir kai kuriais atvejais gimimo data. Tokius sąrašus sudarė pareigūnai turbūt nesitikėję, kad jų aukos bus tuoj pat sunaikintos.

Raštuose pareigūnai daugiausia vartoja biurokratinį diskursą, pateikia pakankamai tiksliai ir lakoniškai formuluotes. Dauguma policininkų lieka ištikimi oficialiems terminams, kurie vartoti nepriklausomoje ir sovietų okupuotoje Lietuvoje. Yra nemažai dokumentų, kuriuose tiesiog minimi „žydai“, tačiau daugumoje jų kalbama apie sulaikytus „žydų tautybės“ asmenis. Galima rasti ir tokią bent šitame kontekste keistai skambančią frazę, kaip „žydų tautybės piliečiai“. Tikrai du Reivyčio bylose minimi nuovadų viršininkai atvirai pa-

vartojo antisemitams būdingus terminus. Vienas jų rugpjūčio 19 d. pranešė, kad jam atsiuntė „trisdešimt žydelių“ iš netoliese esančio kaimo. Įdomu tai, kad ši įprastą liaudišką apibūdinimą pavartojęs pareigūnas prisistatė „Lietuvos nacionalinės soc.[ialistinės] policijos Zapyškio nuovados viršininku“ – tokios imantrios formuluotės, ko gero, nerasime jokiame kitame Lietuvos policijos dokumente, parašytame vokiečių okupacijos metais. (Vos prieš dvi dienas kitas pareigūnas, tada ejęs Zapyškio nuovados viršininko pareigas, sulaikytuosius vadino žydų tautybės piliečiais²⁴⁹.) Kitas valsčiaus nuovados viršininkas pavartojo apibūdinimą *žydeliai* – menkinantį, tačiau nepiktą žargonišką posakį, paplitusį Lietuvoje tarp ne žydų gyventojų.

Tik nedaugelis pareigūnų bandė vadovautis Policijos departamento logika ir patvirtindavo, kad žydės areštuotos apkaltinus jas užsiėmus „akiplėšiška komunistine veikla“. Pažerėlių nuovados viršininkas, Reivyčiui pristatęs 35 sulaikytų piliečių sąrašą, iš kurių 34 buvo moterys, pabrėžė:

„Pagal šį sąrašą visi žydų tautybės piliečiai sulaikyti 1941 metų rugpjūčio mėnesio 17 dieną Kriūkų miestely ir Valsčiaus Šakių apskr. ir persiunčiami Zapyškio nuovados policijos viršininko žinion. Visos žydės yra pasižymėjusios ir dabar kuomet jų vyrai, broliai bė vaikai išvešti tapo, skleidžia visokias kalbas, net ir grasina. Visos pasižymėjusios valdant Lietuvą komunistams“²⁵⁰.

Saviapgaulė, arba žmonių sugebėjimas paneigti savo pačių veiksmų pasekmes, ypač jeigu jie patys nėra asmeniškai susiję su galutinėmis ir pačiomis žiauriausiomis nusikaltimų pasekmėmis, yra gerai žinoma žmogiška silpnybė. Su vokiečiais kolaboravę pareigūnai buvo puikiai įvaldę šią gudrybę. Tačiau net jeigu ir ne visi slaptą įsakymą Nr. 3 gavę pareigūnai širdyje pritarė žudynėms, vargu ar tai sumažina atsakomybę tų apskričių ir nuovadų viršininkų, kurie surinkdavo „žydų tautybės piliečius“.

Nežinojimas ar nesupratimas turėjo būti trumpalaikis. Artėjant į pabaigą 1941 metų rugpjūčiui, net ir patys nesupratingiausi policijos vadai jau turėjo suvokti, kad provincijos žydai bu-

vo suvaromi ne „deportacijoms“, bet siekiant juos sunaikinti. Reivyčio bylose esantys žydų koncentracijos dokumentai – tipiškas pavyzdys, tarytum maža apžvalga (žr. 2 lentelę) daug pla-

2 lentelė

Žydų koncentravimas pagal slaptą įsakymą Nr. 3.

Reivyčio byla: 1941 metų birželis

lš

l

APSKRITIS/Valsčius	Vyrai	Moterys	Iš viso	Surinkimo punktas
Kaunas				
Panemunė	5	6	11	
Pakuonis	14	5	19	Garliava
Garliava	22	6	28	
Veiveriai ²⁵¹	32	29	61	
Jonava	91	20	111	Jonava
Vilkija ²⁵²	280	138	400	
Čekiškė			20	Vilkija
Veliuona			14	
Seredžius	14	62	76	
Babtai	23	11	34	Babtai
Vandžiogala			30	
Rumšiškės			140	Rumšiškės
Krakių apylinkės	337	115	452	Krakių vyrų vienuolynas
Petrašiūnai	33	21	54	Petrašiūnai
Zapyškis	24	5	29	Zapyškis

²⁴⁷ Reivyčio byla, l. 57, 76, 83.

²⁴⁸ Reivyčio byla, l. 44.

²⁴⁹ Reivyčio byla, l. 69, pgl. l. 44.

²⁵⁰ Reivyčio byla, l. 54.

²⁵¹ Veiveriai yra Marijampolės apskrityje, bet šalia plento, vedančio į Kauną.

²⁵² 1941 metų rugpjūčio 18 d. Vilkijos nuovada pranešė, kad buvo deportuota 280 žydų vyrų ir 120 moterų, taip pat 18 moterų palikta Vilkijos sinagogoje. Žydai, kurie buvo surinkti Čekiškėje, Veliuonoje ir Seredžiuje – iš viso 129 žydai, laikomi sinagogoje, – įrašyti lentelėje (Reivyčio byla, l. 62).

Kėdainiai				
Kėdainių miesto apylinkės	730	183	913	Kėdainių miestas
Žeimiai ²⁵³	N	N	N	
Ariogala ²⁵⁴	280	10	290	Ariogalos sinagoga
Trakai				
Kaišiadorys	80	14	94	Kaišiadorys
Žiežmariai	193	89	282	
Žasliai	263	85	348	
Alytus				
Jieznas	63	26	89	Alytus
Birštonas		1		
Marijampolė				
Prienai	N	N	289	Prienai
Balbieriškis	100	6	106	
Šilavotas	7		2	
Kazlų Rūda	159		159	Kazlų Rūda
Sasnavas	6		6	
Šakiai				
Jankai	1	1	2	Zapyškis
Paežerėliai	1	35	36	Vilkija
Lekėčiai	9		9	

tesnės operacijos, vykdytos koncentruojant ir eksproprijuojant Lietuvos miestelių ir kaimų žydus, kurie sudarė pagrindinį šalies istorinės litvakų bendruomenės sluoksnį.

Trumpo įkalinimo metu žydų tautybės vyrai ir „aktyvios komunistės žydės“ buvo laikomi įvairiomis sąlygomis. Mažesnės grupelės buvo suvartotos į sinagogas (taip atsitiko Ariogaloje, Garliavoje), viešųjų įstaigų – mokyklų arba savivaldybių – pastatus, net į vienuolynus (Krakėse). Didesni būriai buvo siunčiami į laikinai įrengtas stovyklas ir „getus“ arba paprasčiausiai kalinami neaiškiai apibūdintose vietose arba rajonuose. Kazlų Rūdos nuovados viršininkas paprašė tolesnių nurodymų dėl 25 senesnių ir silpnesnių žydų iš „žydų stovyklos“. Jis prašė „parėdymo dėl jų laikymo stovykloje ar leidimo gyventi namuose“²⁵⁵.

Deportavus žydų tautybės vyrus ir komunistinėje veikloje dalyvavusias moteris į kalnų vietas neva dirbti, bet iš tikrųjų mirti, dar liko dalis šalies litvakų bendruomenės – provincijose izoliuotos ir netinkamos darbui „nepolitinės“ moterys ir vaikai. Reivyčio byloje galima rasti fragmentiškų užuominų apie tokių žydų likimą Šakių apskrities pakraštyje. Gelgaudiškio nuovados vachmistras pateikė trijų šeimų žydų tautybės piliečių, deportuotų „š. m. rugsėjo mėn. 3 d.“, sąrašą: trys moterys, du berniukai ketverių ir aštuonerių metų, taip pat penkios mergaitės, iš kurių jauniausiai, vardu Elena Kaplanaitė, vos dešimt mėnesių. Kiti septyniolika Plokščių žydų – vien pagyvenusios moterys, išskyrus du Budelskio sūnus, dvylikos ir penkiolikos metų – „perduoti buvo ties Gelgaudiškiu į Nemuno keltą ir išvežti“. Prie

minėtųjų Plokščių žydų prisijungė Zakso penkių asmenų šeimyna, kurią sudarė senolė Haja, sulaukusi 75, jos 45 metų dukra ir trys anūkai nuo vienuolikos iki trylikos metų amžiaus. Nuovadoje, kuriai priklausė Šiaudinės, Sudargo ir Kidulių gyvenvietės, 1941 metų rugpjūčio 26 d. buvo užregistruota 101 „žydų tautybės pilietis“: 61 moteris ir 40 vaikų; jų galutinis likimas nenurodytas, bet lengvai nuspėjamas²⁵⁶.

Vienas anksčiausių dokumentų, iliustruojančių „galutinį sprendimą“ pietvakarių Lietuvos regione – tai Šakių apskrities viršininko Vinco Karaliaus (kurį anksčiau Policijos departamentas buvo papeikęs už prastai vykdomą operaciją Jieznos miestelyje) raštas Reivyčiui. Karaliaus ataskaita – ciniškas biurokratinis prisi pažinimas, atskleidžiantis vietinių kaltę vykdančias masines 1941 metų žudynes²⁵⁷.

Slaptai-asmeniškai
Lietuvos Respublika
Šakiai, 1941 mt. rugsėjo mėn. 16 d.
V. R. V.
Šakių Apskrities Viršininkas
Nr. 3/sl.

Ponui
Policijos Departamento Direktoriui

Pristatydamas šį susirašinėjimą, pranešu ponui Direktoriui, kad nuo šios dienos man pavestam apskrityje žydų nėra. Juos sutvarkė vietos partizanai su pagalbine policija: 13/IX.41. – Šakiuose 890 asmenų; 16/IX.41. – K. Naumiestyje 650 asmenų.

Prieš jų galutiną sutvarkymą, p. Gebits Komisarą parėdymu, jo įgalioti pareigūnai, su vietos policijos pagalba, padarė pas visus Šakių ir K. Naumiesčio žydus buto ir asmens kratas ir rastus pinigus bei kitas vertybes išsivežė. Likęs judomas ir nejudomas turtas ligi atskiro p. Komisarą parėdymo, pavestas globoti ir saugoti vietos savivaldybėms.

Sutvarkytų žydų vardinius sąrašus, jei bus įsakyta, pristatysiu vėliau.
P. Gebits Komisaras apie tai painformuotas.
Priedas: 7 lapai.

V. KARALIUS [parašas]
Šakių Apskrities Viršininkas
[Parašas]
Policijos Vadas

Reivyčio byla mums atskleidžia Lietuvos žydų koncentravimo ir eksproprijavimo, pasibaigusio jų sunaikinimu, metodus. Tačiau joje neatsispindi šių procesų mastas: su byla susijusioje korespondencijoje minima mažesnė nei dvidešimtoji Lietuvos žydų bendruomenės dalis. Dar mažiau žinome apie aukų patirtą skausmą ir neviltį laukiant mirties, nes visa tai slepia oficialūs žodžiai ir statistika. Tačiau vis vien ši byla pateikia kai kurių detalių apie naikinimo „aparata“, pradėjusį veikti per pirmąjį biurokratinį „galutinio sprendimo“ etapą. Ši sunaikinimo programa savo koncepcija, žudynių organizavimu ir jų mastu toli pranoko tiek vietinius pogromus pirmosiomis karo dienomis, tiek masines liepos mėnesį vykdytas žudynes. Bet svarbiausia tai, kad Reivyčio byla parodo, kaip paklusnūs provincijos policininkai vykdė įsakymus, kaip jie tapo svarbiu įrankiu įgyvendinant masinio naikinimo projektą. Be abejonės, tie Lietuvos policijos pareigūnai, kurių parašai bei trumpi raportai, užfiksuoti byloje, svariai prisidėjo prie genocido. Pasitei-

²⁵³ Dar tiksliai nenustatyta, kiek žydų buvo pristatyta iš Žemųjų į Kėdainius.

²⁵⁴ Įtraukti iš Josvainių išsiųsti žydai (tikslus jų skaičius nežinomas), kuriuos iš pradžių buvo planuota siųsti į Kėdainius.

²⁵⁵ Reivyčio byla, l. 33.

²⁵⁶ Reivyčio byla: Gelgaudiškio, Plokščių ir Paežerėlių nuovadų ataskaitos, taip pat Šiaudinės, Kidulių ir Sudargo sąrašas, l. 87–96.

²⁵⁷ Reivyčio byla, l. 86.

sinimas, kad jokia Lietuvos politinė ar policijos institucija nebuvo pajėgi sustabdyti masinės žydų žudynes, jų atsakomybės anaipol nesumažina. Nors Lietuvos žydų bendruomenė buvo pasmerkta, būta galimybių išgelbėti daugiau žmonių. Tiesą sakant, net ir didžiausi nacių šalininkai vėliau prisipažino, kad jiems gėda dėl budeliais ir parankiniais tapusių lietuvių. Kai kurie skundėsi, kad jeigu jau vokiečiai nusprendė sunaikinti Baltijos žydus, tegul jie patys juos ir naikina²⁵⁸. Tai ciniškas, abejingas ir pasyvus požiūris, dar labiau kompromituojantis tuos žmones, kurie aktyviai dalyvavo procese.

Ataskaitos apie policijos atliktas operacijas sulaikant aukas 1941 metų vasarą ir rudenį padeda suprasti nusikaltėlių požiūrį į jiems patikėtą užduotį. Tačiau archyvuose išlikęs biurokratinis susirašinėjimas niekaip negali atspindėti to kruvino siaubo vaizdų ir garsų, kuriuos sukėlė šios precedento neturinčios žudynės, vykdytos Lietuvos miestuose, miesteliuose ir kaimuose 1941 metų vasarą ir rudenį. Nors yra išlikusios išsamių pasakojimų apie didžiausios apimties 1941 m. skerdynes – masinė akcija Kaune 1941 metų spalį, tačiau apie provincijoje vykdytas žudynes mažiau žinoma. Pažvelgę kiek atidžiau į du holokausto atvejus mažesniuose Lietuvos miestuose, galėsime geriau suprasti žmogiškąjį genocido aspektą.

Genocidas Jurbarke ir Utenoje: dviejų provincijos miestų istorijos

Tyrinėjant žydų persekiojimą ir žudynes netoli sienos esančiame Jurbarko miestelyje, taip pat Utenoje, naudinga trumpai išdėstyti ir įvykių priešistorę. Kitaip neįmanoma nusistatyti, kiek vokiečiai ir lietuviai prisidėjo prie nusikaltimų, ir suvokti vietinių žydų reakciją. Tačiau dėmesio centre vis dėlto atsiduria klau-

simas, ar lietuviai ėmėsi pogromų dar prieš atvykstant vokiečiams ir kaip buvo pereita prie miestelio žydų sunaikinimo.

Jurbarko žydų žudynės

Jurbarkas – nedidelis miestas, išsikūręs ant Nemuno kranto, pietvakarių Lietuvoje, prie buvusios Lietuvos ir Vokietijos sienos, priklausė Šiaulių apygardos Raseinių apskrčiai. Žydai čia gyveno nuo XVI amžiaus, ir 1940 m. pabaigoje jų buvo daugiau kaip 1 300, o bendras gyventojų skaičius buvo 4 400, – taigi beveik trečdalis gyventojų buvo žydai²⁵⁹. Jurbarko žydų bendruomenė buvo labai aktyvi. 1790 m. ji pasistatė didelę ir nuostabią medinę sinagogą²⁶⁰, puoselėjo tvirtas religines ir pasaulietines tradicijas, susijusias su mokyklų, sporto draugijų, skautų judėjimo, politinių partijų veikla, klestinčiu prekybos ir gamybos verslu. Po Pirmojo pasaulinio karo, kuomet kūrėsi nepriklausoma Lietuvos valstybė, Jurbarke nekildavo jokių išskirtinių sambūvio su įvairiomis etninėmis grupėmis problemų²⁶¹. Tačiau 3-iojo dešimtmečio pabaigoje iškilė rimtų problemų. Smetonos režimas, remdamasis tautiniais motyvais, stengėsi sulietuvinti ekonomiką. 1931 m. 69 iš 73 Jurbarko parduotuvių priklausė žydams, buvo labai daug žydų amatininkų, visos lengvosios pramonės įmonės, išskyrus vieną, taip pat priklausė žydams. Dėl valdžios nacionalistinės ekonomikos politikos didesnės prekybos firmos buvo priverstos užsidaryti, jų funkcijas perėmė pusiau valstybiniai kooperatyvai²⁶². Į sunkią padėtį pateko ir mažesnės žydų parduotuvėlės, ir dėl to Jurbarke sustiprėjo ir taip aktyvus sionistų judėjimas²⁶³. Vienas miesto parkų buvo pavadintas Tel Avivu, o žydų mokykla – Theodoro Herzlio vardu. Apie politinę Jurbarko žydų orientaciją galima spręsti iš balsų pasiskirstymo per 3-iojo dešimtmečio Seimo rinkimus: 62% visų balsavimo teisę turinčių Jurbarko žydų balsavo už sionistines partijas,

26% – už demokratines ir 12% – už religines partijas. Sionizmas akivaizdžiai dominavo. 4-ajame dešimtmetyje retkarčiais pasitaikydavo išpuolių prieš vidurinių žydų sluoksnį. Pavyzdžiui, buvo padegta žydams priklausiusi degalinė, kartais jauni nacionalistai užpuoldavo žydus gatvėse. Kai 1940 m. vasarą paaiškėjo, kad Sovietų Sąjunga aneksuos Lietuvą, vietiniai vokiečiai (*Volksdeutsche*) ir lietuviai padegė žydams priklausiusį malūną, o ugnis iš jo persimetė į keletą žydų namų²⁶⁴.

Pirmąjį politiškai motyvuotą, sunkų smūgį žydų bendruomenė patyrė 1940 m. rudenį, po to, kai Sovietų Sąjunga aneksavo Lietuvą. Visos didesnės įmonės ir bankai buvo suvalstybinti, visos kultūrinės ir politinės organizacijos uždraustos. Kai kurie žydai užėmė naujuosius valstybinius ir partinius postus. 1941 m. birželio viduryje sovietai ištrėmė iš Jurbarko

mažiausiai 60 asmenų, tarp jų nemažai žydų šeimų – iš viso 29 žmonės²⁶⁵.

Ankstų 1941 m. birželio 22-osios rytą miestą užėmė Vokietijos *vermachtas*. Laiko pabėgti nebuvo. Vietos vokiečių komendantas kapitonas Baaras nurodė, kad visi privalo klausyti jam pavaldaus lietuvių burmistro įsakymų, už sabotажą ir plėšikavimą būsią baudžiama mirtimi²⁶⁶. Miesto burmistras lietuvis Jurgis Gepneris 1942 m. rudenį suvokietino savo pavardę ir pasivadino Höpfneriu. Sovietmečiu jis vadovavo maitinimo įstaigoms ir rėmė miesto komunistus, tačiau vokiečiai apie tai nežinojo²⁶⁷.

Prasidėjus karui, svarbiausia vykdomoji jėga Jurbarke buvo lietuvių sukilėliai, vadina- mieji partizanai. Tai buvo įvairių visuomenės sluoksnių atstovai: mokytojai, moksleiviai, studentai, vienas kiosko savininkas ir vienas gerai žinomas tautininkas. Jiems vadovavo gim-

²⁵⁸ Yra nemažai tokios mąstysenos pavyzdžių. Vienas tokio požiūrio pavyzdys yra Zenono Blyno, Lietuvos nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus, dienoraštyje, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 235.

²⁵⁹ 1940 12 26 mieste buvo užregistruota 1 319 žydų. Žr. 1941 m. vasaros duomenis (be datos), LCVA, R 1753-3-13, l. 28. Kiek skirtingus skaičius pateikia Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai“, p. 166. Apie Jurbarko žydų istoriją iki vokiečių okupacijos žr.: *Pinkas ha-Kehiloth. Lita (Bedruomenių knyga, Lietuva)*, Jerusalem, 1996, p. 324–329.

²⁶⁰ Žr. Jurbarko sinagogos, jos meniško interjero bei žydų kapinių nuotraukas: Ephraim Oshry, *Annihilation of Lithuanian Jewry*, New York, 1995, p. 286; *Pinkas ha-Kehiloth. Lita*, p. 325.

²⁶¹ Žr. *Pinkas ha-Kehiloth. Lita*, p. 326–328.

²⁶² Žr. *Sefer ha-Zikaron. Jurburg (Prisiminimų knyga. Jurbarkas)*, Jerusalem, 1991, p. 55–67.

²⁶³ Žr. ten pat, p. 123–128 (Hislovitzų šeima); p. 129–144 (Petrikansky šeima); p. 163–166 (Frankų šeima).

²⁶⁴ Žr. ten pat, p. 167–170 (Rachelės Hess-Greens-tein, kurios namas sudegė, pasakojimas).

²⁶⁵ Burmistro Jurgio Gepnerio vokiečiams išsiųstoje ataskaitoje deportuotų žydų šeimų pavardės

praleistos. Žr. sąrašą (be datos), LCVA, 1753-1-3, l. 212. Tuo tarpu ankstesnėje ataskaitoje apskrities viršininkui dar buvo nurodyta dalis žydų deportacijų. Žr. 1941 8 21 raštą, LCVA, 1753-3-13, l. 22. Iki šiol išsamiausia sąrašą pateikia Rūta Puišytė (Vilniaus Universitetas), savo kursiniame darbe apie žydų žudynes Jurbarke (1997), p. 23 ir kt.

²⁶⁶ Žr. vietos komendanto 1941 6 24 skelbimą, LCVA, 1753-3-12. 1941 m. liepos mėn. karinė valdžia kelias savaites vadovavo būsimajam 323-ajam policijos batalionui, kurio vadas buvo apsaugos policijos majoras Bernhardas Griese. Žr. Griese's apklausą 1959 10 1, Lechthalerio byla, Kaselio prokuratūra (*Staatsanwaltschaft*), 3a Ks 1/61 ir 3 Js. 72/60, t. 1, p. 75–79. Apsaugos divizijai buvo priskirtas 2-asis rezervinis policijos batalionas, kuris buvo inkorporuotas į vakarinę divizijos dalį ir remiamas 11-ojo rezervinio policijos bataliono. Žr. Sich. Div. 281 karinę struktūrą (*Kriegsgliederung*), 1941 6 5; KTB Sich. Div. 281, Ic, NARA, T 315, Roll 1870, l. 89; 1941 7 14 įsakymą KTB Sich. Div. 281 Ia, ten pat, Roll 1869, l. 753.

²⁶⁷ Žr. *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 388.

nazijos mokytojas Ausiukaitis. Skubiai reorganizuotai lietuvių policijai vadovavo 32 metų gimnazijos mokytojas Mykolas Levickas. Kartu jis buvo ir vokiečių vertėjas, informatorius bei agentas, kaip ir 26 metų policininkas Mykolas Urbonas ir keletas kitų²⁶⁸. Jau nuo birželio 24 d. vokiečiai ėmėsi kontroliuoti ginklų skirstymą. Nuo liepos vidurio vietos partizanai tapo sukarinta policijai pavaldžia organizacija²⁶⁹.

Birželio 23 d. artimiausio Smalininkų vokiečių pasienio policijos posto vadovas SS puskarininkis (*SS-Scharführer*) ir kriminalinių reikalų sekretorius Gerhardas Carstenas nuvyko į Jurbarką ir susitiko su vietos policijos vadovu Levicku bei dar dešimčia lietuvių pas Levicko draugą kunigą. Buvo įkurtas vietos komitetas²⁷⁰. Carstenas liepė sudaryti vietinių komunistų ir žydų sąrašus²⁷¹. Žudynių vieta jis pasirinko žydų kapines.

SS vyr. puskarininkis (*SS-Hauptscharführer*) Carstenas buvo pavaldus Tilžės gestapui. Jam priklausė vokiečių saugumo policijos bei SD būrys iš Tilžės, kuris kartu su Klaipėdos miesto policijos (*Schutzpolizei*) skyriumi 1941 m. birželio 24 d. įvykdė pirmąsias masines žydų žudynes Sovietų Sąjungoje. Gavę EG A vado Stahleckerio pritarimą, jie sušaudė 201 žydą iš Gargždų. Be to, Stahleckeris buvo pavedęs Tilžės gestapo vadovui SS šturmbanfiureriui Böhme'ui 25 km ilgio ruože vykdyti „visas reikalingas operacijas“²⁷². Tuo remiantis 1941 m. birželio 25 d. Kretingoje buvo sušaudyta 214 žydų tautybės vyrų ir viena moteris, o po dviejų dienų Palangoje – 111 žydų vyrų. Per šias pirmąsias žudynes atsirado papildomas operatyvinis būrys – Vermachto junginių, Klaipėdos pasienio policijos ir Tilžės gestapo, vadovaujamo ambicingo Böhme'is, bendradarbiavimo rezultatas²⁷³.

1941 m. liepos 4 d. Heydrichas visiems operatyviniams būriams oficialiai suteikė plačius įgaliojimus vykdyti „valymo akcijas“ Lietuvos pasienio ruože, nors anksčiau tam tiksliai bu-

vo numatyti tik Ehrlingerio SK 1b bei vėliau Jägerio EK 3: kad būtų užtikrinta operatyvinių grupių ir operatyvinių būrių judėjimo laisvė ir palengvintas jų darbas, teigė Heydrichas, valstybės policijos (gestapo) padaliniais „duodamas leidimas vykdyti valymo akcijas [...] priešais jų pasienio ruožus esančiose neseniai okupuotose teritorijose“²⁷⁴.

Iki 1941 m. spalio mėn. Lietuvos pasienio regione jie nužudė daugiau kaip 5 200 žmonių²⁷⁵. Šis skaičius apima ir Jurbarko žydus.

1941 m. liepos 3 d. į Jurbarką atvyko vokiečių gestapo Tilžės padalinio būrys ir sušaudė apie 250 žydų tautybės vyrų bei 70 lietuvių, vokiečių saugumo policijos duomenimis – 322 asmenis, tarp jų penkias moteris²⁷⁶. Vokiečių policija daugumą pasmerktųjų suėmė pagal sąrašus, kartu pagrobė ir nemažai vertingų daiktų. Tilžės gestapo vadovas SS šturmbanfiureris Böhme įsakė suimti dar 60 žydų tautybės vyrų ir nugabenti juos į žudynių vietą. Tarp suimtųjų buvo ir du Carsteno agentai. Lietuvį Matulevičių jis išlaisvino, tačiau žydo Berlowitzo – ne²⁷⁷.

Šaudymų metu keletas žydų užpuolė savo žudikus, tačiau tai nebuvo paminėta ataskaitose, siųstose į Berlyną saugumo policijai. Antai 1939 m. iš Klaipėdos pabėgęs Emilis Maxas, Pirmojo pasaulinio karo Riterio kryžiaus kavaliereus, prieš nužudomas užpuolė esesininkus ir sužeidė vieną jų į koją²⁷⁸. SS unteršturmfüreris Wiechertas, kuris prižiūrėjo apkasų būrį, priverstė keletą žydų prieš žūtį mušti vienas kitą²⁷⁹. Du vyrai buvo užkasti gyvi, ir jiems pavyko per naktį išsikapstyti iš duobės. Vienas jų, Antanas Leonavičius, po karo liudijo prieš žudikus. Netrukus po to jį, kaip ir Povilą Striauką, nužudė lietuviai partizanai, kovoję prieš sovietus²⁸⁰. Abeliui Valesui pavyko pabėgti tuo metu, kai kitos aukos buvo priverstos kasti duobes²⁸¹.

1941 m. liepos 3 d. nužudytosios žydų aukos buvo vietinės valdžios atstovai²⁸². Sąrašuose turėjo atsidurti įtakingi ir išsilavinusių as-

menų pavardės. Antra vertus, tolesnė vyrų paieška šioje vietovėje rodo, kad vokiečių saugumo policija siekė nužudyti jų kuo daugiau. Iš lietuvių aukomis pirmiausia tapo tie, kurie iš tikrųjų arba tariamai dirbo sovietų valdžiai²⁸³. Čia taip pat buvo nužudytas žymus Lietuvos skulptorius Vincas Grybas.

Skirtingai nuo ankstesnių šaudymų, kuriuos Lietuvos–Vokietijos pasienio ruože organizavo gestapo Tilžės padalinys, šiuo atveju šaudant turėjo dalyvauti ne minėtas policijos

būrys iš tolimos Klaipėdos, o policijos batalionas iš Tilžės, nes tenykštis adjutantas apie suinteresuotumą buvo pranešęs Tilžės SD²⁸⁴. Tačiau tam pasipriešino Tilžės miesto policijos vadovas majoras Schultzas, tad tie policijos daliniai nepasirodė. Todėl šį kartą saugumo policija ir Tilžės SD negalėjo tikėtis miesto policininkų pagalbos ir turėjo patys šaudyti žmones, padedami lietuvių policininkų ir partizanų. Vertingais daiktais, kurie buvo atimti iš žydų, vakare žudikams buvo apmokėti

²⁶⁸ Žr. muitinės inspektoriaus Georgo Oselieso apklausą 1957 4 3, Fischerio-Schwederio byla, t. 11, l. 2821; kaltinamąją išvadą (*Anklageschrift*) prieš Fischerį-Schwederį, 1957 6 25, ten pat, l. 3472 ir kt.

²⁶⁹ Šiaulių generalinio tarėjo (*Landrat*) 1941 7 13 įsakymas Nr. 3, LCVA, R 1099-1-1, l. 33.

²⁷⁰ Žr. taip pat išsamias Carsteno apklausas 1957 2 5–1957 2 12, Fischerio-Schwederio byla, t. 9, l. 2199–2240; išsamią tenykščio muitinės inspektoriaus Oselieso apklausą 1957 4 3, ten pat, t. 11, l. 2818–2827; Alfredo Krumbacho apklausą 1958 10 17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 111 ir kt., 127 ir kt., 130, 132; tikslų aprašymą kaltinamojoje išvadoje 1960 8 12, Krumbacho ir Wilhelmo Gerke'is byla, ten pat, t. 1, l. 62–64.

²⁷¹ Žr. Böhme'is apklausą 1959 12 18, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 7, l. 1564.

²⁷² Tilžės gestapo telegrama RSHA, 1941 7 1, ZStL, Sammlung UdSSR, Ord. 245 Ag, Nr. 254-257, l. 2–5.

²⁷³ Žr. Dieckmann, *Krieg*, p. 292–298.

²⁷⁴ Dar 1941 6 27 buvo pranešta: „Tilžės gestapas 25 km ilgio pasienio ruože, pasitelkęs partizanų, rengia partizaninę valymo akciją“. 1941 6 27 Em Nr. 6, BA, R 58/214, l. 6; Heydricho 1941 7 4 specialusis įsakymas Nr. 6 operatyvinių grupių vadams, Maskvos ypatingasis archyvas 500-5-3, l. 48; 1941 7 3 EM Nr. 11, BA, R 58/214, l. 7.

²⁷⁵ 1941 7 18 EM, Nr. 26, BA, R 58/214. Apie pirmąsias žudynes pasienio ruože Žr. taip pat: Kwiet, *Rehearsing for Murder*; Matthäus, *Jenseits der Grenze*; Longerich, *Politik*, p. 326–331; Tauber, *Garsden*; Nuosprendis išspausdintas: *Justiz und NS-Verbrechen*, t. 15. Žr. IMG, t. 37, p. 703.

²⁷⁶ 1941 7 11 EM Nr. 19, BA, R 58/214, l. 123.

²⁷⁷ Žr. Carsteno apklausą 1956 12 12, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 6, l. 1537; Krumbacho iš Tilžės gestapo antrojo skyriaus apklausą 1958 10 17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 102–104.

²⁷⁸ *Pinkas ha-Kehilat, Lita*, p. 328; Carsteno apklausą 1957 3 8, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2297; Krumbacho apklausą 1958 10 17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 105 ir kt.

²⁷⁹ Gerke'is apklausą 1958 6 23, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 21, l. 14; Krumbacho apklausą 1958 10 17, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, t. 1, l. 104, 109 ir kt.; *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 382.

²⁸⁰ Žr. Puišytė, p. 19.

²⁸¹ Žr. *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 419–428. Po kelių mėnesių Valesas rado prieglobstį pas lietuvių valstietį, kur jis išgyveno pustrečių metų, pasislėpęs palėpėje. Kaimietis jį maitino, nors prieš pat pasirodant Valesui, jo kaimynas, slėpęs pabėgusį žydą, buvo sučiuptas ir sušaudytas.

²⁸² Plg. *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 389, 395, 404 ir kt.

²⁸³ 12 nužudytųjų asmenų pavardės pateikiamos kn.: *Masinės žudynės*, t. 2, p. 208 ir kt. Vieno sušaudytojo žmona iš gretimo kaimo 1947 m. liudijo teisme, ten pat, p. 207 ir kt.

²⁸⁴ Žr. Wernerio Hersmanno apklausas 1956 11 6, 1957 1 7 ir 1957 1 19, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 6, l. 1311–1317; 1728; 1774 ir kt.; Tilžės miesto policijos viršininko adjutanto Eugeno Obremskio apklausą (nuorašas), ten pat, t. 18, l. 4797. Tilžės policijos batalionui vadovavo miesto policijos majoras Bendzko, kaip paaiškėjo per Helmuto Machollo apklausą 1956 12 12, ten pat, t. 6, l. 1472.

valgiai ir gėrimai Jurbarke, o vėliau vokiečių policija aukų pinigais finansavo sau savaitę atostogų pajūrio kurorte Palangoje²⁸⁵. Po šio šaudymo Raseinių policijos vadas Levickas, nuvykęs į Raseinius pasiprašė atleidžiamas, ir 1941 m. liepos 7 d. jį pakeitė Povilas Mockevičius²⁸⁶.

Kriminalinių reikalų sekretorius Carstenas nurodė jau minėtam policininkui Urbonui pasirūpinti likusių gyvų žydų apsauga: sušaudytųjų artimaisiais, vyresnio amžiaus žmonėmis ir dar 50 vyrų su šeimomis, kurie kaip darbo jėga kol kas buvo palikti gyvi. Nuo antrosios okupacijos dienos žydai buvo priversti dirbti vadovaujami vėliau taip pat nužudyto žydo Friedmano²⁸⁷. Moterys privalėjo siūti ir taisyti vokiškas karines uniformas²⁸⁸.

Jurbarko žydai iš vokiečių ir lietuvių patyrė daug žiaurių pažeminimų²⁸⁹. Kaip ir visur, jie privalėjo nešioti diskriminuojantį ženklą, neturėjo teisės vaikščioti šaligatviais, tik tam tikromis sąlygomis galėjo išeiti iš namų ir privalėjo atiduoti savo radijo imtuvus. Žydai buvo priversti savo rankomis sugriauti senąją medinę sinagogą ir nedidelę žydų turėtą skerdyklą, sudeginti šventąsias knygas ir torų ritinėlius; jie turėjo šokti ir dainuoti priešais gipsinius Stalino ir Lenino biustus bei portretus, plaukioti Nemune, „kad būtų pakrikštyti“²⁹⁰. Tas viešas pažeminimo akcijas vokiečiai fotografuodavo.

Žydams nuolat trūko maisto produktų. Lietuvių miesto administracija, kuri pagal 1941 m. birželio pabaigoje vokiečių išleistą įsakymą privalėjo aprūpinti civilius gyventojus maisto produktais, buvo smarkiai apribojusi jų pardavimą žydams²⁹¹, kurie galėjo įsigyti tik tai, kas vakare likdavo neparduota. Kai liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje vokiečių civilinė valdžia pakeitė karinę valdžią, apygardos komisaras uždraudė žydams apsipirkti turguje – neva kad būtų užkirstas kelias „didesniam žydų lupikavimui ir prekių bei maisto produktų supirkinėjimui“²⁹². Vos

kelios parduotuvės būdavo žydams prieinamos vakarais nuo 17 iki 18 val. – iš esmės taip buvo formaliai įtvirtinta karinės valdžios įvesta tvarka. Karinė valdžia anksčiau buvo nustatiusi Lietuvos žydams minimalų maisto produktų davinių, o dvi savaitės prieš tai ji išakė iki 1941 m. rugpjūčio 1 d. visoje Lietuvoje sudaryti tų asmenų, kuriems reikėjo maisto produktų, sąrašus žydus skaičiuojant atskirai; Raseinių apskrities viršininkas tokį nurodymą paskelbė liepos 21 d.²⁹³

Antrosios didesnio masto žudynės įvyko Jurbarke liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje. Liepos 27 d. buvo sušaudyti 45 senyvo amžiaus vyrai kartu su žydais iš gretimų vietovių, o rugpjūčio 1 d. – 105 senyvos moterys²⁹⁴. Rugpjūčio 21 d. mieste dar gyveno 684 žydai, iš kurių 64 paskirti priverstiniam darbams. Nustatyti, koks likimas ištiko apie 200 žydų, kurių trūksta sugretinus dokumentuose pateikiamus skaičius, jau nebeįmanoma²⁹⁵. Reikia

²⁸⁵ Žr. Gerke's apklausą 1958 7 7, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 21, l. 61–63.

²⁸⁶ Bubnys, *Getai*, p. 167.

²⁸⁷ *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 380; 392.

²⁸⁸ Žr. ten pat, p. 117–122 (Leipzigierių šeima).

²⁸⁹ Žr. ten pat, p. 404 ir kt.; Oshry, *Annihilation*, p. 287 ir kt.

²⁹⁰ *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 381; 388–390, citata p. 388; Žr. Atamukas, *Juden*, p. 164.

²⁹¹ *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 404.

²⁹² Šiaulių apygardos komisaro 1941 8 6 skelbimas Nr. 4, Generalinio komisaro oficialūs leidinys Nr. 2, 1941, p. 32.

²⁹³ Raseinių apskrities viršininko 1941 7 21 raštas visiems burmistrams, LCVA, 1753-3-13, l. 4. Dar prieš tai karinė valdžia visai Šiaulių apygardai išakė pateikti generaliniam tarėjui maisto produktų registracijos knygas. Žr. Šiaulių generalinio tarėjo 1941 7 8 įsakymą, LCVA, R 1099-1-1, l. 15.

²⁹⁴ *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 406. Šių žudynių datos ir aukų skaičiai grindžiami liudijimais. Ano meto dokumentų iki šiol nerasta.

manyti, kad vieni jų pabėgo, kiti pasislėpė, galėjo būti dar kitų žudymo akcijų, kurias sunku dokumentais įrodyti.

Rugpjūčio 16 d. lietuvių administracija, vokiečių paraginta, išleido du naujus įsakymus: visą žydų nuosavybę reikėjo užregistruoti – įskaitant ir tą, kurią lietuviai jau buvo pavogę iš žydų. Be to, reikėjo užregistruoti ir darbo jėgą nurodant profesinius gebėjimus²⁹⁶. Prieš tris dienas – rugpjūčio 13 d. – visi Lietuvos miestų burmistrai ir Šiaulių apygardos apskrinių viršininkai susitiko su apygardos komisaru Hansu Gewecke, kuris jiems nurodė kiekviename mieste steigti getus²⁹⁷. Po karo burmistras Gepneris paliudijo, kad Gewecke buvo nustatęs šių mažųjų kaimo getų paskirtį: juose žydai turėjo būti izoliuojami iki juos sušaudant. Jurbarko žydai buvo sugrūsti į keletą namų dviejose gatvėse, maisto gaudavo tik truputį duonos ir kopūstų. Iš Alekso Grigalavičiaus²⁹⁸, kuris tarnavo Kaune dislo-

kuotame EK 3 ir veikė Raseinių apskrityje, burmistras Gepneris sužinojo, kad jam nebereikia įrenginėti įprastinio geto, – juk žydai vis tiek netrukus būsią nužudyti²⁹⁹. Įvyko pasienio policijos ir vietos komendantūros, vyresniojo leitenanto Groschützo pasitarimai³⁰⁰. Per tris dienas, nuo rugsėjo 4 d. iki 6 d., lietuvių policija, prižiūrima vokiečių, nužudė miške tuos žydus, kurie nebuvo būtina reikalingi darbui – daugiau kaip 400 moterų ir vaikų; jie žuvo nepaprastai žiauriomis aplinkybėmis, apie kurias po karo liudijo jaunos moterys, pabėgusios iš žudynių vietos. Rugsėjo 12 d. mieste dar gyveno 272 žydai, 73 iš jų dirbo³⁰¹. Tačiau ir juos netrukus sušaudė iš Kauno atvykęs nedidelis žudikų būrys, taip pat padedamas vietinės lietuvių policijos. Mažiausiai 31 miesto vyras tiesiogiai dalyvavo šaudant ir kankinant žydus³⁰². 1941 m. gruodžio mėn. mieste iš daugiau kaip 4 400 gyventojų liko tik 2 900. Maždaug trečdalis gyventojų

²⁹⁵ Žr. burmistro Gepnerio 1941 8 21 atsakymą į Raseinių apskrities viršininko 1941 8 16 raštą, LCVA, 1753-3-13, l. 22. Šioje byloje iš viso yra penkios 1941 m. vasaros ir rudens užklausos apie Jurbarko gyventojų sudėtį.

²⁹⁶ Žr. du Šiaulių generalinio tarėjo 1941 8 16 raštus, LCVA, R 1099-1-1, l. 134 ir kt.

²⁹⁷ Raštiškas apygardos komisaro 1941 8 14 įsakymas dėl getoizacijos pasiekė Jurbarką 1941 8 27, LCVA, 1753-3-4, l. 36-37R. Jau 1941 8 22 generalinis tarėjas, lietuvis, savo ruožtu išsiuntinėjo raštus burmistrams. Žr. ten pat, l. 156.

²⁹⁸ Apie Aleksą Grigalavičių ir jo glaudžius ryšius su EK 3 veikusiu SS oberšturmfiureriu Hamanu žr. Šiaulių apygardos komisariato bylos įrašo nuorašą 1941 9 9, parengtą veikiausiai apygardos komisaro politikos skyriaus vedėjo Kurto Schrepferio, BA, R 90/146.

²⁹⁹ Žr. Jurgio Gepnerio 1945 8 23 parodymus NKVD, kurie pateikti: Puišytė, p. 23 ir kt.; žr. Bubnys, *Getai*, p. 167, getas buvo įrengtas dar liepos mėn. Taip pat žr. Dieckmann, *Der Krieg*, p. 321 ir kt.

³⁰⁰ Carsteno, Smalininkų pasienio policijos posto vado, apklausa 1957 2 5: Grigalavičius buvo gavęs „svarbius dokumentus iš Kauno policijos tarnybų“, StA Ludwigsburg, EL 322, t. 9, l. 2217; Carsteno laiškas Ulmo prokuratūrai (be datos), ten pat, l. 2265.

³⁰¹ Žr. Leibos Koniuchowsky'o užrašytus liudijimus knygoje: *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 392 ir kt.; Zvi Levitho pasakojimas, ten pat, p. 407 ir kt., pirmiausia išspausdintas: Sudarski/Katzenelenbogen/Kisin (sud.), *Lita*, 1 knyga, p. 1850–1854. EK 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąraše, sudarytame 1941 9 10, nurodyta 412 Jurbarko aukų. Taip pat minima ir 1941 12 1 sudarytame sąraše, tačiau čia klaidingai prirašyta, kad iki 1941 9 6 čia buvo nužudyti visi žydai, visos žydės ir visi žydų vaikai, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 80 ir l. 84. Tam prieštarauja sąrašo dalis apie Jurbarko gyventojus, pateikta burmistro Gepnerio 1941 9 12 rašte, siųstame Raseinių apskrities viršininkui, LCVA, 1753-3-13, l. 58.

³⁰² Žr. Puišytė: minimas 31 asmuo, dalyvavęs žudant Jurbarko žydus, 3 priedas.

buvo nužudyta³⁰³. Kita gyventojų dalis pasipelnė iš žydų turto: 245 žemės sklypai ir 208 namai neteko šeiminių ir gyventojų³⁰⁴. Jau liepos pabaigoje kai kuriems valdžios pareigūnams buvo išdalytas žydų turtas, pavyzdžiui, butai ir karvės. Žydams priklausę baldai buvo parduoti gyventojams³⁰⁵. Nužudytųjų parduotuves perėmė lietuviai, nemažai jų atiteko lietuviams policininkams ir aktyvistams. Ties vietovės riba buvo pastatytas ženklas „Jurbarke nebėra žydų“ (*Georgenburg ist judenfrei*)³⁰⁶.

76 žydų, kurie įvairiais būdais išgyveno okupaciją, pavardės yra žinomos³⁰⁷. Miesto apylinkėse gyveno aštuonios lietuvių šeimos, kurios nepaisydamos visai šeimai gresiančios mirties bausmės – kaip 1941 m. rugpjūčio pabaigoje buvo paskelbęs Raseinių apskrities viršininkas³⁰⁸ – padėdavo žydams³⁰⁹.

Jurbarko įvykiai rodo, kad iniciatyva vykdyti masines žudynes priklausė vokiečiams, o žudynės vyko keliais etapais. Pirmiausia buvo planingai surašyti ir nužudyti žydų vadovaujančiojo sluoksnio atstovai, kuo daugiau žydų vyrų ir kitų tariamų sovietų valdžios rėmėjų. Siekdami nužudyti šią žmonių grupę, vokiečiai pareikalavo iš lietuvių valdžios, policijos pareigūnų ir sukilėlių komitetų sudaryti atitinkamus sąrašus, o šie dažniausiai noriai to imdavosi. Be to, vokiečių saugumo policija priverstė įtraukti į sąrašus kuo daugiau karo tarnybai tinkamų žydų vyrų, net jei jie ir nepriklausė vadovybei ar neturėjo nieko bendra su sovietų valdžia. Apie tokį siekį byloja visos tolesnės žydų vyrų paieškos Jurbarke.

Po to buvo žudomi tie žmonės, kurie nebuvo naudingi kaip darbo jėga, vadinasi, silpniausių žmonių grupės: senyvas moteris ir vyrus, kitose vietovėse – dažnai ir našlaičius ar psichinius ligonius. Galiausiai buvo žudomi ir darbingi žmonės, jei jie nebebuvo reikalingi karo pramonei arba jei jie, vokiečių okupantų nuomone, kėlė grėsmę saugumui. Lietuvių gyventojų dalyvavimas persekiojimo ir žudymo akci-

jose buvo įvairaus pobūdžio. Daugelyje kitų vietovių įvykiai klostėsi panašiai kaip Jurbarke: rengiant ir vykdam žmogžudystes ne tik vokiečių, bet ir lietuvių pusėje vykdavo glaudus įvairių civilinių institucijų ir policijos tarnybų bendradarbiavimas. Nemaža lietuvių regioninės ir vietinės valdžios bei policijos atstovų, taip pat civilių asmenų dalijosi tarpusavyje visus uždavinius, susijusius su aukų nustatymu ir atrinkimu, jų atskyrimu, izoliavimu, plėšimu ir galiausiai nužudymu. Nors iniciatyva ir nepriklausė lietuviams, daugelis pasinaudojo nebaudžiamumo aplinka, susidariusia dėl vokiečių antisemitinės politikos.

Tačiau ir vokiečių, ir lietuvių pusėje būta vietos ir individualiam pasirinkimui. Tilžės miesto vokiečių policijos vadovas neleido, kad jo junginiai dalyvautų žudynėse, nors jo adjutantas ir labai jį spaudė. Jurbarko lietuvių policijos vadovas po pirmųjų šaudymų atsistatydino. Tačiau smulkesnės aplinkybės nėra žinomos.

Jurbarko, kaip ir beveik visiems provincijos žydams dėl nenumatytai žiaurios grėsmės, stagių suėmimų, plėšimų ir žudynių beveik neliko laiko reaguoti. Galimybių kolektyviai organizuoti nebuvo, žydai buvo patekę į spąstus. Juos giliai sukretė jiems visiškai netikėtas smurto protrūkis iš lietuvių pusės. Nedaugeliui Jurbarko žydų pavyko pabėgti, kai kurie bandė priešintis, tačiau daugumai situacija atrodė beviltiška, neįmanoma buvo nei pabėgti, nei pasipriešinti – vokiečių ir lietuvių teroras buvo pernelyg didelis, o aplinka – pernelyg priešiška.

Žydų žudynės Utenos apskrityje

Kaip minėta, Jurbarkas atsidūrė vokiečių rankose pačiomis pirmosiomis karo dienomis. Utenoje įvykiai klostėsi kitaip, nes apskritis ir miestas buvo užimti tik penktąją karo dieną. Koks buvo tenykščių lietuvių elgesys, kurio nuo pat pradžių nekontroliavo vokiečių antisemitinės pakraipos institucijos?

Utena – apskrities miestas Lietuvos šiaurės rytuose, prie pagrindinės magistralės iš Kauno į Daugpilį (*Diinaburg*), vos keliasdešimt kilometrų nuo Latvijos. Apskrityje gyveno maždaug 115 000 žmonių, iš jų daugiau kaip 10 000 Utenoje, tarp jų – 3–4 tūkstančiai žydų. Dar XIX a. pabaigoje žydai sudarė 70–80% Utenos ir kai kurių apskrities miestelių gyventojų. Sunki carinės Rusijos ekonominė situacija ir politinės sąlygos priverstė daugelį žydų išvykti, daugiausia į Pietų Afriką ir Jungtines Amerikos Valstijas. Tačiau reikšmingiausias persilaužimas įvyko per Pirmąjį pasaulinį karą, kai į Rusiją evakavosi dauguma žydų. Atgal į Lietuvą sugrįžo vos du trečdaliai, tad prieš Antrąjį pasaulinį karą žydai dar sudarė pusę kai kurių miestelių, pavyzdžiui, Molėtų ir Anykščių gyventojų. Žydams sunkiai sekėsi išgyti žemės, net ir po ne-

priklausomos Lietuvos vykdytos žemės reformos, tad jų gretas sudarė daugiausia prekeiviai, amatininkai ir smulkūs verslininkai. 1931 m. žydams priklausė 84 Utenos parduotuvės iš 97 ir 30 lengvosios pramonės įmonių iš 40, mieste veikė 150 žydų laikomų dirbtuvių³¹⁰. Daugelis žydų buvo neturtingi. Veikė įvairios žydų mokyklos, visuomeninės, kultūrinės ir politinės organizacijos. Kitų tautybių Utenos gyventojai daugiausia vertėsi žemdirbyste, kiti dirbo valdžios ir mokymo įstaigose.

1941 m. gegužės mėn. Utenos apskrityje šaltiniuose užfiksuoti pirmieji partizanų junginiai, vietoje žinomi kaip ne tik antibolševikiniai, bet ir antisemitinio nusistatymo. Tačiau didelio narių antplūdžio jie sulaukė tik per pirmuosius trėmimus 1941 m. birželio 13–14 d., kai į miškus pabėgo šimtai ginklus išsigijusių

³⁰³ Žr. burmistro Gepnerio 1941 12 24 atsakymą į Raseinių apskrities viršininko 1941 12 14 raštą, LCVA, 1753-3-13, l. 190. Po karo Jurbarke ir aplink jį buvo rastos keturios masinės kapavietės, kuriose užkasta daugiau kaip 1200 aukų: žydų kapinėse, Kalnėnų kaime, Šilinės pušyne ir kitur, *Masinės žudynės*, t. 2, p. 400; statistikos suvestines pateikia Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federaciji (toliau – GARF), 7021-94-427, l. 1 ir kt. Nepilnas aukų pavardžių sąrašas saugomas Vilniaus žydų muziejuje.

³⁰⁴ Žr. burmistro Gepnerio 1941 10 24 atsakymą į Raseinių apskrities viršininko 1941 10 9 raštą, LCVA, 1753-3-13, l. 101; 1942 1 5 Jurbarko butų skyrius gavo kadaise žydams priklaususių namų sąrašą, LCVA, 1753-1-3, l. 3. Žr. nacionalizuotos ir užgrobtos žydų žemės nuosavybės sąrašą, kuriame yra 107 pavardės ir adresai, ten pat, l. 182 ir kt.

³⁰⁵ Apie turto dalybas žr. LCVA, 1753-3-12. Burmistras Gepneris 1942 3 27 ir 1942 4 14 į apygardos komisaro specialiąją sąskaitą J (*Sonderkonto J*), esančią Šiaulių banke „Reichskreditkasse“, pervadė 2908,82 RM, gautas pardavus žydų baldus. Žr. du Gepnerio 1942 4 1 ir 1942 4 22 rašytus raštus Šiaulių apygardos komisarui, LCVA, 1753-1-3, l. 260

ir 279. Šiaulių apygardos komisariatas 1941 10 24 nurodė atitinkamai elgtis ir apskričių viršininkams bei burmistrams, ZStL, rinkinys „Įvairūs“ (*Sammlung Verschiedenes*), Ord. 109, l. 126.

³⁰⁶ Žr. kaltinamąją išvadą prieš Fischerį-Schwederį, paskelbtą 1957 6 25, l. 3472; StA Ludwigsburg, EL 322, l. 3472; Juliaus Stanato, burmistro Gepnerio darbuotojo, apklausa 1959 6 9, HStA Wiesbaden, Abt.461.32438, t. 4, l. 1509.

³⁰⁷ Apie išgyvenusius ir nužudytus 30 šeimų narių žr. *Sefer ha-Zikaron. Jurburg*, p. 186–221.

³⁰⁸ Raseinių apskrities viršininko 1941 8 29 įsakymas, LCVA, 1753-3-4, l. 25.

³¹² Žr. Puišytė, p. 25–28, pagal gyvo likusio jurbarkiečio Chaimo Jofės tyrinėjimus. Ten pat, p. 25 nurodomos žydams padėjusių lietuvių šeimų pavardės; dviejuose prieduose Puišytė pateikia išgyvenusius žydų pavardes. Ūkininkas K. Blažys buvo sušaudytas 1943 m. pavasari, nes slėpė M. Liubinaitę, kuriai pavyko likti gyvai per 1941 m. rugsėjo 4–6 d. žudynes. Jį įskundė kaimynas. Žr. ten pat, p. 26.

³¹⁰ Žr. *Pinkas ha-Kehilot*, p. 121 ir kt.; apie Utenos žydų gyvenimą 1921–1936 m. žr. Lown, *Memories*.

vyrų³¹¹. Daugumas jų iki 1940 m. priklausė Šaulių sąjungai. Jie greitai per radiją sužinojo, apie karo pradžią, kad Kaunas jau užimtas, kad Lietuvos Laikinoji Vyriausybė paskelbė krašto nepriklausomybę. Leitenantas Antanas Patalauskas vadovavo 76 vyrų partizanų grupei.

Kadangi vokiečiai į šią vietovę atvyko tik po keturių dienų, iki tol nuolat vyko sovietų dalinių ir antisovietinių sukilėlių susirėmimai, kurių metu abiejose pusėse buvo nukautų. Kaimuose buvo suimta dešimtys žmonių, tariamai simpatizavusių sovietams, kai kuriose vietovėse sukilėliai užėmė valdžią dar prieš atvykstant vokiečių Vermachtui. Kai kurias gyvenvietes padegė besitraukianti Raudonoji armija ir NKVD daliniai, kitos sudegė nuo vokiečių bombų, tarp jų ir žydų gyvenamas Utenos kvartalas. Jaunieji lietuviai padėjo vokiečių daliniams kaip vedliai³¹². Tuo tarpu sukilėliai saugojo svarbiausius infrastruktūros objektus, medžiojo raudonarmiečius – iš dalies tam, kad atimtų jų ginklus, taip pat paleido iš kalėjimų kalinius, kurių dalis priklausė antisovietiniam pogrindžiui ir buvo suimta dar prieš prasidedant karui. Dauguma lietuvių žinią apie prasidėjusį karą sutiko džiūgaudami, iškėlę Lietuvos vėliavas, skambindami bažnyčių varpais³¹³. Į Kauną siunčiamuose pranešimuose partizanai vadino save valstiečiais partizanais, o partizaninę veiklą įvardijo kaip valstiečių sukilimą prieš bolševikų valdžią³¹⁴. Iki 1941 m. birželio 27 d. apskrityje buvo 484 partizanais užregistruoti vyrai, turėję vokiečių leidimą nešioti ginklą³¹⁵. Paklause per radiją paskelbtų raginimų, daugumas valdininkų ir policininkų grįžo į postus ir pareigas, kuriose dirbo iki 1940 m. Nuo birželio 25 d. voldemarininkas ir gestapo agentas Malinauskas vėl tapo Utenos policijos viršininku³¹⁶. Utenos burmistru paskirtas Žukas, žmonių laikomas Smetonos šalininku.

Pirmosiomis karo dienomis į apskritį atvyko daugybė pabėgėlių iš vakariau esančių Lietuvos vietovių. Daugelį jų lietuvių partizanai suėmė. Sulaikytieji buvo laikomi barbariškoms sąlygo-

mis, pavyzdžiui, Anykščių sinagogoje, saugomi lietuvių, o po to dažniausiai išsiunčiami atgal į gimtąsias vietas³¹⁷. Keliai nuo Kauno šiaurės rytų kryptimi per Ukmergę ir Uteną į Daugpilį buvo pilni besitraukiančių raudonarmiečių ir pabėgėlių. Pakeliui nuo sukilėlių rankos žuvo dar nenustatytas žydų pabėgėlių skaičius³¹⁸.

1941 m. birželio 26 d. per Uteną į Daugpilį ėmė traukti vokiečių 56-osios armijos korpuso 4-oji tankų grupė³¹⁹. Dar prieš tai visoje apskrityje prasidėjo smurtas prieš žydus. Lietuviai sukilėliai įsiverždavo į žydų namus, vykdavo kratas ir apiplėšdavo, kankindavo jų gyventojus – buvo pirmosios žydų aukos. Dar pirmąją karo dieną netoli Anykščių buvo išžaginta ir nužudyta jauna žydė³²⁰. Pradėta suiminėti žmonės, pirmiausia vadinamąją žydų inteligentiją, komjaunuolius ir tariamus sovietų režimo rėmėjus³²¹. Pasinaudodami paliktų institucijų bylomis sukilėliai surinko nemažai jiems naudingos informacijos ir sudarė įtartinų asmenų sąrašą³²².

Visą 1941 m. liepą dažnai keitėsi vokiečių valdžios personalas, daugiausia žmonių paimta iš 691-ojo karo lauko žandarmerijos skyriaus komandos³²³. Atvykus vokiečių okupantams, antisemitinė politika tapo sisteminga. Žydai turėdavo dirbti žemianančius darbus. Jie buvo verčiami ieškoti minų, kai kuriuos minos sudraskydavo³²⁴. Per kelias dienas visi žydų namai buvo paženklinti užrašu „žydas“, tad galėjo tapti lietuvių ir vokiečių savivalės objektu. Žydų turto plėšimas bei grobstymas ir prievarta prieš žydų gyventojus tapo nebūdama. Dauguma žydų tautybės vyrų buvo uždaryta į kalėjimą. Trys sinagogos ir maldos namai buvo išniekinti, rabinai atsisakydavo deginti torų ritinėlius, dėl to buvo viešai kankinami ir sunkiai žalojami. Sugriauti kulto pastatai buvo paversti kalėjimais, į kuriuos buvo uždaromi žydai, pabėgėliai, komunistai ir komjaunuoliai³²⁵.

1941 m. liepos 14 d. rytą miesto lietuvių valdžia paskelbė įsakymą, kad visi žydai iki pietų turi išvykti iš miesto. Grasinta, kad pagauti

laiku neišvykę būsią sušaudyti. Per kelias valandas žydai turėjo susiruošti į Šilinės miškelį už miesto, kur jie buvo registruojami ir privalėjo atiduoti vertingus daiktus. Per spaudą ir radiją buvo pranešta, kad Utena esanti pirmasis Lietuvos miestas „kuriame nėra žydų“³²⁶.

Daugiau kaip dvi savaites miške buvo laikomi beveik 2 000 žydų, kurie kentė purvą, nepalankias oro sąlygas ir lietuvių sargybinių patyčias. Valgyti beveik nebuvo ką. Jaunesnieji turėjo ištisas dienas dirbti. Iš naujo buvo

suregistruoti visi vyrai ir moterys nuo 17 iki 55 m. amžiaus³²⁷. Dviejų didelio masto šaudymų metu 1941 m. liepos 31 d. ir rugpjūčio 7 d. už trijų kilometrų esančiame Rašės miške buvo nužudyta 718 žydų, 103 žydės ir trys kiti asmenys³²⁸. Vokiečių ir lietuvių policija žudė žydus vietinės lietuvių valdžios atstovų akivaizdoje. Iš Kauno du kartus atvyko vadinamasis Hamanno „skrajojantis būrys“. Cadokas Bleimanas ir Kalmanas Kacas užpuolė vokiečių šaudikus. Kacas žuvo, o Bleimaniui pavyko pabėgti, tad

³¹¹ Pirmoji ataskaita, 1941 8 7, NARA, RG 226, M 1499, Roll 258, l. 17; Lietuvos NKVD vadovo Gladkovo 1941 6 21 ataskaita, pagal Škirpą, *Aufstand*, p. 269 ir kt.

³¹² Žr. Valerijos Žemaitytės pasakojimą, Vanagas, *Nenusigrėžk*, p. 101; Bubnys, *Lietuva*, p. 43.

³¹³ Žr. evakuotų sovietų funkcionierių 1942 m. rugsėjo mėn. pranešimus apie pirmąsias karo dienas Molėtuose, Užpaliuose ir Daugaliuose, išspausdintus: Brandišauskas, 1941 m., p. 319–325 ir p. 347 ir kt.; plg. lietuvių sukilėlių 1941 m. birželio mėn. pranešimus apie Alantą, Molėtus ir Utenos apskritį, ten pat, p. 156–162.

³¹⁴ Žr. pažymėjimus partizanams karo pradžioje, LCVA, R 1652-1-1, l. 12.

³¹⁵ Žr. sąrašus LCVA, R 1652-1-1, l. 1-6, išspausdinta: Brandišauskas, 1941 m., p. 163–174; Utenos miesto komendanto kapitono Benedikto Kaletkos 1941 6 26 įsakymas Nr. 1, LCVA, R 1444-1-9, l. 56.

³¹⁶ Plg. Lietuvos saugumo policijos vado Malinausko 1943 3 16 ataskaitą, LCVA, R 1399-1-9, l. 179. Po to Malinauskas buvo perkeltas į Švenčionis, jį pakeitė Mikas Kazlauskas. Nuo 1941 9 24 Utenos saugumo vadovu buvo paskirtas Jonas Čėsna, dirbęs su pareigūnais Griepeliu ir Karosu. Pirmasis saugumo vadovas buvo Bronius Ūsevičius, žr. jo 1941 7 13 įsakymą dėl komunistų persekiojimo, *Masinės žudynės*, t. 2, p. 310.

³¹⁷ Žr. Gelpernas, *Sinagogoje*, p. 86–88; V. Butėno parodymus 1951 6 7, *Masinės žudynės*, t. 2, p. 310 ir kt.; pabėgėlio iš Jonavos pasakojimas apie Uteną, Jerušalmi, *Pinkas šavli*, p. 335.

³¹⁸ Ganor, *Leben*, 39–51; Tory, *Holocaust*, p. 6.

³¹⁹ 4-osios tankų grupės, Ia KTB, BA-MA, RH 21-4/14.

³²⁰ Žr. Domicelės Kunčinenės pasakojimą, Vanagas, *Nenusigrėžk*, p. 111; *Pinkas ha-Kehilot*, p. 154.

³²¹ Vanagas, *Nenusigrėžk*, p. 47; *Pinkas ha-Kehilot*, p. 124.

³²² Rukšėnas, *Politika*, p. 137 su nuoroda į LCVA, R 715-1-1, l. 129.

³²³ OK 862 (1941 7 7 – 1941 7 16), II 349 OK (1941 7 16 – 1941 7 20); II 350 VK (nuo 1941 7 20). Žr. KTB Sich. Div. 281, Ia 1941 7 16 ir 1941 7 19 įsakymus, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 745t.; Sich. Div. 281 VII skyriaus veiklos 1941 7 10 ataskaita, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, l. 498. Vos savaitę (liepos 10–15 d.) Sich. Div. 281 būstinė buvo Utenoje. Žr. KTB Sich. Div. 281, IVa veiklos 1941 3 25 – 1941 12 31 ataskaitą, NARA, RG 242, T 315, Roll 1869, l. 5.

³²⁴ Žr. liudytojo Cadoko Bleimano parodymus: Oshry, *Annihilation*, p. 268.

³²⁵ Žr. Utenos saugumo viršininko 1941 4 14 įsakymą dėl 30 žydų tautybės vyrų įkalinimo sinagogoje, LCVA, R 715-1-1, l. 2; 12 suimtųjų, tarp jų dviejų žydų, pavardės, ten pat, l. 19; Bubnys, *Getai*, p. 176 ir kt.

³²⁶ Oshry, *Annihilation*, p. 268.

³²⁷ Musja Burštenaitė liko gyva ir 1945 3 16 sovietinei Komisijai 1944 papasakojo apie šį miško „getą“, GARF, 7021-94-433, l. 56-57R.

³²⁸ EK 3 teritorijoje iki tol įvykdytų egzekucijų sąrašas, sudarytas 1941 9 10, BA, R 70 Sowjetunion 15, l. 78: liepos 31 – 235 vyrai, 16 moterų, 1 lietuvių komunistas, 1 žudikas-recidyvistas, vykdęs plėšimus (256); rugpjūčio 7 – 483 vyrai, 87 moterys, 1 lietuvis.

vėliau jis turėjo galimybę paliudyti apie šias masines žudynes³²⁹. Vėliau Utenos mieste buvo įrengtas improvizuotas getas, kuriame dvi savaites žydai gyveno varganomis sąlygomis³³⁰.

1941 m. rugpjūčio 29 d. Rašės miške buvo sušaudyti iki tol likę gyvi senyvo amžiaus vyrai, moterys ir vaikai iš Utenos ir aplinkinių vietovių, vien iš Utenos ir Molėtų – 582 vyrai, 1 731 moteris ir 1 469 vaikai. Šį kartą vietiniams žudikams į pagalbą atėjo lietuvių daliniai iš kitų vietovių, be to, greičiausiai keletas Hamanno vadovaujama vokiečių iš Lietuvos saugumo policijos vadovybės ir lietuvių pagalbinio policijos bataliono trečiasis būrys³³¹. Patalausko vadovaujama partizanų grupė įvairiais būdais vykdė antisemitinę politiką, suiminėjo žydus, gabenavo juos į Šilinės mišką, dalyvavo įrengiant getą Utenoje, paskyrė A. Jodėną geto komendantu ir budėjo žudynių vietose. Rugsėjo pradžioje grupė buvo paleista³³².

1944 m. sovietų ypatingoji komisija ten esančiose aštuoniuose masinėse kapavietėse aptiko maždaug 9 000 žmonių palaikus³³³. Rašės miškas buvo tapęs didžiausia žydų naikinimo vieta Utenos apskrityje.

Už kilometro nuo Anykščių ir nuo Molėtų tą pačią 1941 m. rugpjūčio 29 d. lietuvių daliniai, vadovaujami vokiečių, sušaudė atitinkamai 1 500 ir 700 aukų.

Masinės žudynės Anykščiuose, per kurias žuvo maždaug 2 000 žydų, taip pat prasidėjo nuo suėmimų ir plėšimų, kurie sustiprėjo atėjus vokiečių Vermachtui³³⁴. Vietiniai žydai ir pabėgėliai buvo patalpinti į kalėjimą, sinagogas ir mokyklas, kur juos dvi savaites terorizavo lietuvių sargyba. Buvo dešimtys aukų, daugybė išžaginimo atvejų. Sustabdyti antižydiškus išpuolius ir užstoti kankinamus žmones bergždžiai stengėsi Anykščių kunigas Čepėnas³³⁵.

Paleidus nevietinius žydus, kiti – kaip ir Utenoje – turėjo vykti į netoliese esantį mišką ir ten gyventi ištisas savaites. 1941 m. liepos pabaigoje ant Liudiškių kalvos buvo sušaudyti vyrai, o po mėnesio – likusieji žydai, kurie iki

tol buvo uždaryti improvizuotame gete. Molėtuose, vos tik sukilėliai sužinojo apie prasidėjusį karą, taip pat labai greitai prasidėjo jaunų vyrų suėmimai, priverstiniai darbai, plėšimai³³⁶. Pirmosios savaitės nusinešė apie 60 aukų, suimtieji buvo gabenami ir į Uteną, kur jų laukė tenykščių suimtųjų likimas. Antroje rugpjūčio pusėje visi Molėtų žydai buvo izoliuoti sinagogoje, o 1941 m. rugpjūčio 29 d. netoliese sušaudyti³³⁷.

Molėtuose užfiksuota desperatiškų bandymų pabėgti iš šaudymo vietų, tačiau tai pavyko tik nedaugeliui. Bet ir pabėgusieji nesugebėjo ilgą laiką išgyventi priešiškoje aplinkoje³³⁸.

Žudynėms vadovavo vokiečių institucijos: iš pradžių vokiečių Vermachto vietinė komendantūra, o nuo 1941 m. rugpjūčio pradžios – Šiaulių apygardos komisariato civilinė valdžia, bendradarbiaudama, o kartais ir nesutardama su saugumo policijos EK 2 atskiru daliniu ir kaune dislokuotu EK 3³³⁹. Apygardos komisaras Gewecke 1941 m. rugsėjo 10 d. gyrėsi generaliniam komisarui Theodorui Adriani von Rentelnui, kad pagal jo instrukcijas „beveik visose apskrityse nėra žydų“ ir kad „žydų klausimas Šiaulių apygardoje buvo sprendžiamas reikiamu intensyvumu ir su nacionalsocialistiniu griežtumu“. Taip sakymas jis turėjo galvoje Rokiškio, Panevėžio, Kretingos, Raseinių, Biržų, Mažeikių, Telšių, Tauragės, Utenos ir Zarasų apskritis³⁴⁰.

1941 m. liepos 4 d. vietos spauda, kurią tuo metu cenzūravo vokiečiai, paragino padėti vokiečiams kariauti ir „išvalyti tėvynę nuo bolševikų, žydų ir kitų lietuvių tautos išdavikų“³⁴¹.

Kai rugpjūčio pabaigoje šiose apskrityse buvo baigta žudyti žydus, 1941 m. rugsėjo 2 d. buvo išplatintas Utenos komendantūros įsakymas per dvi savaites nuginkluoti buvusius lietuvių partizanus; taip ir buvo padaryta³⁴². Paskatinta vietos vokiečių komendanto, vokiečių saugumo policija reikalavo atleisti apskrities viršininką Praną Grebliauską, burmistrą Žuką, kuri turėjo pakeisti partizanų vadas ir

lietuvių kariuomenės leitenantas Patalauskas, ir policijos vadovus³⁴³. Tokio reikalavimo priešastis – pasipelnymas iš žydų turto, į kurį pretendavo ir patys vokiečiai. Vis dėlto 1943 m. pabaigoje Žukas tapo Utenos apskrities viršininku³⁴⁴. Ankstesnysis apskrities viršininkas Grebliauskas buvo suimtas 1941 m. lapkričio 14 d., apkaltintas neperdavęs žydų turto ir pasisavinęs žydams priklausiusius daiktus³⁴⁵. Pasak šaltinių, lietuvių aktyvistai dažnai plėsdavo žydų butus atlikdami juose kratas³⁴⁶.

Nusikaltimų eiga Utenos apskrityje primena Jurbarko pavyzdį. Tačiau Utenoje buvo daugiau laiko gausesniems ir brutalesniems išpuoliams prieš žydus, kurie virto žudymu, plėši-

mu ir pažeminimu. Nuo pat pirmųjų dienų suėmimai tapo įprastu reiškiniu. Per kelias savaites iš žydų buvo atimtas turtas, jie buvo izoliuoti ir turėjo gyventi vargingomis sąlygomis, tik nedaugelis sulaukdavo pažįstamų lietuvių pagalbos. Policijai ir sukilėliams vadovavo radikalai nusiteikę nacionalistai, kai kurie dar prieš karą palaikė glaudžius ryšius su nacionalsocialistine Vokietija. Tai, kad burmistras Žukas nepriklausė dešiniųjų radikalų stovyklai, o laikėsi krikščioniškų demokratinių ir konservatyvių pažiūrų, neturėjo įtakos žydų persekiojimo ir žudymo eigai.

Vis dėlto vokiečių iniciatyva išžudyti visus žydų tautybės gyventojus yra akivaizdi; aiškus

³²⁹ Oshry, *Annihilation*, p. 268-271, *Pinkas ha-Kehilot*, p. 124 ir kt.

³³⁰ Bubnys, *Getai*, p. 177.

³³¹ 2-ojo lietuvių policijos bataliono iš Kauno 3-asis būrys rugpjūčio 26–31 d. vykdė „užduotį“, o 1941 m. rugpjūčio mėn. Utenos apskrityje įvykdytos žmogžudystės saugumo policijos vado ataskaitose buvo priskiriamos Hamanno būriui; žr. pagalbinio policijos bataliono įsakymą Nr. 68, čia pagal kopiją iš SWC, Nr. 59/60; žudant kaimyniniuose Anykščiuose turėjo dalyvauti „aktyvistai“ iš Šiaulių, žr. Vanagas, *Nenusigrėžk*, p. 47.

³³² Plg. Bubnys, *Getai*, p. 177.

³³³ 1944 11 15 aktas, GARF, 7021-94-433, l. 1-2R. Liudytojų pasakojimai apie žydų kelionę į žudynių vietą, ten pat, l. 1R.

³³⁴ Žr. *Pinkas ha-Kehillot*, p. 151–155; Leibo Koniuchowsky'o pasakojimas, glaudžiai susijęs su išgyvenusio Motlo prisiminimais, p. 150–241; GARF, 7021-94-433, l. 1R-2, taip pat ir apie Molėtus.

³³⁵ Bubnys, *Getai*, p. 71.

³³⁶ *Pinkas ha-Kehillot*, p. 374–377.

³³⁷ Taip pat Bubnys, *Getai*, p. 74–77; Eidintas, *Byla*, p. 140 ir kt.

³³⁸ Žr. tėvo ir sūnaus Natelovičių atsisveikinimo laišką iš Molėtų kalėjimo, rašytą giminaičiams 1941 12 21. Igud Jozei Lita archyvas, Nr. 3181. Jiems pavyko pabėgti 1941 8 29, tačiau 1941 m. gruodį juos vėl sučiupo ir dabar jų

laukė mirtis. Jie rašė žiną, „kaip atrodo pasaulis be žydų“. Žr. 1941 m. pabaigoje pabėgusios žydų šeimos iš Molėtų suėmimą, kuri 1942 1 31 įvykdė Utenos saugumas, LCVA, R 715-1-2, l. 30–41.

³³⁹ Apie vietinės komendantūros vaidmenį žr. Rukšėnas, *Politika*, p. 115; Bleimanas, 1941 8 29 Utenoje vykusių masinių žudynių liudytojas, nurodė, kad burmistras kaip žiūrovas stovėjęs prie masinės kapavietės, Oshry, *Annihilation*, p. 271.

³⁴⁰ Šiaulių apygardos komisaro 1941 9 10 raštas Lietuvos generaliniam komisarui, BA, R 90/146.

³⁴¹ „Išlaisvintas Panevėžietis“, 1941 7 4, išspausdinta kn.: *Masinės žudynės*, t. 1, p. 51.

³⁴² Zarasų savisaugos vado 1941 9 2 raštas partizanų vadams, LCVA, R 1106-2-18, l. 82. Po to ranka įrašyta Norkaus 1941 9 15 pastaba apie vykdymą.

³⁴³ Žr. Hamanno 1941 8 31 pažymą saugumo policijos vadui Jägeriui, LCVA, R 1399-1-9, l. 278; Jägerio 1941 9 3 raštas generaliniam komisarui Theodorui Adriani von Rentelnui, ten pat, R 1399-1-7, l. 89.

³⁴⁴ Bubnys, *Lietuva*, p. 396.

³⁴⁵ Bubnys, *Lietuva*, p. 396; 1942 1 12 EM Nr. 154, BA, R 58/220, l. 78.

³⁴⁶ Sich. Div. 281 VII skyriaus veiklos ataskaita, parengta 1941 7 27, NARA, RG 242, T 315, Roll 1870, l. 522.

ir daugelio lietuvių valdžios bei policijos pareigūnų pasirengimas bendradarbiauti su vokiečiais. Taip pat pažymėtinas daugumai ne žydų gyventojų būdingas „priešiškas neutralumas“. Nepritarimas ir įniršis ant sovietų okupantų šiaurinėje regione pasireiškė dar 1941 m. pavasarį, steigiant pirmąsias antisovietines pogrindžio grupes. 1941 m. birželio 13–14 d. vykę sovietų trėmimai taip pat turėjo pasekmių – miškus užplūdo sukilimui pasirengę vyrai.

Atsižvelgiant į anksčiau iškeltą klausimą, kieno iniciatyva imta persekioti žydus, Jurbarko ir Utenos palyginimas rodo, kad persekiojimai ir žmogžudystės šiuose miestuose, nepaisant skirtingų sąlygų, ne itin skiriasi. Jurbarko paprasčiausiai nebuvo vietos pačių lietuvių iniciatyvai, o Utenoje jos užteko. Dar prieš pasirodant vokiečiams Utenoje buvo įvykdytos kelios žmogžudystės ir išžaginimai, tačiau įrodymų, kad lietuviai būtų vadovavę didelio masto žydų žudymo kampanijai, nėra. Tam reikėjo vokiečių iniciatyvos ir vadovavimo, tačiau naciai vis dėlto galėjo pasikliauti nemažo skaičiaus kai kurių lietuvių valdžios ir policijos atstovų pasirengimu padėti. Daugumai Lietuvos gyventojų atrodė, kad žydai kolektyviai buvo netekę žmogaus teisių: teisės į asmens, būsto ir nuosavybės neliečiamybę ir galiausiai tiesiog teisės gyventi. Dauguma jų tylomis reagavo į vaikų, moterų ir vyrų nužudymą. Tokia reakcija sudarė sąlygas vokiečių okupantams ir ryžtingai dešiniųjų radikalų mažumai bei pastarajai nepriklausiusiems, tačiau pakankamai antisemitiškai nusiteikusiems pareigūnams žudyti ištisas vietos žydų bendruomenes. Kone visais atvejais žudynėse tiesiogiai dalyvaudavo dvi grupės: pirma, nuolatiniai per kelias savaites suformuoti ir sistemingai visur važinėjantys vokiečių bei lietuvių policijos žudikų būriai ir, antra, vietos viešojo tvarkos policija ir į pagalbą policiją dažnai pereinavę partizanai. Daugeliu atvejų kontrolės ir aukščiausiąją įsakymo galią čia turėjo politinė, o ne policijos vadovybė.

Naikinimo dokumentavimas: Jägerio ataskaitos ir mirtinas smūgis 1941 metų vasaros pabaigoje ir rudenį

Reivyčio byla iš dalies nušviečia žydų suvarymą į getus ir jų turto nusavinimą, o Jurbarko ir Utenos atvejai detalai ir ryškiai atspindi genocido procesą, taip pat ir galutinį dviejų žydų bendruomenių sunaikinimą. Kita vertus, liūdnei pagarsėjusi Jägerio ataskaita pateikia bendrą Lietuvos žydų sunaikinimo vaizdą. Skirtingai nuo mažai žinomos Lietuvos policijos bylos, paremtos įsakymu Nr. 3, Jägerio dokumentai yra vieni iš dažniausiai cituojamų kaip „galutinio sprendimo“ šaltinių. Nors 1941 metų gruodžio 1 d. EK 3 ataskaita Berlynui yra geriausiai žinoma, tai buvo antrasis pulkininko pranešimas apie Lietuvoje vykdomą genocidą. Pirmasis parašytas 1941 m. rugsėjo 10 d., kai žydų naikinimas provincijose buvo jau įsisiūbavęs.

Rugsėjo mėnesį Jägeris pranešė, kad „partizanai“ pogromų metu sunaikino maždaug 4 000 žydų, iš kurių 800 žuvo „EK 1b (t. y. SK 16) operatyvinės veiklos metu“, tai yra prieš EK 3 štabui įsitvirtinant Kaune. Kadangi žudynės „Lietūkio“ komplekse, kaip ir žudynės Vilijampolėje paskutinę birželio savaitę, įvyko Ehrlingerio vadovavimo metu, tikėtina, kad taip Jägeris apskaičiavo ir Klimaičio būrio ir kitų nekontroliuojamų gaivalų nužudytas aukas. Yra išlikę nedaug liudijimų apie tikrus pogromus (kalbama apie spontaniškus gyventojų išpuolius prieš žydus) po to, kai žudynės buvo vykdomos kontroliuojant SK 1b; todėl sunku spręsti apie kitų 3 200 žydų sunaikinimą, – jie, kaip pranešama, buvo nužudyti jau po to, kai Jägerio EK 3 perėmė policines funkcijas Kaune. Kadangi nėra žinių, kad pasibaigus birželiui būtų buvę pogromų, prilygstančių Vilijampolėje birželio 25–26 d. vykusių žudynių mastui, labai tikėtina, kad į skaičių „3 200“ įskaitomos žudynių VII forte aukos. Jägeris praneša, kad „EK 3 perėmus vadovavimą“ 463 žy-

dai (416 vyrų ir 47 moterų) buvo nužudyti 1941 metų liepos 4 d. Praėjus dviem dienoms dar 2 514 žydų buvo sušaudyta kulkosvaidžiais. Kažin ar tokias akcijas galima apibūdinti pogromų terminu? Savo vėlesnėje (gruodžio 1 d.) ataskaitoje Jägeris pabrėžia, kad liepos 4 ir 6 d. žudynės įvykdė lietuviai partizanai „mano įsakymu ir man vadovaujant“³⁴⁷. Čia aiškiai kalbama apie jau minėtas akcijas Kaune.

Viską susumavus, rugsėjo 10 d. ataskaita suteikia informacijos apie žudynes, vykusias atskirose Lietuvos vietovėse; jame iš viso įvardytos 76 355 aukos³⁴⁸. Savo geriau žinomoje gruodžio 1 d. genocido buhalterijoje Jägeris šiek tiek pakeitė pradinių žudynių apibūdinimą, pabrėždamas, kad prieš EK 3 perimant saugumo policijos pareigas 4 000 žydų likvidavo vien partizanai pogromų ir žudynių metu³⁴⁹. Tačiau kyla neaišku-

mų dėl aplinkybių, kuriomis vyko žudynės. Be to, tiksliai nežinoma, kaip tarpusavyje yra susiję Jägerio ir Stahleckerio pateikti aukų skaičiai.

Nepaisant kai kurių neaiškumų, be abejo, galima konstatuoti, jog dauguma žudynių, kurių buvo įvykdytos liepos antrosios savaitės pradžioje, tai yra suformavus Hamanno skrajojantį būrį, savo pobūdžiu labai skyrėsi nuo ankstesniųjų. Kita vertus, laikotarpis nuo liepos pradžios iki rugpjūčio vidurio taip pat buvo kitoks, jeigu palygintume jį su „galutinio sprendimo“, kurio operatyvinės ištakos atspindi Reivyčio byloje, pradžia Lietuvoje. Didžiosios Lietuvos žydų bendruomenės dalies sunaikinimo procesą (žr. 3 lentelę) įmanoma pradėti suvokti išanalizavus išsamiausią žudynių statistiką, kuri pateikiama Jägerio 1941 metų gruodžio mėnesio ataskaitoje.

3 lentelė

*Jägerio ataskaita: žudynės Lietuvoje*³⁵⁰

Atsakingi operacijų vykdytojai	Praneštos veiksmų datos	Skaičius (aukų kategorijos)
EK 1b, Klimaitis ir sukilėliai partizanai, kiti elementai	iki 1941 metų liepos 2 d.	4 000 (žydų)
EK 3	1941 metų liepos 4 d. ir 6 d. (VII forte)	2 977 (žydai)
EK 3 skrajojantis būrys	1941 metų liepos 7–31 d.	1 260 (žydų) 157 (komunistai) 2 (lietuviai) 1 (lenkas) 3 (nusikaltėliai)
		1 423 (iš viso)

³⁴⁷ Jägeris, 1941 metų gruodžio 1 d. ataskaita.

³⁴⁸ LVOA, f. 3377, ap. 55, b. 60. Originalo, laikomo Centriniam Sovietų armijos archyve Maskvoje, fotostatas.

³⁴⁹ Jägeris, 1941 metų gruodžio 1 d. ataskaita.

³⁵⁰ Paremta Jägerio 1941 metų gruodžio 1 d. ataskaita; pataisytos nedidelės skaičiavimo klaidos, padarytos Kauno SD biure, tarp jų ir klaida 3-e puslapyje, kur bendras skaičius turėtų būti ne 47 814, o 48 014.

	1941 metų rugpjūčio 1–14 d.	4 756 (žydai) ³⁵¹ 28 (komunistai) 2 (lietuviai) 1 (nusikaltėlis) 4 787 (iš viso)
EK 3 skrajojančio būrio padalinys (<i>Teilkommando</i>)	1941 metų rugpjūčio 15–31 d. ³⁵²	32 909 (žydai) 544 (psichiniai ligoniai) 432 (rusai) 82 (komunistai) 4 (rusų karo belaisviai) 1 (partizanas) 2 (lenkai) 33 974 (iš viso)
EK 3 skrajojančio būrio padalinys	1941 metų rugsėjo 1–15 d. ³⁵³	28 707 (žydai) 109 (psichiniai ligoniai) 43 (ne žydai kaimiečiai) 1 (vokietis) 1 (rusas) 28 861 (iš viso)
EK 3 skrajojantis būrys 4 (komunistai)	1941 metų rugsėjo 16–30 d.	11 671 (žydas) 11 675 (iš viso)
	1941 metų spalio 1–15 d.	10 752 (žydai) 10 752 (iš viso)
EK/Kauno SP 3 ir SD/Rauca	1941 metų spalio 16–31 d.	18 027 (žydai) 18 027 (iš viso)
EK 3 skrajojantis būrys	1941 metų lapkričio 1–15 d.	2 991 (žydai) 2 991 (iš viso)
	1941 metų lapkričio 16–30 d.	4 934 (Vokietijos ir Austrijos žydai) 252 (Lietuvos žydai) 15 (teroristų) 9 (karo belaisviai) 9 (lenkai) 1 (vokietis) 5 220 (iš viso)

Be to, šalia užregistruotų aukų pačioje Lietuvoje, saugumo policija ir SD vadovybė Kaune taip pat buvo atsakingos už akcijas Lietuvos kaimynų teritorijoje – Daugpilyje (Latvijoje) ir Vakarų Baltarusijoje (žr. 4 lentelę).

1941 metų gruodžio 1 d. Jägerio ataskaitoje teigiama, kad naciai ir jų kolaborantai nužudė

118 302 Lietuvos žydus, tai yra žydus, gyvenusius dabartinės Lietuvos Respublikos teritorijoje. Tai yra *užfiksuotų* aukų skaičius, į kurių neįeina žudynės Latvijoje ir Baltarusijoje, į Kauną atvežtų užsienio piliečių žudynės, taip pat kitų kategorijų aukos, daugiausia komunistai ir psichiniai ligoniai, mažesnės grupės

4 lentelė

Jägerio ataskaita: EK 3 įvykdytos žudynės Latvijoje ir Baltarusijoje

Atsakingi operacijų vykdytojai / Vieta	Vykdytų operacijų datos	Skaičius (aukų kategorijos)
EK 3 padalinys (Daugpilis)	1941 metų liepos 13 d. – rugpjūčio 21 d.	9 012 (žydų) 573 (komunistai) 9 585 (iš viso)
EK 3 skrajojantis būrys (Daugpilis)	1941 metų rugpjūčio 22 d.	5 (komunistai) 5 (latviai) 5 (čigonai) 3 (lenkai) 2 (žydai) 1 (rusas) 21 (iš viso)
EK 3 padalinys (Minskas ir jo apylinkės)	1941 metų rugsėjo 23 d.– spalio 17 d.	3 031 (žydas) 19 (komunistų) 3 050 (iš viso)

čigonų (sinti ir romų), nusikaltėlių ir sovietų karo belaisvių. Strateginė atsakomybė už šią operaciją tenka EG A vadovybei, nors taktinėmis detalėmis rūpinosi įvairūs skyriai, ypač EK 3 biuras Kaune, bendradarbiaudamas su Lietuvos policijos departamentu ir vietinėmis civilinėmis institucijomis. Operacijos vadovai naciai sėkmingai panaudojo vietinę darbo jėgą įgyvendindami Lietuvoje „galutinio sprendimo“ etapą, susijusius su žydų koncentravimu, eksproprijavimu ir sunaikinimu.

Nepaprastai kruopštų organizavimą, kuriuo pasižymėjo 1941 metų vasaros pabaigos ir rudens žudynių operacijos, taip pat atspindi sisteminė genocido geografinė struktūra³⁵⁴. Teritoriniu aspektu, tai yra pagal atskirus vokiečių nustatytus administracinius vienetus, rūšiuojant Jägerio ataskaitose nurodytas žmogžudystes, kurios buvo įvykdytos Lietuvos provincijose, paaiškėja, kad šiame procese, ypač nuo 1941 m. liepos 28 d., šalia laipsniško aukų skaičiaus didėjimo, būta ir aiškių regioninių ypatumų.

Iki 1941 m. rugpjūčio 26 d. Lietuvos provincijų žydų žudynės daugiausia vyko Šiau-

lių apygardos komisariate (išimties atvejai – sušaudymai Alytuje, kur žuvo 951 žmogus, ir Jonavoje, kur žuvo 552 žmonės). Vokiečių saugumo policijos vadovybės Kaune duomenimis, šios žudymo kampanijos Šiaulių apygardoje aukomis per keturias savaites tapo 23 879 žmo-

³⁵¹ Skaičiavimo klaidos originale 1941 metų rugpjūčio 13 d. dėl veiksmų Alytuje (pateikta 719, turėtų būti 718).

³⁵² Įtrauktas mažas žudynių skaičius Raseiniuose ir Rokiškyje (šios žudynės įvyko iki 1941 metų rugpjūčio vidurio), taip pat ir EK 3 skrajojančio būrio veiksmai tarp 1941 metų rugpjūčio 12 d. ir 1941 metų rugsėjo 1 d. Be to, 1941 metų rugpjūčio 19 d. Ukmergėje nužudytų aukų skaičius skiriasi (turėtų būti 643, o ne 645), ir Joniškyje nužudytųjų skaičius padidintas (turėtų būti 355, o ne 555). Taip pat yra įtrauktas nenustatytas žuvusių skaičius Alytuje ir jo apylinkėse 1941 metų rugpjūčio 13 d.

³⁵³ Įtrauktas nenustatytas aukų skaičius iš veiksmų, įvykdytų 1941 metų rugpjūčio 28 d.

³⁵⁴ Savo 1941 metų gruodžio mėn. ataskaitoje Jägeris pabrėžė, kad šaudymai pirmiausia buvo „organizacinis“ klausimas.

nių. Nuo 1941 m. rugpjūčio 26 d. iki rugsėjo 4 d. išryškėjo antrasis masinių žudynių ypatumas – Kauno apygardos komisariatai per savaitę žuvo 5 251 žmogus. Nuo 1941 m. rugsėjo 9 d. iki spalio 9 d. vyko didelio masto žudynės Vilniaus apygardos komisariato Alytaus apskrityje: čia buvo sušaudyta 18 710 žydų. Šiaulių apygardos komisariatai masiniai šaudymai vyko toliau, ir per juos žuvo dar 12 377 aukos. Taigi aukų skaičius ten padidėjo iki 36 216.

Taigi galima pastebėti aiškų eiliškumą: Šiaulių apygardos komisariatas (nuo 1941 m. liepos 28 d.), Kauno apygardos komisariatas (1941 m. rugpjūčio 26 d. – rugsėjo 4 d.) ir Vilniaus apygardos komisariatas (1941 m. rugsėjo 9 d. – spalio 9 d.). Lemtingas lūžis įvyko 1941 m. liepos 26–27 d., kai veiklą pradėjo civilinė valdžia.

Nuo paskutinės 1941 m. liepos savaitės už žydų žudynes Lietuvoje buvo atsakinga ir civilinė valdžia, ir vokiečių saugumo policija – joms vadovaujant buvo nužudyta 95% Lietuvos žydų.

Regioninius ypatumus Lietuvos provincijoje galima paaiškinti tuo, kad saugumo policijos padaliniai (*Teilkommandos*) iš pradžių buvo priskirti Kauno ir Vilniaus miestams, kur jie dalyvavo suvarant į getus didžiąsias žydų bendruomenes. Tik po to, kai buvo įsteigti getai – 1941 m. rugpjūčio 15 d. Kaune ir 1941 m. rugsėjo 6 d. Vilniuje, – policija pradėjo aktyviau veikti miestų apylinkėse. Šiaulių miesto žydų bendruomenė, kuri turėjo apie keturispenkis tūkstančius narių, nebuvo tokia didelė; ten suvarymas į getus buvo vykdomas 1941 m. rugpjūčio 22 d. – rugsėjo 1 d., kai regione jau kiekvieną dieną buvo sušaudomi tūkstančiai žydų.

Nors Jägerio ataskaitos, kaip ir kiti operatyvinių grupių dokumentai, suteikia pagrindą bendrai 1941 metų vasarą nacių vykdytų žudymo operacijų sampratai, jie, žinoma, negali atstoti išsamios Lietuvoje vykdyto genocido istorijos. Nenagrinėjant keblaus filosofinio klausimo, ar apskritai įmanoma iki galo „supras-

ti“ tokio didelio masto žiaurumus, vis dar išlieka daugybė lengviau suvokiamų problemų, kurių nenagrinėja oficialūs dokumentai ir kurių, tiesą sakant, gali nepavykti tinkamai paaiškinti.

Visų pirma, iškyla klausimų dėl skaičių. Kelios aritmetinės klaidos EK 3 skaičiavimuose yra nereikšmingos. Svarbiau atsakyti į klausimą, ar pateikti pirmųjų karo dienų aukų skaičiai yra iš visos Lietuvos. Jägerio ataskaita apima tikrai regionus, kurie buvo EK 3 jurisdikcijoje, išskyrus veiksmus vakariniuose pasienio rajonuose (Gargžduose, Kretingoje) ir kelias kitas genocido vietas, tarp jų ir Šiaulių rajono dalis; be to, į šią ataskaitą neįtrauktos kai kurios žudynės Vilniuje, pavyzdžiui, liūdnei pagarsėjusi „Jom Kipuro akcija“. Be to, kyla klausimų dėl kai kurių 1941 metų antrąjį pusmetį vykdytų akcijų datų tikslumo.

Aukų apibūdinimas taip pat reikalingas tam tikrų paaiškinimų. Neįmanoma tiksliai nustatyti, ypač akcijų Vilniuje atveju, ar sąraše nurodytos aukos buvo Lietuvos piliečiai, ar tarp jų esama ir dalies iš tūkstančių pabėgėlių, 1939 metais pasitraukusių iš Lenkijos; todėl apibūdinant žydų aukų kilmę statistinėje suvestinėje apibrėžimas „Lietuvos žydai“ gali būti ir netikslus. Įrodymų visuma leidžia manyti, kad Jägerio ataskaitoje minimi „komunistai“ turbūt ne žydai, o daugiausia lietuviai, nors aukų tautybė ne visada nurodoma.

Dar svarbiau yra tai, kad nustatant žudikų tapatybę dokumentus, ypač Jägerio antrąją ataskaitą, reikėtų vertinti atsargiai. Kiti šaltiniai apskritai patvirtina faktą, kad buvo sukurta 8–10 ginkluotų vokiečių grupė, tapusi Hamanno skrajojančio būrio vadovaujančiu branduoliu; būrys buvo papildytas lietuviais iš neseniai suformuotų TDA dalinių. Netenka abejoti Jägerio teiginiu, kad žudynių operacijose dalyvavusių vokiečių ir lietuvių santykis yra 1 : 8. Tokie skaičiai atspindi bendrą skrajojančio būrio struktūrą. Dauguma šaudžiusiųjų buvo lietuviai. Bet šis santykis

5 lentelė

1941 metai: Lietuvos žydų sunaikinimas pagal Jägerį

Birželis	Liepa	Rugpjūčio 1–14 d.	Rugpjūčio 15–31 d.	Rugsėjo 1–15 d.	Rugsėjo 16–30 d.	Spalio 1–15 d.	Spalio 16–31 d.	Lapkričio 1–15 d.	Lapkričio 16–30 d.
4 000	4 237	4 756	32 909	28 707	11 671	10 752	18 027	2 991	252

mums mažai pasako apie žmones, dalyvavusius įvairiuose individualiuose veiksmuose 1941 metų vasarą ir rudenį, ypač didesnio masto žudynėse. „Didžioji akcija“ Kaune 1941 metų spalio 28–29 d. nebuvo vien tik skrajojančio būrio operacija, į ją buvo įtraukta daug lietuvių policijos bataliono personalo, tad ji žymiai skyrėsi nuo mažesniuose miesteliuose vykdytų akcijų. Be to, įvairiose vietovėse skyrėsi vietinių „partizanų“, papildomai įtrauktų į Hamanno žudymo operacijas, skaičius. Masinės žudynės, kuriose vokiečiai sudarė žymią smogiamąją jėgą, pavyzdžiui, vokiečių policijos 65-ojo bataliono ir EK 2 atvejais Šiaulių rajone, nebuvo Jägerio įtrauktos apskaičiuojant vokiečių ir lietuvių santykį.

Nepaisant tam tikrų trūkumų, Jägerio ataskaitos, vadinamieji SSRS pranešimai apie įvykius (*Ereignismeldungen*), Stahleckerio dokumentai, Reivyčio byla ir kitokia archyvinė medžiaga yra svarbiausi šaltiniai, leidžiantys nustatyti bendrą žudynių Lietuvoje eigą. Lietuvos žydų sunaikinimo programos branduolį sudarė intensyvus provincijos žydų bendruomenės „valymas“ (*Säuberung*), kuris nuo 1941 metų rugpjūčio vidurio iki rugsėjo vidurio įgijo karštligiško žudynių mastą. Maždaug iš 120 000 Lietuvos Respublikos „žydų tautybės piliečių“ (taip juos vadino žydų areštus vykde lietuvių policijos pareigūnai), kurie vokiečių ataskaitose yra įrašyti kaip žuvę 1941 metų vasarą ir rudenį, daugiau nei pusė buvo nužudyta per šį keturių savaičių laikotarpį (žr. 5 lentelę).

Dauguma Lietuvos žydų, kuriems nepasi-

sekė pabėgti iš šalies, dar tebebuvo gyvi, kai Laikinoji Vyriausybė 1941 metų rugpjūčio 5 d. oficialiai paskelbė sustabdanti savo veiklą. O jau tuo metu, kai Jägeris gruodžio 1 d. baigė rengti savo garsiąją ataskaitą, jau buvo nužudyta mažiausiai trys ketvirtadaliai Lietuvos žydų. Po 1941 metų vasaros ir rudens žudynių rugpjūčio viduryje įvyko esminis posūkis: pavienės žudymų serijos, tarnavusios ideologiniam karui su bolševizmu, virto genocido politika, „galutinio sprendimo“ vykdymu visoje šalyje. Kampanijos kulminacija 1941 m. spalio 29 d. paženklinama žiauriausiu įvykiu. Tą dieną naciai ir jų pagalbininkai Kauno IX forte sušaudė beveik 10 000 Lietuvos žydų³⁵⁵. Niekada Lietuvos žemėje per tokį trumpą laiką dar nebuvo nužudyta tiek daug žmonių.

1941 metų genocidas, kruviniausias šiuolaikinės Lietuvos istorijos puslapis, turi užimti deramą vietą aptariant ir analizuojant ne tik 1941–1944 metų vokiečių okupaciją, bet ir apskritai Antrojo pasaulinio karo okupacijas ir tragedijas. Joks Lietuvos istorijos įvykis negalėjo parengti Lietuvos žmonių tokiai nelaimių naštai, ypač turint galvoje žiaurumo mastą: šalies istorijoje nebūta istorinių paralelių ar precedentų nei skaičiaus, nei pobūdžio prasme. Tai visiškai aišku iš žudynių masto, bet pastebimas ir kalbos, kurią vartojo žudikai, pasikei-

³⁵⁵ Faktais pagrįstas įvykių aprašymas, kuris atskleidžia žvėriškumą siaubą, yra Avrahamo Tory'o knygoje *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (Cambridge, MA, 1990), p. 43–60.

timas. 1941 metų rudenį aukos jau nebebuvo skirstomos į politines, kriminalines ir tautines kategorijas: dabar daugumos aukų nusikaltimas tebuvo vienas – jos gimė žydais³⁵⁶.

Genocido proceso apžvalga: genocido institucijos ir etapai

1941 metų vasaros ir rudens žudynių operacijoms pirmiausia vadovavo EK 3 štabas Kaune. Ribotas personalo skaičius, kuriuo disponavo saugumo policija ir SD, trūkumą kompensavo vokiečių ir lietuvių įstaigų bendradarbiavimas ir teikiama pagalba – tai padėjo paspartinti žydų tapatybės nustatymą, turto konfiskavimą, žydų surinkimą ir galiausiai sunaikinimą. Vokiečių institucijos, kurios naikino operacijų metu suteikė vokiečių saugumo policijai ir SD reikiama paramą, pažymėtinos tokios:

- 1) Vermachtas, daugiausia karo lauko komendantūros ir saugumo divizijos;
- 2) vokiečių policijos batalionai, pirmiausia 11-asis ir 65-asis;
- 3) kitos policijos institucijos, tiek civilinės, tiek karinės (pavyzdžiui, kriminalinė policija ir karo lauko žandarmerija);
- 4) vokiečių civilinė administracija.

Vokiečių holokausto strategijos formavimo organai į žydų sunaikinimo procesą taip pat įtraukė tam tikrą skaičių Lietuvos sukarintų, policijos ir administracijos organizacijų. Holokauste dalyvavo:

- 1) nereguliuojamų pajėgų elementai, kurie kūrėsi spontaniškai arba greitai susiorganizavo iškart karui prasidėjus, – tarp jų tokie, kaip liūdnei pagarsėjęs Klimaičio būrys ir kiti partizanai;
- 2) TDA, vėliau pervadinto į savisaugos batalionai, istorinėje, literatūroje dažnai vadinami *Schutzmannschaften*;
- 3) Kaune esanti Policijos departamento ir davadovybė ir didelė dalis vietinės policijos, atkurtos sovietams pasitraukus;

4) Lietuvos saugumo policijos agentai ir pareigūnai;

5) didelė dalis Lietuvos civilinės administracijos, vadinamosios savivaldos, tiek laikini pirmųjų okupacijos savaitių organai, tiek vėliau susikūrusios nuolatinės institucijos.

Aukščiausiosios Lietuvos civilinės valdžios nuo 1941 metų birželio pabaigos iki rugpjūčio pradžios, Lietuvos Laikinosios Vyriausybės ir jos padalinio – Vilniaus piliečių komiteto vaidmuo šiame naikinimo procese buvo netiesioginis, tačiau vis dėlto prieštaringas. Laikinosios Vyriausybės dviprasmišką poziciją lėmė paradoksali politinė painiava, kurioje ji buvo atsidūrusi: Vyriausybė pasiskelbė aukščiausia valdžia, tačiau jos realios galimybės valdyti kraštą buvo labai ribotos. Kita vertus, Laikinosios Vyriausybės ir LAF viešai išreikštos antisemitinės pozicijos buvo gerai žinomos. LAF išmušus išlaisvinimo valandai paskelbė, kad žydai ir bolševizmas yra tas pat³⁶⁰. Vilniuje leidžiama „Naujoji Lietuva“ ir provincijos laikraščiai skelbė dar radikalesnes antižydiškas tezes. Visapusiškas Laikinosios Vyriausybės antisemitinės pasaulėžiūros dokumentas – tai 1941 metų rugpjūčio 1 d. „Žydų padėties nuostatų“ pirmasis variantas³⁵⁸. Tačiau Ministrų kabinetas, nors ir patvirtino potvarkius dėl žydų izoliavimo ir turto konfiskavimo, vengė priartinti organizuotoms žudynėms. Matydami neatsakingus veiksmus, Laikinosios Vyriausybės nariai aiškiai jautėsi nepatogiai; jie buvo netgi šokiruoti³⁵⁹. Vyriausybės nariai pabrėžė, nors ir ne viešai, savo atsiribojimą nuo Klimaičio būrio ir kitų nekontroliuojamų partizanų; jie skelbė viešus papeikimus, kuriuose smerkė įsakymų nesilaikančiuosius ir linčo teismą³⁶⁰. Kaip jau minėta, tikrai vienas vadovybės narys, Laikinosios Vyriausybės ryšininkas su vokiečiais istorikas Zenonas Ivinskis, pasiūlė konkrečiai ir viešai pasmerkti žiaurumus žydų atžvilgiu³⁶¹.

Nėra jokių abejonių, kad lietuviai kolaborantai vaidino svarbų vaidmenį genocido ope-

racijose. Sunku pasakyti, ar ta pagalba buvo nepakeičiama, lemtinga?³⁶² Žinoma, nors genocidui ir reikėjo tvirtos administracinės infrastruktūros, kai kurie anksčiau išvardytų organizacijų daliniai masinėse egzekucijose vaidino neproporcingai svarbų vaidmenį. Čia kalbama apie Klimaičio gaują pirmosiomis karo dienomis, taip pat apie Hamanno skrajantį būrį ir liūdnei pagarsėjusį ypatingą būrį Vilniuje. Daug daugiau lietuvių tautybės pagalbininkų dalyvavo pavieniuose veiksmuose arba atliko antraeilius uždavinius: saugojo su laikytuosius, kontroliavo žudynių operacijų zoną ir gaudė besislapstančius žydus.

Neskaitant sovietų karo belaisvių ir kitų kategorijų aukų iš užsienio³⁶³, per nacių ir jų kolaborantų Lietuvoje vykdytą genocidą žuvo beveik ketvirtis milijono šalies gyventojų, daugiausia žydų. Šis naikinimo procesas gali būti suskirstytas į kelis savo tikslais, mastais ir metodais daugiau ar mažiau aiškiai išsiskiriančius etapus. Tai buvo:

1) pogromai ir pradiniai veiksmai prieš žydus vyrus ir įtariamus komunistus, vykdyti 1941 metų birželio pabaigoje ir liepos pradžioje;

2) organizuotos pavienės žudynių operacijos nuo liepos pradžios iki rugpjūčio pabaigos;

3) „galutinio sprendimo“ įgyvendinimas provincijose ir didesniuose miestuose nuo rugpjūčio vidurio iki 1941 metų lapkričio pabaigos, išlikusių miestiečių žydų suvaymas į getus;

4) periodinės arba vienkartinės atrankos ir getų naikinimas 1942–1944 metais³⁶⁴.

Šie holokausto Lietuvoje etapai, nors ir naudingi kaip gairės siekiant suprasti bendrą chronologiją, įvykių seką ir genocido pobūdžio kaitą nacių okupacijos metais, iki galo neatspindi sudėtingų ir dažnai chaotiškų įvykių. Oficialūs dokumentai negali perteikti mirti pasmerktų aukų siaubo ir atskleisti, kas dėjosi žudikų širdyse. Kita vertus, jie padeda apžvelgti tai, be ko žudynės negalėjo virsti „galutiniu sprendimu“, – dažnai bejausmi, tačiau visuomet biurokatišką genocido politikos funkcionavimą.

³⁵⁶ Išsamai 1941 metų vasaros ir rudens įvykių apžvalga – tai įžanga knygai: Alfonsas Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys* (Vilnius, 2001), p. 83–279. Puikią trumpą apžvalgą galima rasti Joachimo Tauberio darbe „Juden, Eure Geschichte auf litauischen Boden ist zu Ende! Litauen und der Holocaust im Jahr 1941“, *Osteuropa*, 9/10 (2002), p. 1346–1360.

³⁵⁷ *Į laisvę*, 1941 birželio 24.

³⁵⁸ Žr. LLV, p. 135–137.

³⁵⁹ Žr. LLV, birželio–liepos mėn. protokolus.

³⁶⁰ Žr. LLV, p. 9–18; *Į laisvę*, 1941 liepos 24 d.

Taip pat teigiama, kad du Lietuvos generolai bandė sutramdyti Klimaitį. Apie tai rašoma Budreckio knygoje *The Lithuanian National Revolt of 1941* (Boston, 1968), p. 63.

³⁶¹ Žr. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.“, Eidintas, *Byla*, p. 671.

³⁶² Vokiečių 101-ojo policijos bataliono patirtis Lenkijoje rodo, kad naciai sugebėjo sunaikinti daug žmonių ir be didesnio vietinių institucijų bendradarbiavimo. Žr. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1991).

³⁶³ Apie žuvusius sovietų karo belaisvius ir evakuotus asmenis žr. Dieckmanno darbą: „Alytus 1941–1944: Massenmorde in einer Kleinstadt. Ein Fallbeispiel deutscher Besatzungspolitik in Litauen“, *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2/8 (2001), p. 89–102.

³⁶⁴ Pagrindinė schema yra apibūdinta Yitzhako Arado darbe „The ‘Final Solution’ in Lithuania in the Light of German Documentation“, *Yad Vashem Studies*, 11 (1976), p. 234–272.

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai, apklausos ir tardymai, juridiniai dokumentai

Hauptstaatsarchiv Wiesbaden

Abt. 461.32438 Verfahren gegen Heinrich Schmitz u.a. wg. Ermordung der Juden in Litauen

Hoover Institution, Stanford University

Turauskas Collection, CSUZ 75015-A, Box 5

Staatsarchiv Ludwigsburg

EL 322 Verfahren gegen Fischer-Schweder u.a. wg. Ermordung der Juden im deutsch-litauischen Grenzgebiet Staatsanwaltschaft Kassel
StA Kassel 3a Ks 1/61 u. 3 Js 72/60 Verfahren gegen Lechthaler wg. Morden in Litauen und Weißrußland

Zentrale Stelle Ludwigsburg

ZStL, II 207 AR-Z 51/58: Verfahren gegen A. Krumbach u.a. wg. Beteiligung an Massenerschießungen im litauischen Grenzgebiet
ZStL, II 204 AR-Z 21/58: Verfahren gegen Ehrlinger wg. Ermordung von Juden in Kaunas, Dünaburg und Kiew
ZStL, II 207 AR-Z 41/83: Verfahren gegen Klimaitis wg. Pogromen in Kaunas
ZStL, II 207 AR 6/85: Verfahren gegen Reivytytis wg. Morden in Kaunas

Lietuvos ypatingasis archyvas – Vilnius

Fondai: 1771, 3377
47337/3 – 1. (13.) Lietuvių savisaugos batalionai;
38701/3 – Ignas Velavičius-Vylius

Lietuvos centrinis Valstybės archyvas

Fondai: 378, 1390, 1753, R 683, R 691, R 708, R 715, R 739, R 1099, R 1106, R 1399, R 1436, R 1444, R 1476, R 1534, R 1652

National Archives and Records Administration – Washington DC; College Park, MD

Collections: T. 175, T. 315, M1178

Yad Vashem Archives – Jerusalem
O 71/163

Spausdinti šaltiniai: dienoraščiai, atsiminimai, publikuotų dokumentų rinkiniai

Amtsblatt des Generalkommissars Litauen 1941–1944. Kaunas, 1941–1944.
Baranauskas, Boleslovas, sud. *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje.* Vilnius, 1961.
Bauer, Fritz, Hg. *Justiz und NS Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966.* 22 vols. Amsterdam, 1968–1981.
Brandišauskas, Valentinas, sud. *1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys.* Vilnius, 2000.
Brazaitis, Juozas [Juozas Ambrazevičius]. *Vieni vieni.* Vilnius, 1990.
Dovydėnas, Liudas. *Mes valdysim pasaulį*, t. 1–2. New York, 1970.
Eglinis-Elinas, M. [Meir Yelin]. *Mirties fortuose.* Vilnius, 1966.
Faitelson, Alex. *Im jüdischen Widerstand.* Baden-Baden/Zürich, 1998. (Vertimas iš jidiš k.)
Ganor, Solly. *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust.* Frankfurt, 1997.
Goldberg, Jakov. „Bletlech fun Kovner Eltestenrat (bis noch der groyser Aktsie)“, in *Fun letste Churbn.* Munich, 1948. H. 7, München, 1948, S. 30–57.
Gordon, Harry. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania.* Lexington, KY, 1992.
Grossman, Wassili und Ehrenburg Ilja, Hgs. *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden.* Frankfurt, 1994. (Vertimas į vokiečių k.)
Heim, Susanne und Götz, Aly. *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, Bd. 9. Berlin, 1991.
Holzman, Margarete und Kaiser, Reinhard, Hgs. *‘Dies Kind soll leben’. Die Aufzeichnungen der Helene Holzman 1941–1944.* Frankfurt, 2000.
Lite, Bd. 1, hg. von Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kissin. New York, 1951
Kaltina nužudytieji. Vilnius, 1963
„Das Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam“, *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täterbiographie. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, Bd. 4. Berlin, 1987.
Generaloberst Halder: Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942, Bd. 2–3. Stuttgart, 1963–1964.
Klee, Ernst, Willi Dreßen, und Volker Rieß. Hgs. *Schöne Zeiten. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer.* Frankfurt, 1988.
Kutorgienė-Buivydaitytė, Elena, „Tagebuch Juni bis Dezember 1941“, in Grossmann W., Ehrenburg I., Hgs. *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, S. 621–673.
Lietuvos Laikinoji Vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d. Vilnius, 2001.
Longerich, Peter, Hgs. *Die Ermordung der europäischen Juden. Ein umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945.* München, 1989.
Lown, Bella. *Memories of My Life. A Personal History of a Lithuanian Shtetl.* Joseph Simon Pangloss Press, 1991.

- Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944, t. 1–2. Vilnius, 1965–1973.
- Mishell, William W. *Kaddish for Kovno. Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941–1945*. Chicago, 1988.
- Noreika, Laimonas. „Mano 1941–1942 metai,“ in *Metai*, Nr. 5–6 (2001), p. 151–163.
- Oshry, Ephraim. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York, 1995.
- Röhr, Werner, Hg. *Polen, Nacht über Europa*. Bd. 2: *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939–1945)*. Cologne, 1989.
- Sefer ha-Zikaron le Kehilat Jurburg*. – Lita. Jerusalem, 1991.
- Schramm, Percy E., Hg. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. München, 1982.
- škirpa, Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Washington, 1973.
- Meyer, Georg, Hg. *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb: Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilung aus zwei Weltkriegen*. Stuttgart, 1976.
- Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*. 42 vols. Nuremberg, 1947–1949.
- Tory, Avraham. *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*. Cambridge, MA, 1990.
- Vanagas, Rimantas. *Nenusigręžk nuo savęs*. Vilnius, 1995.
- Witte, Peter, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann und Andrej Angrick. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte*. Hamburg, 1999.
- Yerushalmi, Eliezer, *Pinkas Shavli: Yoman mi-geto Litai, 1941–1944*. Jerusalem, 1957.

Literatūra

- Altman, Ilja, „Dokumenty rossyskich archivov o Cholokoste v Litve“. (Rankraštis, 2002.)
- Ambrazevičius-Brazaitis, Juozas [slapyv. N. E. Sūduvis]. *Vienių vieni: lietuvių tautos dividešimt penkerių metų rezistencija*. New York, 1964.
- Anušauskas, Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius, 1996.
- Arad, Yitzhak. *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*. Jerusalem, 1980.
- Arad, Yitzhak. „Der Holocaust an den sowjetischen Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion“, in Lustiger, *Schwarzbuch*, 1015–1062. (Publikuota pirmąkart anglų k., *Yad-Vashem-Studies*, No. 21 (1991), S. 1–47.
- Arad, Yitzhak. „The ‘Final Solution’ in Lithuania in the Light of German Documentation“, in *Yad Vashem Studies*, No. 11 (1976), S. 234–272.
- Brandišauskas, Valentinas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*. Vilnius, 1996.
- Breitman, Richard. *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*. Hanover/London, 1991.
- Browning, Christopher R. *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York, 1985.
- Browning, Christopher R. *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Taeter, Frankfurt 2001* (Anglų k.: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge, 2000).
- Bubnys, Arūnas. „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1999. Vilnius, 2000, p. 151–180.
- Bubnys, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)* Vilnius, 1998.

- Buchheim, Hans, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, und Helmuth Krausnick. *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 1–2. München, 1967.
- Budreckis, Algirdas. *The Lithuanian National Revolt of 1941*. Boston, 1968.
- Burrin, Philippe. *Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord*. Frankfurt, 1993. (Vertimas iš prancūzų k.: Paris, 1989).
- Dieckmann, Christoph. „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, in Herbert Ulrich, Hg., *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, S. 292–329.
- Eidintas, Alfonsas, sud. *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2001.
- Friedlander, Saul. „Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung: Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation“, in Jäckel/Rohwer, *Der Mord*, S. 18–60.
- Friedman, Karen Ehrlich. *German-Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941-1944*. University of Chicago, 1994.
- Gar, Yosif. *Umkum fun der yidisher Kovne*. München, 1948.
- Garfunkel, Leib. *Kovnah ha-Yehudit be-Hurbanah*. Jerusalem, 1959.
- Garfunkel, Leib. „Vikhtikste Momentn in Kovner Geto“, in *Lite*, Vol. 1, p. 1679–1712.
- Gelpernas, Dimitrijus. „O aš buvau sinagogoje“, in Vanagas R., *Nenusigręžk*, p. 86–88.
- Gerlach, Christian. „Die Ausweitung der deutschen Massenmorde in den besetzten sowjetischen Gebieten im Herbst 1941: Überlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und sowjetische Kriegsgefangene“, in *Krieg*, S. 10–84.
- Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, 1999.
- Gerlach, Christian. *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998.
- Gitlerovskaja okupacija v Litve: sbornik statej*. Vilnius, 1966.
- Goldhagen, Daniel Jonah. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996.
- Gražiūnas, Albinas. *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*. Vilnius, 1996.
- Hamburger Institut für Sozialforschung. *Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg, 2002.
- Heim, Susanne und Götz Aly. *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945*. Bd. 9: *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Berlin, 1991.
- Herbert, Ulrich. *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, 1996.
- Herbert, Ulrich, Hg. *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt, 1998.
- Herbert, Ulrich, Hg. „Von der ‘Reichskristallnacht’ bis zum ‘Holocaust’“. Der 9. November und das Ende des ‘Radauantisemitismus’“, Ulrich Herbert, Hg. *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*. Frankfurt, 1995, S. 59–79.
- Hilberg, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt, 1990. (Amerikoniškoji laida, 1962; pirmoji vokiškoji laida, 1982).
- Jäckel, Eberhard, „Die Entschlußbildung als historisches Problem“, *Der Mord*, S. 9–17.

Jäckel, Eberhard und Jürgen Rohwer. *Der Mord den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Zweite Aufe. Frankfurt, 1987.

Kangeris, Kūrlis. „Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre ‘Befreiungskomitees’ in Deutschland 1940/41“, in Röhr, Werner, Hg. *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Bd. 1: *Europa unter Hakenkreuz*. Berlin/Heidelberg, 1994, S. 165–190.

Kibelka, Ruth. „Die Morde von Rainiai und Pravieniškės“, in Benz, Wolfgang and Marion Neiss, Hgs., *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*. Berlin, 1999, S. 91–95.

Klein, Dennis B., ed. *Hidden History of the Kovno Ghetto*. New York, 1997.

Klein, Peter, Hg. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin, 1997.

Krakowski, Shmuel, „Neue Möglichkeiten der Forschung. Die Holocaust-Forschung und die Archive in Osteuropa“, Bettelheim, Peter, Silvia Prohning und Robert Streibel, Hgs. *Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität*. Vienna, 1992, S. 115–131.

Krausnick, Helmut, „Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941“, in *Der Mord*, S. 88–106.

Krausnick, Helmut und Hans-Heinrich Wilhelm. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*. Stuttgart, 1981.

Levin, Dov. *The Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania*. Jerusalem, 2000.

Lithuania, Crime & Punishment, vol. 5 (January 1995). Tel Aviv, 1995.

Longerich, Peter. „Vom Massenmord zur ‘Endlösung’. Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Massenmordes“, Bernd, Wegner, Hg. *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt bis zum ‘Unternehmen Barbarossa’*. München, 1991, S. 251–274.

Longerich, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München/Zürich, 1998.

MacQueen, Mike. „The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania“, in *Holocaust and Genocide Studies*, 12 (1998), S. 27–48.

Mallmann, Klaus-Michael, „Die Türöffner der ‘Endlösung’. Zur Genesis des Genozids“, Paul, Gerhard and Mallmann, Klaus-Michael, Hg. *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa*. Darmstadt, 2000, S. 437–463.

Maslauskienė, Nijolė. „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje - 1940 m. rugsėjo mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1/5 (1999), p. 77–104.

Maslauskienė, Nijolė. „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 spalio–1941 birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2/6 (1999), p. 20–46.

Matthaeus, Jürgen, „Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni – August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Nr. 44 (1996), S. 101–117.

Mayer, Arno J. *Der Krieg als Kreuzzug. Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht und die ‘Endlösung’*. Reinbek, 1989 (Pirmoji laida: New York, 1988).

Nemenčiuk, Yitzhak. „VII. Fort“, in *Fun Letzte Churbn*, H.7 (1948), S. 58–70.

Ogorreck, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die ‘Genesis der Endlösung’*. Berlin, 1996.

Pinkas ha-Kehilot. *Lita: Entsiklopedia shel ha-Yishuvim min Hivasdam ve-ad le-ahar Shoat Milhemet ha-Olam ha-Sheniyah*. Jerusalem, 1996.

Pohl, Dieter. *Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen*. Freiburg, 2000.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München, 1996.

Rakūnas, A. *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*. Vilnius, 1970.

Reitlinger, Gerald. *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*, Berlin 1979 (Pirmoji angliškoji laida, 1953).

Rudis, Gediminas. „Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais“, in *Lietuvos istorijos metraštis 1996*. Vilnius, 1997, p. 185–215.

Rhodes, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York, 2002.

Rossino, Alexander B. *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*. Lawrence, KS, 2003.

Rukšėnas, Kazys. *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*. Vilnius, 1970. (Rankraštis.)

Rukšėnas, Kazys i Sinkevičius, V. „Litva pod vlastyū gitlerovskich palachei“, in *Gitlerovskaja okupacija v Litve: sbornik statei*. Vilnius, 1966, S. 85–181.

Sandkühler, Thomas. ‘Endlösung’ in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*. Bonn, 1996.

Stang, Knut. *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*. Frankfurt, 1996.

Stankeras, Petras. *Lietuvių policija 1941–1944 metais*. Vilnius, 1998.

Streim, Alfred. „Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen“, *Der Mord*, S. 107–119.

Streit, Christian. „Ostkrieg, Antibolschewismus und ‘Endlösung’, *Geschichte und Gesellschaft*, No.17 (1991), S. 242–255.

šuras, Grigorijus. *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, vert. Nijolė Kvaraciejūtė ir Algimantas Antanavičius. Vilnius, 1997.

Sužiedėlis, Saulius. „Foreign Saviors, Native Disciples: Collaboration in Lithuania, 1940–1945“, in Gaunt, David, Paul A. Levine, Paul A. and Laura Palosuo, eds. *Collaboration and Resistance During the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*. Berlin, 2004.

Truska, Liudas. „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas. Darbai*, Nr. 1 (1996), p. 3–28.

Truska, Liudas. „Ir atleisk mūsų tėvų ir senelių nuodėmes“, *Kultūros barai*, Nr. 5 (1999), p. 65.

Tauber, Joachim. „Garsden, 24. Juni 1941“, in *Annaberger Annalen*, No. 5 (1997), S. 117–134.

Überschär, Gerd R. und Lev. A. Bezymenskii, Hgs. *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*. Darmstadt, 1998.

Vaintraubas, Saliamonas, sud., *Garažas: aukos, budeliai, stebėtojai*. Vilnius, 2002.

Wildt, Michael. *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, 2002.

Yahil, Leni. *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*. München, 1998. (Pirmoji hebrajiškoji laida, 1987).

Zizas, Rimantas. „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in Dickmann, Christoph, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 = Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania 1941–1944*. Vilnius, 2005, p. 75–157.

Santrumpos

Abt.	<i>Abteilung</i> (skyrius, dalis)
AO	<i>Abwehroffizier</i> (Abvero karininkas)
AOK	<i>Armeeoberkommando</i> (Vyriausioji armijos vadovybė)
BA	<i>Bundesarchiv</i> (Federalinis archyvas)
BA-MA	<i>Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau</i> (Freiburgo/Breisgau Federalinis archyvas ir karo archyvas)
Bl.	<i>Blatt</i> (lapas)
EG	<i>Einsatzgruppe</i> (Operatyvinė grupė)
EK	<i>Einsatzkommando</i> (Operatyvinis būrys)
EM	<i>Ereignismeldung</i> (Pranešimas apie įvykius)
GARF	<i>Государственный архив Российской Федерации</i> (Rusijos Federacijos valstybinis archyvas)
GK	<i>Generalkommissar[iat]</i> (Generalinis komisaras/komisariatas)
HStA	<i>Hauptstaatsarchiv</i> (Pagrindinis valstybės archyvas)
Ia	Generalinio štabo karininkas (ne mažesnio dalinio kaip divizija), operatyvinių veiksmų skyriaus vadas
Ic	Generalinio štabo karininkas (ne mažesnio dalinio kaip divizija), informacinės tarnybos karininkas (priešo padėtis), saugumo reikalai
IMG	<i>Internationaler Militärgerichtshof</i> (Tarptautinis karo tribunolas)
KdS	<i>Kommandeur der Sicherheitspolizei</i> (Saugumo policijos vadas)
KTB	<i>Kriegstagebuch</i> (Karo dienoraštis)
LAF	Lietuvių aktyvistų frontas
LCVA	Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LV	Laikinoji Vyriausybė
LVVA	<i>Latvijas Valsts Vēstures Archīvs</i> (Latvijos valstybinis istorijos archyvas)

NARA	<i>National Archives Record Administration</i> (Nacionalinė archyvų registro administracija)
NSDAP	<i>National-Sozialistische Deutsche Arbeiterpartei</i> (Nacionalsocialistinė vokiečių darbininkų partija)
OK	<i>Ortskommandantur</i> (Vietinė komendantūra)
OKW	<i>Oberkommando der Wehrmacht</i> (Vyriausioji vermachto vadovybė)
Ord.	<i>Ordner</i> (Aplankas)
RM	<i>Reichsmark</i> (Reichsmarkė)
RSHA	<i>Reichssicherheitshauptamt</i> (Vyriausioji Reicho saugumo valdyba)
SD	<i>Sicherheitsdienst der SS</i> (Saugumo tarnyba)
Sich. Div.	<i>Sicherungsdivision</i> (Apsaugos divizija)
Sipo	<i>Sicherheitspolizei</i> (Saugumo policija)
SK	<i>Sonderkommando</i> (Ypatingasis būrys)
SS	<i>Schutzstaffeln</i> (Apsaugos būriai)
StA	<i>Staatsanwaltschaft</i> (Prokuratūra)
SWC-Jerusalem	<i>Simon-Wiesenthal-Center Jerusalem</i> (Simono Vyzentalio centras Jeruzalėje)
TDA-Bataillon	Tautinio darbo apsaugos batalionas
VO	<i>Verbindungsoffizier</i> (Ryšių karininkas)
YVA	<i>Yad Vashem Archives</i>
ZStL	<i>Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen in Ludwigsburg</i> (Federalinių žemių justicijos administracijos centro valdyba Liudvigsburge nacių nusikaltimams išaiškinti)

**The Presecution
and Mass Murder
of Lithuanian
Jews during
Summer and
Fall of 1941**

SOURCES AND ANALYSIS

FOREWORD

THE PERSECUTION AND MASS
MURDER OF LITHUANIAN JEWS
DURING SUMMER AND
FALL OF 1941:
SOURCES AND ANALYSIS

Preface.
Background to Invasion

The persecution and killing of the Jews began within hours of the Nazi invasion of Lithuania. By the end of June, within a week of the outbreak of the war, Jews already constituted a conspicuously large number, if not the majority, of civilians killed during the initial phase of the German-Soviet conflict. Furthermore, with the exception of real and alleged Communists and Soviet collaborators, no other group endured such egregious public humiliation.

Of the many factors instrumental in fomenting the violence, the most important was the fact that the Nazis had decided to conduct Operation Barbarossa as a war of extermination (*Vernichtungskrieg*) fundamentally different from the military campaigns of the Western front.¹ Militarized special police units under the command of the Security Police and SD, the notorious Einsatzgruppen (EG), were formed to conduct “cleansing” operations in the areas occupied by the German Army. Similar “action groups” had been utilized during the Nazis’ Polish campaign to carry out killings of Polish intelligentsia and conduct mass resettlement operations. In the spring of 1941, on the eve of the German invasion of the

Soviet Union, four battalion-sized Einsatzgruppen were provided with special instructions for the liquidation of elements hostile to the Reich. The subsequent mass murders organized, encouraged and commanded by these special operations units far exceeded in scope the actions previously carried out in Poland.² The chief of the RSHA (*Reichsicherheitshauptamt*), the main Reich Security Office, Reinhard Heydrich, issued a secret directive which made it clear that the action groups were to concentrate their firepower on Communists and Jews in the service of the [Soviet] Party and Government,

¹ As one American scholar notes, “...Nazi plans for the war of destruction, when seen in the light of the past Nazi record in Poland, implied nothing less than the *genocide* of Soviet Jewry” [emphasis in original]. Christopher R. Browning, “From ‘Ethnic Cleansing’ to Genocide to the ‘Final Solution,’” in the author’s collection of essays, *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers* (Cambridge, 2000), 25.

² The standard scholarly work is Helmut Krausnick and Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD* (Stuttgart, 1981), see esp. 19–31 on the origins of the EG and 32 ff. on the Polish campaign. A recent popular narrative of the action groups’ role in the Eastern campaign is Richard Rhodes, *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust* (New York, 2002). The best recent overview of the activities of the Einsatzgruppen is Peter Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997). New documents and insights into the Polish campaign are presented by Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity* (Lawrence, KS, 2003) and Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002), 419–485.

without specifically endorsing a program of total destruction. Purges of Communists and Jews by anti-Soviet locals were to be secretly encouraged without leaving any trace (*allerdings spurenlos*) of the German role. A more thorough documented examination of the security police directives is provided below.

Geography planted Lithuania in the forefront of the Nazi invasion, exposing the country to its full impact, including the operations of the mobile killing units. Furthermore, the country's social, economic and political situation in 1941 provided, in retrospect, a suitable venue for the conduct of the war of annihilation in general, and for Heydrich's plan to involve the local population in the Nazis' "cleansing" operations in particular. Lithuania's Jewish community was renowned throughout the world for its vigorous cultural and political life, but Soviet rule had considerably amplified already existing Jewish-Lithuanian tensions. There are numerous reports of political conflicts and social altercations, some of them violent.³ The geopolitical orientations of the two communities were diametrically opposed. Most Jews saw the Soviets as the lesser of two evils, while, for many Lithuanians, the only realistic hope for liberation from Stalin's tyranny lay in a Soviet-German conflict. The political dynamics of the first year of Soviet rule encouraged a widespread anti-Semitic illusion that Lithuania was ruled by the Jews, while the specter of Judeo-Bolshevism was further cultivated by the anti-Jewish propaganda of the Lithuanian Activist Front (LAF), the most important of the anti-Soviet resistance groups. Finally, the wrenching Stalinist occupation culminated in the sudden and traumatic deportations of nearly 18,000 Lithuanian citizens only days before the German attack. On the face of it, then, in view of the growing anti-Semitism and escalating political tensions, Lithuania appeared as a fertile source of

potential collaborators for successful anti-Communist and anti-Jewish "cleansing" operations.⁴

Nazi influence on the developments in Lithuania was enhanced by the fact that certain elements of prewar Lithuania's security services and right-wing opposition to Smetona had actively sought German assistance. After the annexation of the Klaipėda region in early 1939, the long collaboration between the German and Lithuanian security police grew more intense, and acquired an anti-Polish direction. In the first part of 1940 high-ranking Lithuanian Security Police officials visited Berlin. For example, after the Soviet invasion, the Security Deputy Chief Bortkevičius and the Security Inspector Meškauskas fled to Berlin.⁵ In addition, there were further contacts between the Lithuanian radical right and the German Security Police as well as the Foreign

³ A typical incident in Trakai is reported in, Vilnius Security Police District Bulletin, No. 140, A. Mickevičius Report, 11 July 1940, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (Lithuanian Central State Archive, henceforth – LCVA), F. 378, Ap. 10, b. 399, l. 621. Cf. State Security Department Bulletin No. 217, 5 August 1940, LCVA, F. 378, Ap. 10, b. 225, l. 788. There was a highly charged controversy over the attempt to transform the Kaunas Theological Seminary into a Jewish hospital, as in Vincentas Brizgys, *Katalikų bažnyčia Lietuvoje 1940–1944 metais* (Chicago, 1977), 25–26 and Klemensas Jėra, *Monsinjas* (Brooklyn, NY, 1979), 66; also cf. Vincas Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė* (Vilnius, 1992) 29–30. On public perceptions of Jewish power, see the report in Lietuvos ypatingasis archyvas (Lithuanian Special Archive, henceforth – LYA), F. 1771, Ap. 1, b. 280, l. 153–154. On the anti-Semitic mood which resulted in a riot in Marijampolė in late June 1940 see Kazys Škirpa's memo of 1 July 1940, Hoover Institution, Turauskas Collection, CSUZ 75015-A, courtesy of Prof. Alfred E. Senn. Also see Jewish accounts, for example, Frieda

Office. Since early 1938, the so-called Voldemarists (the radical wing of the Nationalists party named after its leader Augustinas Voldemaras) attempted to acquire funds and arms from Germany.⁶ Meanwhile, the German side was not yet convinced that these radicals could play an important role in Lithuanian politics, only occasionally allocating them a few hundred Reichsmarks in order to maintain an uninterrupted flow of useful information. The radically anti-Polish and anti-Semitic Voldemarists stood for German and Lithuanian cooperation, and campaigned against all parties. Their ranks included a number of officers. The group's minimum consensus was related to anti-Semitic activities – they bragged about carrying out all the previous excesses against the Jews. When in June 1939, the Voldemarists asked for the large sum of 100,000 Litas (about 41,000

Frome, *Some Dare to Dream: Frieda Frome's Escape from Lithuania* (Ames, IA, 1988), 7, 10, and Harry Gordon, *The Shadow of Death: Holocaust in Lithuania* (Lexington, KY, 1992), 11–12 as well as the report of the American envoy to Kaunas, U. S. National Archives (henceforth – NARA), M1178, Roll 19, Norem to State, 17 July 1940, 860.00/464. An extensive recent overview of Jewish-Lithuanian relations during the first Soviet occupation is Alfonsas Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas* (Vilnius, 2002), 125 ff. See also Liudas Truska, "Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.," *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas. Darbai*, 1 (1996), 3–28; cf. Nijolė Maslauskienė, "Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje – 1940 m. rugsėjo mėn.," *Genocidas ir rezistencija*, No. 1/5 (1999), 77–104, as well as her follow-up study, "Lietuvos komunistų sudėtis 1940 spalio–1941 birželio mėn.," in *Genocidas ir rezistencija*, No. 2/6 (1999), 20–46.

⁴ See Valentinas Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą! (1) 940 06 – 1941 09* (Vilnius, 1996); cf. Saulius Sužiedėlis, "Foreign

RM) "mainly for carrying out the pogroms of Jews," the Ministry of Foreign Affairs responded that this would be pointless as the Lithuanian Government had "for some time been successfully working to exclude the Jews from Lithuanian economy," and so the Jews were not able to play any role in the public life of Lithuania. In the German view, "organising pogroms" might interfere with the favorable developments, such as the growing emigration of the Jews.⁷ Heydrich also agreed that the Voldemarists should be given some money but no arms.

There is no easy way to determine to what extent German encouragement inspired local violence towards Jews or to what degree this was the result of politically and ethnically motivated spontaneous outbreaks. Certainly, both factors played their part. The first days of the German invasion, one of the most chaotic

Saviors, Native Disciples: Perspectives on Collaboration in Lithuania, 1940–1945," in David Gaunt, Paul A. Levine and Laura Palosuo, eds., *Collaboration and Resistance During the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania* (Berlin, 2004), 311–341. On anti-Semitism before June 1941 see also the report commissioned by the ICECSNOR: Liudas Truska and Vygandas Vareikis, *Holokausto priedaidos: antisemitizmas Lietuvoje. The Preconditions for the Holocaust: Anti-Semitism in Lithuania* (Vilnius, 2004), esp. 69ff.

⁵ RSHA (Abt. VI) to Foreign Office, 20 December 1941, Klimaitis File, Stelle der Landesjustiz-Verwaltungen zur Verfolgung von NS-Gewaltverbrechen in Ludwigsburg (henceforth – ZStL), II 207 AR-Z 41/83, Bd. 2, 284–285.

⁶ See *Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal in Nuremberg* (henceforth – IMT) (Nuremberg, 1949), xxxi, 385–391. See also: Gediminas Rudis, "Jungtinis antisemitinės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais," in *Lietuvos istorijos metraštis 1996* (Vilnius, 1997), 185–215.

⁷ On 2 July 1939 Foreign Minister Ribbentrop ordered a payment of 2,000–3,000 RM per quarter. IMT, xxxi, 385.

intervals in the nation's twentieth-century history, present the most difficult, complex, and controversial aspect of the German occupation of Lithuania. The initial killings of Jews, as well as a considerable number of real and alleged Gentile Communists, occurred against an exceedingly turbulent and confused background. The mood of a large part, if not the majority, of the ethnic Lithuanian populace induced many people to give the German invaders a friendly reception, an attitude that one of the chroniclers of the Vilnius ghetto, Gregory Shur, found easy to understand:

When the war broke out, this [Soviet] deportation created a lot of difficulty for the Red Army and also affected the behavior of local inhabitants when the Germans arrived. Many locals considered the Germans their real or potential saviors from the inescapable deportations. Thus the occupiers found many new people who sympathized with them, and soon even found helpers who diligently carried out actions planned by them.⁸

The mass desertion of Lithuanian Red Army soldiers from the 29th Territorial Rifleman's Corps, some of whom had attacked their Russian officers, created a reservoir of embittered men. A number of them ended up serving in auxiliary police formations during the Nazi occupation. More than any other factor, the rapid advance of the German forces, as well as the initial refusal of Soviet security officials to allow refugees to cross into the USSR proper, sealed the avenue of escape for many refugees, especially the Jews. The situation was complicated by the rapid disintegration of Soviet authority and the outbreak of a partly organized, partly spontaneous, anti-Soviet insurrection, as well as the proclamation, on 23 June 1941, of a Lithuanian Provisional Government (PG) in which the dominant role was reserved for the LAF. By 28 June virtually the entire territory of the Lithuanian SSR was behind the German lines. Meanwhile, through

its military commandants, the Wehrmacht announced that it claimed supreme authority.

The violence of the June days of rage was a many-sided beast. In contrast to the mass annihilation of Lithuania's Jews in the late summer and fall of 1941, the initial anti-Jewish attacks and pogroms were embedded in a broader canvass of death which, particularly in Lithuania and Ukraine, included Gentile unfortunates of various categories. In some instances, German troops gunned down ethnic Lithuanians, including even some anti-Soviet partisans.⁹ For their part, the Red Army, NKVD and Communist activists massacred over a thousand people, most notably at Pravieniškės, Rainiai woods and Chervene (Belarus). In addition to rebel attacks on the Soviet army, the fighting among pro-Soviet and anti-Soviet irregulars caused casualties and led to vigilante killings of enemies. As local anti-Soviet partisans and officials replaced Soviet authority, thousands of real and alleged Communists and pro-Soviet sympathizers were detained.¹⁰ Personal scores were settled; there were acts of revenge, looting and rape.¹¹ A former deputy of the People's Diet, the Lithuanian Liudas Dovydenas was himself arrested and held with a large number of Jews. In a memoir which captures the atmosphere of the time, he recalled that when the German-Soviet war broke out, "some were seized by a passion for revenge and a kind of rage... even more painful was to see the participation of the youth, seemingly still unspoiled by the joys and misfortunes of life..."¹²

Undoubtedly, the violence and the settling of scores in the context of war and insurrection meant that many people, including a number of Jews, were targeted as Communists and thus perished for political reasons. Furthermore, during the first days of the Nazi invasion, scattered groups of Communist activists of various nationalities resisted the invaders with arms and attempted to assist

the Soviet war effort by hunting down real and alleged anti-Soviet elements. Such clashes and altercations cannot properly be termed pogroms, war crimes or crimes against humanity, even if Jews were killed in the process. (More precise documentation on the categories of victims during the first days of the invasion, especially of the Nazis and their collaborators, is provided below.)

Nonetheless, there is ample evidence that Jews were singled out for especially harsh retaliation. First, the rhetoric of the LAF, the various agencies of the insurrectionist authorities, and the Germans themselves unambiguously equated Bolshevism with Judaism, placing the onus for the crimes of the Stalinist regime against the Lithuanian people squarely at the feet of the country's largely conservative and religious Jewish community. While difficult to quantify, the surging anti-Semitism of the 1930s among significant segments of the population contributed to the dangerous anti-Jewish animus.

The events of the summer and fall of 1941 in Lithuania must be situated within the context not only of contemporary Lithuanian realities and the outbreak of the war, but also within the development of Nazi policy towards the Jews. A number of important problems of terminology, method and sources must be addressed, which would assist us in understanding the early period of the Nazi invasion. Which German and Lithuanian units and institutions participated in those crimes and what were their motives and aims? Who were the criminals? Did the attacks against Jews arise spontaneously from among the population, or were these pogroms coordinated and planned by a long arm from the outside? Why would the Germans desire pogroms and shootings of Jews? Why did no German or Lithuanian forces emerge which could effectively oppose these obviously criminal massacres?

Victims of violence during the initial phase of the nazi-soviet war

From an analytical point of view, a distinction should be drawn between the systematic shooting of Jews and pogroms. The concept of *pogrom* is understood here as a collective violent attack directed against the Jews simply because they are Jews, that is, anti-Semitic violence inflicted on the people themselves, their lives and property, including acts of public humiliation. Whereas the purpose of a pogrom in its violent form often functions as a means of terror and intimidation, the execution-style shootings as carried out in a systematic manner, as witnessed in Lithuania in the summer of 1941, have, as their goal, the destruction of life itself. These actions need not take place in public. However, the

⁸ Grigorijus Šuras, *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*. trans. Nijolė Kvaraciejūtė and Algimantas Antanavičius (Vilnius, 1997), 23. See also the recent account in Laimonas Noreika, "Mano 1941–1942 metai," in *Metai*, 5–6 (2001), 151–163.

⁹ Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva* (Vilnius, 1998), 70; cf. Rimantas Zizas, "Persecution of non-Jewish Citizens of Lithuania, Murder of Civilian Population," Christoph Dieckmann, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas, *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 = Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania 1941–1944* (Vilnius, 2005), 289–385.

¹⁰ See the 29 July 1941 report by Šiauliai procurator Matas Krygeris in Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, 233–234.

¹¹ For a selection of representative documents see Valentinas Brandišauskas, ed., *1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys* (Vilnius, 2000). Cf. the brief account in Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, 33–47.

¹² Liudas Dovydenas, *Mes valdysim pasaulį*, ii (New York, 1970), 466.

boundaries separating pogroms and mass shootings become somewhat less distinct, if one examines, for instance, the nature of the violence which was demonstrated by the nearly week-long killings at the Seventh Fort in Kaunas which resulted in thousands of victims. The notion of what constitutes a pogrom in this study does not exclude small-scale or short-term violence, nor does it predetermine whether a pogrom broke out spontaneously, nor whether it was organised, planned, arranged and implemented in a structured way by some group. The same term describes not only the most brutal massacres resulting in numerous deaths, but also “smaller scale” collective attacks against Jews.¹³

Dov Levin has designated more than forty localities where pogroms took place even before the arrival of the Germans.¹⁴ If a pogrom is understood in the sense as given here by Hilberg, this order of magnitude is certainly correct. One example can be given here: on 22 June 1941 the commander of the Kazlų Rūda partisans Malakauskas made a record in his official journal: “No shooting. Overnight the casualties of the Red Army: 71 killed. Four Jews (local inhabitants) have also been killed.”¹⁵ If, on the other hand, we were to consider as “pogroms” the spontaneous or organized outbreaks of violence with large numbers of Jewish victims, massacred in the open, then, above all, the pogroms in Kaunas should be kept in mind. Similar massacres on such an extreme scale occurred nowhere else in Lithuania.

Categories of victims

The first weeks of the war in Lithuania claimed victims from among various groups of the population. Many civilians were killed during the German bombings; some also shot by nervous German troops. Many refugees

suffered violence and death. Those who survived have reported on the numerous attacks of the Lithuanian insurgents against Jewish refugees.¹⁶ The Germans bombed Lithuania’s major thoroughfares which were clogged with fleeing civilians and units of the Red Army. It is nearly impossible to determine exactly the number of refugees and evacuees who succeeded in fleeing Lithuania during the first days of the war. (According to recently discovered documents of the Soviet government, by the end of 1941 more than ten million people had been evacuated from the lands occupied by the Germans, including 42,500 people from Lithuania, although it is unclear how many of them were Jews.)¹⁷ Dov Levin assumes that about 15,000 men and women of Jewish nationality managed to flee Lithuania in time.¹⁸ Yitzhak Arad’s estimate is that 4,000 to 6,000 people succeeded in escaping.¹⁹ According to the researcher of the International Commission, Rimantas Zizas, some 8,000 people escaped.²⁰

Elena Kutorgienė described in her diary the chaotic and insecure situation of those Jews in Kaunas who were about to flee:²¹

“The condition of the Jews is shocking... The son of my Jewish neighbors, a good fellow, escaped from home with his backpack. The father will also leave soon. He came to me and asked to help his family. He said that maybe the Germans would not kill women and children. [...] They started packing up something, but later the husband and the wife left just as they stood, the latter only with her handbag. The Jews were fleeing with bags, prams, trunks, bundles, and some just empty-handed... with anxious and pale faces.”²¹

It is nearly impossible to determine the precise number of victims, but an approximate number can be estimated. In 1942–1943 the Lithuanian underground press wrote that some 5,000 non-Jews had been killed by the beginning of July 1941.²² Should this number

prove correct, this would constitute, with the exception of Jewish men, the largest group of civilian victims of the first week of the war. The fact that it was indeed a relatively sizeable number of victims is evidenced in the documents of the end of July 1941, which instructed officials not to take lightly the shooting of ethnic Lithuanian prisoners.²³ Minister of Justice Mečislovas Mackevičius informed the Provisional Government (PG) that people in some provinces had been arrested and sentenced without proper a legal basis.²⁴ The German Security Police reported that, on average, as many as 600 Lithuanians were

crowded into each overflowing prison in every district town, estimating a total of over 13,000 for the country, even as the basis for most of the arrests was unclear.²⁵

There were also cases of entire villages subjected to collective punishment. On 24 June as yet unidentified Germans killed almost all 35 inhabitants of the small town of Ablinga, located 20 km east of Gargždai, and another seven people in a nearby settlement.²⁶ Men were locked in a barn; two Soviet activists among them were killed immediately on 23 June, while the others were shot the next day together with their families. Only Mrs. Martinkienė with a

¹³ There exists no satisfactory, precise definition of a pogrom, only different attempts to describe the phenomenon. Hilberg understood a pogrom as a “short violent public outrage against Jewish people.” See Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden* (Frankfurt, 1990), 324.

¹⁴ Dov Levin, *Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania* (Jerusalem, 2000), 218.

¹⁵ LCVA, R-635, Ap. 1, b. 1, l. 25.

¹⁶ Leib Garfunkel, *Kovnah ha-Yehudit be-Hurbanah* (Jerusalem, 1959), 29 ff, and his “Vikhtikste Momentn in Kovner Geto,” in *Lite*, 1, 1679–1712, 1679 ff; cf. Yosif Gar, *Umkum fun der yidisher kovne* (Munich, 1948), 31 ff.

¹⁷ Ilya Altman, “Dokumenty rossijskich archivov o Cholokoste v Litve,” Unpubl. Report at the International Conference of the Holocaust in Vilnius, 24 September 2002; 2; Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust* (New York, 1982), 215. About 3,500 refugees and people in hiding fled from Vilnius city alone.

¹⁸ Levin, *Litvaks*, 199.

¹⁹ Yitzhak Arad, “The ‘Final Solution’ in Lithuania in the Light of German Documentation,” in *Yad Vashem Studies*, 11 (1976), 234.

²⁰ See Zizas, “Persecution of non-Jewish Citizens of Lithuania.”

²¹ Diary of Elena Kutorgienė-Buivydaite, entry of 23 June 1941, is in LCVA, 1390, Ap. 1, b. 138, Pt. 1, l. 2.

²² Eidintas, *Byla*, 108 with reference to Liudas

Truska, “Ir atleisk mūsų tėvų ir senelių nuodėmes,” *Kultūros barai*, 5 (1999), 65.

²³ Panevėžys District Court (Kazlauskas) to self-defense headquarters, police chiefs, and district chiefs, 26 July 1941, LCVA, R 708, Ap. 1, b. 2, l. 8; cf. Šiauliai District Court (Krygeris) to the Tauragė District chief, 29 July 1941, LCVA, R 1476 Ap. 1, b. 3, l. 110 ff, also published in *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, 1 (Vilnius, 1965) 87 ff and *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–9144*, 2 (Vilnius, 1973), 187 ff; cf. Michael MacQueen, “The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania,” *Holocaust and Genocide Studies*, 1 (1998), 46; Eidintas, *Byla*, 127 ff.

²⁴ Protocol No. 23, 22 July 1941, in Arvydas Anušauskas, comp., *Lietuvos Laikinoji Vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d. – rugpiūčio 4 d.* (Vilnius, 2001), 105.

²⁵ Čenkus to the Chief of Kaunas Security Police, 14 July 1942, LCVA, R 1399, Ap. 1, b. 8, l. 12 also published in *Masinės žudynės*, 1, 102 ff; Cf. Einsatzkommando 3 [henceforth – EK 3], Gesamtaufstellung der im Bereich des EK.3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen, 2.12.1941, Bundesarchiv Berlin (henceforth – BA), R 70 Sowjetunion/15, Bl. 88.

²⁶ See *Gitlerovskaya okupacija v Litve. Sbornik stat'ei* (Vilnius, 1966), 87 ff; cf. Algirdas Rakūnas, *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinų okupaciją* (Vilnius: 1970), 19 and Kazys Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944* (Vilnius, 1970), 134.

five-month injured child Joana Srebliutė managed to survive. She dug herself and the child out of the pit after the Germans had left. The settlement was burnt to the ground.²⁷

Part of the violence of the first days of the war included the crimes of the retreating Soviet regime. The Soviet militia and Party activists killed about 1,100 people. These crimes have been examined in great detail both in monographs and official reports compiled since the late 1980s.²⁸

As will be evident in the analysis of anti-Jewish violence outlined below, any research on the pogroms, as well as their background in Kaunas and other locations confronts a complex methodical problem: there are very few contemporary sources and, thus, in most cases one must refer to the testimonies of Jewish survivors, to accounts related after the war, and to evidence provided during interrogations or trials by Lithuanians and Germans who often directly contradicted one another in their statements to authorities.

German planning for the 'final solution'

The section below concerns the issues related to the background or pre-history of the pogroms and shootings which occurred during the first weeks of the war. An important question to consider is why the Germans would wish to organise such pogroms and shootings. It is widely acknowledged that the question of whether the leadership of the Einsatzgruppen received the order to kill *all* the Jews in the Soviet Union even *before* the outbreak of the war is a very controversial one. Indeed, the sources dealing with this problem are quite sparse, leaving much room for different interpretations. This question was always an important part of historical and scholarly discussions of the Holocaust.

For a long time, many historians and jurists have been of the opinion that general orders to kill the Jews of the Soviet Union had been given even before the German invasion.²⁹ A significant influence on the historiography of this question were the Allied Nuremberg trials of the late 1940s, as well as the verdicts in the case of the so-called Ulm Einsatzgruppen trials during the late 1950s, in which the members of the action groups were accused of participating in mass murders in the Lithuanian border region in the summer of 1941. However, since the 1970s an increasing number of voices have insisted that these supposedly unequivocal orders do not reflect the complicated processes which took place in the occupied Soviet territories.³⁰ In the meantime, recent research has indicated that the numerous postwar depositions of the German SS and police officers were often motivated by legal and tactical considerations and, therefore, illuminate the historic situation only to a very limited extent. During the Nuremberg trials, the assertion by Otto Ohlendorf, the commander of Einsatzgruppe D, that a direct order to kill the Jews was issued before the war, was still the dominant explanation, but this was in fact a deliberate "defense strategy" chosen by Ohlendorf and his lawyers in order to exonerate the defendant as a mere recipient of orders from superiors.³¹ While the American Military Tribunal indeed accepted this version of the Ohlendorf group, the judges did not acknowledge the need to "follow orders" as a valid defense. The same situation could be observed in the 1950s during the trial in Ulm of the members of the Einsatzgruppe operating along the Lithuanian border.³²

We must now consider the current state of the research concerning the orders to kill the Jews of the Soviet Union (but not necessarily in all of Europe) as well as the situation in Lithuania during the summer of 1941. The Final Solution of the "Jewish Question"

through mass murder was an intricate and irregular process rather than the result of a single decision of the Nazi leadership. In this case we have to analyse the complex interrelationship of the events in the occupied countries with those in the Reich itself. The prospect for a territorial "final solution" was still seriously discussed in the summer of 1941, then a tendency emerged during that autumn to push for the mass annihilation of Jews on a regional scale, particularly in Warthegau, occupied western Poland and in the General

Government and this is where, in the winter of 1941–1942, the physical annihilation of the Jews was initiated. For the most part, they were systemically liquidated in the death camps. By the end of 1941 some 800,000 Jews were murdered in some regions of the occupied Soviet Union as well, mainly through mass shootings (not including East Galicia which was part of the General Government).

Here it is also important to clarify more precisely the multifaceted nature of the background to the war Germany waged against

²⁷ Only a brief overview of non-Jewish victims is presented here. A comprehensive account can be found in the aforementioned work by Zizas, "Persecution of non-Jewish Citizens of Lithuania."

²⁸ See Arvydas Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas* (Vilnius, 1996), 110–133; also the same author's December 2003 report to ICECNSOR, "Sovietų vykdytos kariškių ir civilių gyventojų žudynės 1941 m. birželio 22 – 28 d."

²⁹ See Arad, *Holocaust*, 1018, 1021, 1037; Levin, *Litvaks*, 217–219; Leni Yahil, *Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden* (Munich, 1998), 356; Gerald Reitlinger, *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945* (Berlin, 1979), 90; Hilberg, *Vernichtung*, 3 ff; Helmut Krausnick, "Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941," in Eberhard Jäckel and Jürgen Rohwer, comp. *Der Mord den Juden im Zweiten Weltkrieg*. 2nd ed. (Frankfurt, 1987), 99; also Krausnick's, *Judenverfolgung*, 609–615; Eberhard Jäckel, "Die Entschlußbildung als historisches Problem," in *Der Mord den Juden*, 16 ff.

³⁰ See Streim, "Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen," in *Der Mord*, 107–119; Peter Longerich, "Vom Massenmord zur 'Endlösung'. Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Massenmordes," in Bernd Wegner, comp., *Zwei Wege nach Moskau*.

Vom Hitler-Stalin Pakt bis zum 'Unternehmen Barbarossa' (Munich, 1991), 251–274; also Longerich's, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung* (München/Zürich, 1998), 310–320 as well as his *Befehl*, 94–112; Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die 'Genesis der Endlösung'* (Berlin, 1996), 12–14; 210–220; Christopher Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution* (New York, 1985), 8–38, as well as his *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter* (Frankfurt, 2001), 51 ff; Saul Friedlander, "Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung: Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation, *Der Mord*, 18–60; Phillipe Burrin, *Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord* (Frankfurt 1993), 106–153; Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich, 1996), 52 ff; Thomas Sandkühler, "Endlösung" in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944* (Bonn, 1996), 111 ff.

³¹ Streim, *Eröffnung*, 111; Wildt, *Generation*, 555–557.

³² See Christoph Dieckmann, "Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden," in Ulrich Herbert, ed., *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen* (Frankfurt, 1998), 292–298 and the attached documents.

the Soviet Union. For too long the Nazis' anti-Semitic policy has been dissociated and isolated from this context. By the end of 1940 and the beginning of 1941, the anti-Semitic policy of the Third Reich had advanced considerably and now stood at the center of many political interests. The goal remained the gradual and forcible expulsion of the Jews from the countries to be ruled by Germany. The idea about a "defined, still to be determined territory", a kind of a "death reservation" (*Sterbereservat*), formed the basis of anti-Jewish policy.³³ At this time, the notion of a "final solution" was attached to various utopian projects which emphasized the search for a territory whence all Jews within the German sphere of influence would be deported. In the spring and autumn of 1940 the plans to turn the eastern part of occupied Poland near Lublin and the island of Madagascar into places of isolation and pauperization for Jews had to be shelved. The fact that these intermediate plans were imbued with a genocidal nature is revealed by the proposals from Hitler's office in March 1941 to forcibly sterilise millions of Jews. The labor force of the present generation of Jews still living would be preserved but its reproduction would be prevented.³⁴ The purposeful murder of Jews had already begun as well: after July 1940, in the context of the so-called "euthanasia actions", Jews with mental or physical disabilities were murdered in German institutions for the disabled. Then, in April 1941, the Nazis launched "Aktion 14 f 13", the killing of disabled or undesirable prisoners in concentration camps, resulting in the murder of many Jewish prisoners.

In 1939 the goal of Nazi policy was to force all Jews and most Poles out of the German-annexed lands of western Poland into the General Government in order to make room for the German settlers who had moved from southeastern and eastern Europe, including

those from the Baltic, to be settled there in place of the Poles and the Jews. These deportations, carried out in difficult and complicated conditions, were terminated in March 1941 in the face of continuous protests by the German civil authorities in the General Government at a time when preparations for the war against the Soviet Union had been given top priority. The attention of the organisers of deportations was then directed to the territory of the Soviet Union: the marches of Belarus, the Urals region, and the Soviet Gulag camps by the Arctic Sea. The ferocious "General Plan East" (*Generalplan Ost*) developed in 1941, a design for the ultimate ethnic reconstruction of all of East Europe by deporting 31 million Slavs and establishing German settlements, was already based on the prospect that there would be no Jews left in the Soviet Union.

This policy of deportation and colonisation (*Vertreibungs- und Siedlungspolitik*) involving anti-Semitism, anti-Slavism and Germanisation, is connected with other political considerations which acquired great importance during the war against the Soviet Union. For military-strategic and economic reasons, it was essential for the Nazis to quickly win this war. For one, without defeating the Soviet Union and the Red Army, it was impossible to continue the war against Great Britain, and enter the future war against the United States. The Nazi leadership also believed it should use the resources of the Soviet Union, above all, the grain and oil. The outcome of this seeming military-strategic necessity for a quick victory was an extremely risky blitzkrieg strategy intended to ensure the speedy collapse of the Soviet Union and the Red Army.

This strategy also meant solving the difficulties of logistics, the central problem of conducting war in the vast open spaces of the USSR. The problem of supplies was to be solved by the German troops living off the land at the

expense of the local population. Since the quantity of foodstuffs supposedly required for the military would drastically reduce the living standards of the local populace, actually causing even starvation and famine, the problem of securing the rear of the German Army assumed ever greater importance. Only the strictest control and use of terror could ensure the rapid and efficient delivery of food to the German troops and prevent the consumption of valuable foodstuffs by the locals. These strategies which originated in military logistics developed at the war's outset were linked to even more ambitious plans for exploitation. The problem of food supply in German-ruled Europe appeared to the Nazi leadership to be so severe and urgent that it evoked the nightmarish specter of the First World War when Germany had faced a devastating shortage of food. This problem of food supply appeared to threaten the collapse of the "Home Front." The Nazi leadership decided to solve the problem through the geopolitics of mass murder carried out by plundering and impoverishing the locals. Not only the German Army, but the German Reich and the rest of Europe as well were to be supplied at the expense of the Soviet Union. German racial anti-Slavism was the prerequisite for the decision in the spring of 1941 to order the starvation of approximately thirty million Russians and Belarusians on the basis of this logistical policy, and also to cut off almost all the largest Soviet cities from their food supplies. The German leadership believed that these enormous regions of famine could be geographically isolated mostly within the Great Russian area, which itself would be surrounded by buffer zones comprising the western and southern non-Russian territories of the Soviet Union: the Baltic lands, which were to be moved eastwards, western Belarus and Ukraine.

For the Nazis, these considerations exacerbated the problem of security because of the obvious shortage of German personnel.

Precise estimates of personnel needs, considered as the minimum by economic and political institutions in order to achieve their military goals, make it apparent that in the spring of 1941 they were between 72% and 89% understaffed, depending on the region. This problem threatened the four main components of German military strategy: supply and transport; the seizure of the 1941 harvest as well as the implementation of the aforementioned starvation policy; the suppression of resistance; and, finally, the envisioned racist policy of resettlement in the occupied lands. The consequences of this understaffing were two-fold: first, the shortage of men had to be made up by relentless terror carried out by Wehrmacht and SS units; in addition, local auxiliaries, such as those drawn from among Lithuanians, were to supplement the German forces.

The discussion above should clarify the multiple and complex nature of German motives. Issues of military strategy, war economics and resettlement were closely bound up, giving rise to planning for an extremely rapid conduct of the war made difficult by a grave security situation. The complex nature of this military strategy meant that German occupation policy in Lithuania

³³ First cited in Eichmann's proposal to Himmler of 4 December 1940 in Susanne Heim and Götz Aly, *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, 9 (Berlin, 1991), 26 ff; Richard Breitman, *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution* (Hanover/London, 1991), 201; also in Dieter Pohl, *Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen* (Freiburg, 2000), 58.

³⁴ See the preface in Peter Witte et al, eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte* (Hamburg, 1999), 69 ff .

required the leadership of the various institutions, that is, the Wehrmacht, the SS, and the civil authorities dominated by the Nazi Party and its subdivisions, to agree among themselves on the basic goals: to strive for a quick victory, to expedite the extreme economic policy of plunder, and to minimize any security problems within the German sphere of influence. The world view which framed these questions was based on the utopian ideal of the creation of German living space (*Lebensraum*) in the East, and of the establishment of a grand colonial empire in Eastern Europe as the keystone to Germany's goal of world-wide hegemony. For German anti-Semites it was self-evident that there would be no place in this Reich for their main ideological enemy: the Jews.

However, agreement on basic policy left many specific questions unresolved. On the institutional level, the SS was far from certain about how the Wehrmacht would actually behave. The relations between the SS and the civil authorities were unclear as well. From a political perspective, all this led to ambivalent and tense relationships. A closer analysis of German occupation policy clearly reveals that in the period 1941–1945 much depended on the situation on the ground. Moreover, from today's point of view, the entire concept of this policy, with its grand components, was but a reflection of an unbounded megalomania. One could hardly take seriously the idea that the Soviet Union would quickly collapse as if a "clay colossus", nor expect entire regions and peoples to surrender to the Germans' dictatorship of supply and famine, to resign themselves to their assigned status as a colonised or even enslaved nation called upon only to serve their German masters (*Herrenmenschen*) and settlers.

What did the German plans mean for the policy concerning the Jews of the Soviet Union? As mentioned above, the Nazis'

genocidal plans, upon the defeat of the Soviet Union, were aimed at deporting the Jews to that country's vast open spaces. It is clear, that this generation of Jews was intended to be the last. But, at this point, their fate was to be settled *after* the war, not necessarily that all the Jews of the Soviet Union were to be killed *during* the war.

In assessing the intentions of the Germans described above, it can be seen that a more immediate death was planned for at least some Jews. On the one hand, the German plan, prepared since 1940–1941, to starve local inhabitants meant that virtually all inhabitants of certain regions of the Soviet Union were marked for death by hunger; however, this probably did not include the Baltic states. Since the vast majority of the Jews lived in towns, this meant they were to die of hunger as well. In June 1941, Himmler informed the SS leadership of precisely such a purpose.³⁵ On the other hand, the Soviet Jewish intelligentsia were to be shot on sight during the war since, according to racist German perceptions, they constituted the social basis of Bolshevism. The Nazis imagined that the Jews comprised the larger part of the Soviet elite of power; thus, their murder was supposed to facilitate the collapse of the Soviet state and bring success to an extremely precarious German blitzkrieg strategy.

During the war with Poland in 1939–1940, the Wehrmacht, SS, and the civil authorities developed serious problems communicating among the different agencies. Thus, before the campaign against the Soviet Union, such misunderstandings had to be avoided, to agree beforehand on the violations of military and international laws. In this context, the so-called criminal orders briefly analyzed below were to play their role: the Order Concerning the Exercise of Martial Jurisdiction and Procedure in Area "Barbarossa" and Special Military Measures (*Gerichtsbareitserlass*); Directives for

the Behavior of the Troops in Russia (*Richtlinien für die Truppe*); and the Commissar Order (*Kommissarbefehl*). The massacre of Soviet officials was to speed the collapse of the Soviet Union and Red Army, as well as prevent resistance. Within this lawless space (*rechtsfreier Raum*), the German Wehrmacht, Police and SS units would have a free hand to implement the policy of terror in pursuing Germany's military goals.

These orders have been widely known since the Nuremberg trials so that a brief summary here should prove sufficient. Following Hitler's instructions of March 1941, Reinhard Heydrich, the Head of the RSHA and, Kurt Daluege, the Chief of the German Order Police (*Ordnungspolizei*), agreed with the Wehrmacht, and, especially with the Quartermaster General, Lieutenant General Eduard Wagner, acting on behalf of the Army High Command (*Oberkommando des Heeres*, or OKH), on their relative spheres of competence in the countries to be ruled by the military.³⁶ The result of these agreements among the SS, the Police, and the Wehrmacht were the so-called criminal orders which enabled the leadership of the German Reich to violate the existing norms of military and international laws, that is: the Hague Convention of 1907 Concerning the Laws and Customs of Land War, the 1929 Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War, and the 1929 Red Cross Convention on the Amelioration of the Conditions of the Wounded and Sick in the Armed Forces in the Field, as well as the Common Law.³⁷

The so-called Order on the Exercise of Martial Jurisdiction mentioned above and issued by the Armed Forces High Command (*Oberkommando der Wehrmacht*, henceforth OKW) on 13 May 1941 abolished the jurisdiction of the Military Tribunal in cases of "criminal activities of enemy civilians", granting this right to officers in

their respective locales. Hence "collective violent measures" were to be taken against those localities from which the Wehrmacht was attacked. No military personnel would be subject to prosecution even if they committed a "war crime or offence". Thus, Soviet civilians were totally deprived of legal protection.³⁸ The directives for the behavior of the troops in Russia (referring here to the Soviet Union) ordered the soldiers to fight against all promoters of Bolshevism. Specifically, it called on the troops to "take ruthless and decisive actions against the Bolshevik rabble-rousers, partisans, Jews and totally destroy any active or passive resistance."³⁹

The so-called "Commissar Order" (*Kommissarbefehl*) of the OKW issued on 6 June 1941 was intended for the areas under military administration and directed against the ideological functionaries of the Red Army – they were not to be recognised as soldiers. On the battlefield, the Wehrmacht was to kill them on the spot, while in the rear military areas, they were to be transferred to the Einsatzgruppen of

³⁵ See Witte et al., *Dienstkalender*, 172–174 (entries for 12–15 June 1941).

³⁶ Hitler on 3 March 1941, OKW, Kriegstagebuch (henceforth – KTB), Bd. 1, 341; Heydrich Statement of 26 March 1941. Aly, *Endlösung*, 270; Hitler on 30 March 1941 Halder KTB, Bd. 2, 336 ff.

³⁷ See the detailed presentation of the crimes of the Wehrmacht according to international law published by the Hamburg Institute for Social Research, including the source texts, in the new catalogue, *Verbrechen der Wehrmacht* (Hamburg, 2002), 16–36.

³⁸ Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet "Barbarossa" und über besondere Maßnahmen der Truppe, BA-MA, RW 4/v. 577, Bl. 72–74.

³⁹ Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Russland, 19 May 1941, BA-MA, RW 4/v. 524, Bl. 13 ff.

the Security Police and SS.⁴⁰ The operational activities of Himmler's SS and Police within the framework of the military administration were determined by several agreements made between the SS and the Wehrmacht in March and April of 1941. The most important of these were the OKW guidelines of 13 March 1941 according to which, at Hitler's direction, "Himmler was assigned special tasks referring to the final struggle between the two opposing political systems" as well as the agreement between Quartermaster General Wagner and RSHA Chief Heydrich of 26 March 1941 (modified somewhat by the regulations to the troops of 28 April 1941 concerning the activities of SS units in the rear military areas). In this way, the Einsatzgruppen and Einsatzkommandos were empowered "within the framework of their mandate to take executive measures against the civilian population."⁴¹

Over the years, the aforementioned discussion concerning the precise content of the orders given to Himmler's troops and, especially to the Einsatzkommandos, before the invasion has time and again centered around a few surviving documents. Most important, there are the two messages Heydrich sent to the Einsatzgruppen and Higher SS and Police Leaders respectively soon after the outbreak of the war.⁴² On 29 June 1941 Heydrich wrote to the Einsatzgruppen commanders that he was bringing to their attention "the verbal instructions already issued in Berlin on 17 June" in order to remind them that:

"The self-cleansing attempts of local anti-Communist and anti-Jewish circles within the newly occupied territories should in no way be hindered. On the contrary, they must be encouraged, of course, without leaving a trace, and even intensified, and when necessary, directed onto the right path, but in such a way, that the local "self-defence units" could not later refer to orders or openly proclaimed political goals. [...] The creation of permanent

self-defence units under a centralised leadership must be initially avoided; instead it is advisable, as noted before, to encourage local pogroms."⁴³

This telegram was not the order reaching the commanders of the Einsatzgruppen a week after the outbreak of the war, but a reminder about their general discussion which had taken place twelve days previously. Thus, the German Security Police, five days before the outbreak of the war, was resolved to organise pogroms, irregardless of Soviet atrocities which could be expected during the retreat of the Red Army.

Heydrich's note of 2 July 1941 addressed to senior SS and Police officers in the occupied Soviet Union describes, in addition, the circle of victims exactly corresponding with the "commissar order" of 6 June 1941 which had been agreed upon with the Wehrmacht; in a way, this paralleled the order to the Security Police. Indeed, Heydrich specifically named "Jews holding certain positions in the Party and state institutions" as persons to be killed, but as Soviet functionaries they were already included among the people to be murdered on the spot.⁴⁴ However, even when targeted, the enemy remained somewhat vague ("other radical elements and the like"), just as in the aforementioned Order Concerning the Exercise of Martial Jurisdiction of 13 May 1941, by which virtually every inhabitant was placed outside the law. Hence, within certain limits, the commanders of the Einsatzgruppen and Einsatzkommandos were given a free hand in making decisions. There was no specific order, only a guideline, which was equivalent to the authorization for murder. The category of victims who were to be liquidated were expressly defined in writing as the political leadership of the Soviet Union of which, according to the Nazis, the Jews, as carriers of Bolshevism, were an indispensable core. But these written orders of Heydrich to secretly

encourage anti-Jewish pogroms (29 June 1941) and to kill all the Jews in "Party and state institutions" (2 July 1941) were undoubtedly also accompanied by oral guidelines and directives which have not been recorded in documents. This probably occurred on 17 June 1941 when Heydrich called the EG and EK commanders to Berlin.⁴⁵

The clearest evidence for such verbal orders is provided by the message of 6 August 1941 from Franz Walter Stahlecker, the commander of EG A, which, referring to the discussion on the anti-Jewish policy proposals of the civil authorities, informs us that this was closely related to the "basic written orders of a higher institution to the Security Police not expressed in writing".⁴⁶ The formula "higher institution" indicates that these were not Hitler's orders, otherwise, the "highest institution" wording would have been utilized, as in the plan for starvation in the East. Here Stahlecker is referring to orders issued by either Himmler or Heydrich. It is most likely that these oral instructions concerned the killing of able-

bodied Jewish men of military service age. Other Jewish men, the women and children had not yet been assigned to these primary groups of victims.⁴⁷ After visiting the Baltic States at the end of 1941, May, the communications officer (*Nachrichtensoffizier*) of the RFSS (*Reichsführer SS*) Kommandostab reported that the local Security Police doubted whether "the essential solution of the Jewish problem could in fact be solved by simply shooting the male Jews."⁴⁸

Considering how the shootings of the first weeks were conducted, it is reasonable to conclude that the Security Police sought to expand the categories of victims. The killings of the Jewish men went well beyond Heydrich's written order of 2 July 1941 to kill Jews in Party and state positions. As noted above, as far as the Wehrmacht and the future civil authorities were concerned, this did not generally lead to disagreements. Conflicts arose only when the killings included Jewish men who were still economically useful and who did not constitute a threat to the Security Police. For this reason, at the end of June 1941, there were disagreements

⁴⁰ Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare, 6 June 1941, BA-MA, RW 4/v. 578, Bl. 42-44.

⁴¹ Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbände des Heeres, 28 April 1941, published in *Anatomie des SS-Staates*, Bd. 2, 171-173. In order to carry out mass murders in the Soviet Union Himmler's troops had under their command: four Einsatzgruppe with about 3,000 soldiers, the headquarters of SS Reichsführer command with two SS cavalry regiments and two motorised brigades consisting of about 25,000 soldiers, as well as the Order Police battalions with about 12,000 men.

⁴² Orders Nr. 1 and 2 to the EG Commanders, 20 June and 2 July 1941, published in Klein, *Einsatzgruppen*, 318-321.

⁴³ Heydrich to the EG Commanders, Einsatzbefehl Nr. 1, published in Longerich, *Ermordung*, 118 ff.

⁴⁴ Heydrich to the HSSPF, 2 July 1941, BA, R 70 Sowjetunion 15, Bl. 6-10, also published in Klein, *Einsatzgruppen*, 323-328.

⁴⁵ There are no statements from that time about this meeting, only the testimonies of the postwar period. See Wildt, *Generation*, 557.

⁴⁶ Statement of EG A Commander, 6 August 1941, Latvijas Valsts Vēstures Arhivs [Latvian State Historical Archive, LVVA], P 1026-1-3, Bl. 237-239; cf. *Ereignismeldung* (henceforth - EM) 17, 9 July 1941.

⁴⁷ Tilžė Gestapo to RSHA, 1 July 1941, ZStL, Sammlung UdSSR, Ordner 245 Ag, Nr. 254-257, Bl. 2-5.

⁴⁸ SS Reichsführer's headquarters, Ic Officer Report, 20 July 1941 - 27 July 1941; cited in Shmuel Krakowski, "Neue Möglichkeiten der Forschung. Die Holocaust-Forschung und die Archive in Osteuropa," in Peter Bettelheim et al. comp., *Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität* (Vienna, 1992), 115-131.

between the Security Police, the Wehrmacht, and the civil authorities in Šiauliai, in Vilnius during October, in Kaunas in November.

There is also an additional, long-ignored document concerning the killing of a large number of Jewish men. It is known that of the Soviet prisoners of war, all Jews were be killed immediately, as recorded in writing as early as 28 June 1941.⁴⁹ Christian Streit and Christian Gerlach correctly emphasized the addenda to the operative order of 17 July 1941, No. 8 regarding the use of the Security Police and SD in the POW camps. This order was applied not only to the prisoners of war, but also to civilians confined in the camps.⁵⁰ Heydrich's list of people to be killed, aside from the persons listed on 2 July, included the "Soviet Russian intelligentsia" and "all Jews".⁵¹ This was, therefore, a specific order to kill all Jewish civilians in the POW camps; in some cities in Belarus, as a general rule, all men of military service age would be so detained. In Lithuania, camps as large as those near Minsk, were not to be found. But there were similar camps for Jews in Kaunas. From the very beginning, only Jews would be imprisoned in Kaunas' Seventh Fort of whom virtually all were shot.

According to the German Security Police, its mission was to ensure police protection of the occupied territory. As far as the concept of "enemy" was concerned, which in the second half of the thirties prevailed generally among all German police, it was understood in the context of an obligation to fight against all elements perceived as foes of the state and nation.⁵² It was primarily the Communists and their ilk who were considered enemies of the state in the occupied territories of the Soviet Union. The enemies of the nation were, above all, the Jews. Following this approach, "in order to promote peace in the rear areas" all means were utilized to prevent any possible threat to the domination of the Germans.⁵³ The preliminary announcement of the EK 3, which

was presented at the beginning of 1942 with reference to the second report by Stahlecker, legalised an escalation of the anti-Semitic policy in terms of the Security Police: "It has turned out from the activities of these troops all over Lithuania that by simply liquidating a few Jews it is impossible to stabilize the areas behind the front line." [Emphasis added]⁵⁴ The idea of prevention was considered essential. One had to fight not only against the danger which actually threatened the Germans, but also against people who might potentially belong to the enemy camp.⁵⁵

During the first weeks of the war, the victims of the Einsatzgruppen massacres were, above all, those Jews who, in the estimation of the Nazis, could be active participants in the resistance against the German occupation and could be considered active Jewish Bolsheviks. They would also include active or potential enemies of the German regime, particularly Communists and Soviet functionaries.⁵⁶ However, the RSHA was willing to try to expand the mass killings of the Jews as much as possible, even beyond the limits agreed with the Wehrmacht and the civil administration. This is reflected in the relevant documents of Einsatzgruppe A and Einsatzkommando 3. In reviewing the documents concerning the goals of the anti-Semitic policy as executed by the Security Police, the intention to completely exterminate the Jews is obvious.

In his first report of 15 October 1941 Stahlecker wrote: "While implementing the order, the Security Police was resolved to use all expedient means to solve the Jewish question"; further, "to implement the cleansing task as quickly as possible"; and, finally, that "the aim of the cleansing executed by the Security Police was to liquidate as many Jews as possible."⁵⁷ In his second report of 1 February 1942, Stahlecker spoke about "the utter elimination of Jewry, as much as possible", and remarked "that these spontaneous actions were not sufficient to

stabilize the areas behind the front lines."⁵⁸ The second Jäger report of 1 December 1941 contains the expression that "EK 3 succeeded in the assigned task – to solve the Jewish problem in Lithuania", and notes that

I was willing to eliminate these Jewish workers and their families, but the civil authorities (Reichkommissar) and the Wehrmacht objected firmly, asking to leave these Jews and their families alive. The aim – to cleanse Lithuania of the Jews – was achieved only by the formation of the mobile squad

(*Rollkommando*) of selected men led by the SS First Lieutenant (*Obersturmführer*) Hamman who fully understood my goals and could ensure cooperation with Lithuanian partisans and responsible civil authorities. Implementation of such actions is, above all, an organisational issue. The determination to implement the systematic cleansing of Jews in every district required us to prepare for each operation carefully and to examine the respective districts for the conditions prevailing there.⁵⁹

⁴⁹ See Draft instructions regarding the units of the Security Police and SD commanders, 28 June 1941, Nuremberg Document PS 078 as in the Library of the Institut für Zeitgeschichte (Munich). It is estimated that there were about 80,000 Soviet Jews among the prisoners of war. It is very likely that scarcely a single one of the 61,000 Jewish soldiers from the Polish POW's taken by the Germans in 1939 survived. Cf. Pohl, *Holocaust*, 36, 46.

⁵⁰ See Gerlach, *Der Morde*, 503–505. About the civilians' prison in Minsk, cf. *Ibid.*, 506–514; also Christian Streit, "Ostkrieg, Antibolschewismus und 'Endlösung'", in *Geschichte und Gesellschaft* 17 (1991), 242–255. It must be noted that the wording "all the Jews" in RSHA language does not mean all Jewish people, but only the Jewish men. If the order had referred to killing the Jewish women and children, it would have been stated precisely.

⁵¹ Richtlinien des RSHA für die in die Stalags und Dulags abzustellenden Kommandos des Chefs der Sipo und des SD, Einsatzbefehl Nr. 8, *IMT*, xxvi, 111–115, 502-PS; BA, R 58/1027, Bl. 190–194.

⁵² Hans Kraus Interrogation, October 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 8, Bl. 211.

⁵³ Otto Dietrich Interrogation (1b EK), 3 November 1959, Ehrlinger's case (Ehrlinger-Verfahren), Bd. 8, Bl. 275.

⁵⁴ Preface to the Second "Gesamtbericht der EG A," 1942-2-4, BA, R 90/146.

⁵⁵ As to the notion of enemy, see also Ulrich Herbert's, *Best. Biographische Studien über*

Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989 (Bonn, 1996), 163–180, 237–245. It is also clearly stated in the document of the Special Troops 4a, addressed to the commanders of the SD field squads (*Außenkommandos*), 19 March 1943: "The task of the Security Police and SD is to identify the enemies of the Reich and fight against them for the sake of security, and especially for the security of the army in the sphere of military operations. Active enemies must not only be exterminated, but one must also take preventive measures to liquidate such elements which, because of their attitudes and past, may become active enemies under favourable circumstances. The Security Police are implementing this task with the necessary rigour, thus observing general regulations of the Führer." *IMG*, Bd. 31, PS 3012.

⁵⁶ See Christian Gerlach. "Die Ausweitung der deutschen Massenmorde in den besetzten sowjetischen Gebieten im Herbst 1941. Überlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und sowjetische Kriegsgefangene," in the same author's *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg* (Hamburg, 1998), 26 ff.

⁵⁷ Gesamtbericht der Einsatzgruppe A bis 15.10.1941 [henceforth – *First Stahlecker Report*], Special Archive-Moscow, 500-4-93.

⁵⁸ *Ibid.*, 500-4-91.

⁵⁹ EK 3 Gesamtaufstellung der im Bereich des OB.3 bis zum 1.12.1941 durchgeführten Exekutionen [henceforth – *Second Jäger Report*], BA, R 70 Sowjetunion/15.

There is similar language in the reports of the Einsatzkommando 2 as well: "The aim set by the EK2 at the very beginning, was a radical solution of the Jewish question by killing all the Jews" and that "the goal will be to cleanse the Ostland, if possible, completely of the Jews."⁶⁰

Nevertheless, this as yet constituted only a proposed aim (*Zielvorstellung*), not a strict order to kill all Jews immediately. Such a conceptional formulation of the goal allowed the strategic possibility for various actions. When considering these questions, one must recall that during the first weeks of the war a sudden victory against the Soviet Union was expected. It must also be stressed that these were not written orders. They had originated from the RSHA, from the leadership of the Security Police (Heydrich and Himmler), and, thus, cannot be considered an extension of authority on the part of the local Security Police chiefs acting on their own.

Therefore, in speaking about the orders issued at the beginning of the war, it is advisable not to imagine some general killing order issued by Hitler. One must also clearly distinguish between the different institutions of the SS and the German Police, as well as the Wehrmacht and the civil administration. The documents have recorded what the institutions had agreed among themselves, that is, to kill "Jewish Bolsheviks". Furthermore, the Security Police aimed at extending the practice of mass killings as quickly as possible, and then applied this practice, succeeding in most areas. The Jews of military service age were killed. After killing the heads of families, and following the logic of the murders, the remaining women and the children soon would also become victims; especially, since there would be more than sufficient justification to report these murders to the military and the civil authorities as "an integral part of war". Of the many reasons –shortage of food, spread

of contagious diseases, reduced expenditures for guards, or attempts to utilize the victims' apartments, – Himmler himself stated the main reason from the perspective of the Security Police: not a single "avenger" must remain alive.

In terms of the questions raised above, what is most important in analyzing the first weeks of the war should be reiterated. As of 17 June 1941, the German Security Police had been assigned the task of initiating pogroms. They aimed at shooting as many Jewish men of military service age as possible. The German Security Police also sought to employ local non-German peoples for their purposes. The murderous intentions of the Security Police went beyond the framework of the agreements that had been concluded with the Wehrmacht and the future civil administration. All German institutions collectively sought to achieve the same goal: the forceful relocation of a part of the Jewish population, and the eventual extermination of the rest. Yet these institutions proceeded at various rates of progress and often perceived the terms of the task differently.

German Plans for a Lithuanian Role in the Invasion of the USSR

Few German sources provide information about Nazi plans to involve Lithuanians in Germany's war.⁶¹ Mainly, the task of using Lithuanians to further Germany's war aims fell to Section II of the OKW Abwehr (German Military Intelligence), which dealt with minorities and sabotage, and the Sixth Department of the RSHA (Foreign Affairs), which attempted to exploit Lithuanians for Germany's military goals.⁶² Lieutenant Colonel Dr. Kurt Gräbe of the OKW and Dr. Heinz Gräbe from the Tilsit (Tilžė) Gestapo, who had been transferred to the RSHA Sixth

Department, undertook to intensify contacts both with the Lithuanian émigrés and useful persons in-country, and to report the results to the Ministry of Foreign Affairs as well as the Wehrmacht leadership. The visit of the German Commission on Immigrants Affairs (*Umsiedlungskommission*) to Lithuania in January-March of 1941 was to be utilized for espionage activities and organising an anti-Soviet revolt. The Commission's staff, under the leadership of the agent Richard Kossmann, listed among its members W. Vogel (social affairs) and Alfred Kinder (health security), both in charge of handling Lithuanian agents.⁶³

Since the second half of 1940, and more intensely in the spring of 1941, German preparations for the war included the Abwehr's attempts "to initiate a revolt of the national

minorities" in the Soviet Union.⁶⁴ The Abwehr sought to direct "unorganised resistance units" in the Baltic countries.⁶⁵ At the outbreak of the war it was anticipated that the rebels were to take over prisons, bridges, factories, railway networks, police stations, and other strategic points.⁶⁶ The Abwehr's Section II (under the leadership of Lahousen and coordinated mostly by dr. Kurt Gräbe) was to arrange this military support together with the agency's branch office in Königsberg. However, it turned out that maintaining contacts with the groups operating in Lithuania was a complicated matter.⁶⁷ The Germans were concerned that their instructions "to the resistance units of the local population" to guard certain points might help Soviet intelligence to predict the military's tactical

⁶⁰ Bericht des Einsatzkommandos 2 von Anfang 1942, BA, R 70 Sowjetunion/15.

⁶¹ Unfortunately, the files of the Abwehr have been destroyed. Nevertheless, the records of Army Group North do contain information revealing German plans to some extent.

⁶² For more details see Karlis Kangeris, "Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre 'Befreiungskomitees' in Deutschland 1940/41," in Werner Röhr, comp. and ed., *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik (Europa unterm Hakenkreuz, Ergänzungsband 1)*. (Berlin/Heidelberg, 1994), 185.

⁶³ Concerning A. Kinder see the Edmund Drukteinis Statement, 6 May 1941, in B. Baranauskas (comp.) *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje* (Vilnius, 1961), 71.

⁶⁴ On 21 February 1941 the head of the Abwehr, Admiral Wilhelm Canaris, reported to the Chief of the General Staff, Franz Halder, about "organised measures targeted for Ukraine and the Baltic countries". *KTB Halder*, Bd. 2, 287. Later, Chief of the Army's Operations Section, Adolf Heusinger, informed Halder about "the

plans for upheaval" (*Zersetzungsplan*) in Ukraine and the Baltic countries. *Ibid.*, 418 (17 May 1941).

⁶⁵ Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. KTBos.Chefs Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandsgruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 50 ff.

⁶⁶ The initial ideas date back to August 1940. In his operational plan of 5 August 1940 Marcks wrote that, with the help of Abwehr II, the military should try in Lithuania, as well as elsewhere, to prevent the destruction of railways and bridges so that they would fall into German hands intact. See Gerd R. Überschar and Lev A. Bezymenskij, comp., *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegstheese* (Darmstadt, 1998), 231.

⁶⁷ Aktenvermerk v. 9.5.1941 Besprechung bei Abwehrstelle Königsberg am 7.5.1941). BA, RH 19 III/722, Bl. 25 ff. On the Lithuanian side, Brunius, Gecevičius, and Puodžius were the agents assigned to maintain contacts with the Wehrmacht, the latter as a representative of the Lithuanian Activists' Front (henceforth – LAF) in charge of contacts with Lithuania.

plans. Therefore, the respective commanders were told only in general terms which points in their areas were to be secured.⁶⁸

In May 1941 preparations had advanced to the point that the Germans felt “certain that rebel actions could be expected in the Baltic border states.” Only the timing of the outbreak of the revolt remained to be determined. Lithuanians pressed for an attack which would begin the moment the Germans crossed the border, but the Abwehr demanded that the rebels wait until the German troops approached.⁶⁹ In any case, because of the fear that Soviet agents might penetrate these rebel units, the “ethnic soldiers” were to be “peacefully” disarmed following the German assault.⁷⁰ After the German Army had arrived, the rebels’ tasks would be considered accomplished, although a few rebels would continue to serve as auxiliaries, translators and locals familiar with the land.⁷¹

The Abwehr calculated that the commanders of the local units (“mostly former officers, academics and priests”) would receive directives from the Lithuanian émigré circles in Berlin; however, they did not know the specifics of the leadership structure in Lithuania itself since information from there reached Germany only with difficulty. German military intelligence mistakenly believed that it had complete control over the leadership of the Lithuanian underground movement, that the Lithuanian military attaché received his orders “continuously from Abwehr Section II” and then simply passed them on. The local Lithuanian commanders, however, were unaware that “their supreme leadership was led by the German military”, that the German orders were to be translated into Lithuanian, then secretly reach the Baltic countries through Finland, or by the sea lanes via Riga, or the Lithuanian border. The directives were supposed to be treated solely as “the orders of the national rebel leadership”. The chief

Lithuanian commanders themselves would believe that the orders came from the LAF leader, Kazys Škirpa.⁷² As late as July 1941 German Security Police reports maintained that the LAF “had been launched by the OKW”, a version which covered up and minimized the Lithuanian initiative in founding the LAF.⁷³

The Abwehr was informed that two organisational staffs operated in Lithuania: one in Kaunas, the other in Vilnius. If the NKVD uncovered one of them, the other would continue to function. The LAF had assured the Abwehr that “groups of activists, whether large or small, had been established in almost every Lithuanian locale (town or village).”⁷⁴ The available arms, mostly handguns, were of a wide variety. For their part, the Germans had smuggled into Lithuania some 200 Belgian pistols and Polish hand-grenades. In the estimation of the Abwehr, it could be expected “with certainty” that, with the approach of the German Army, the Lithuanians would launch a “decisive revolt” against their “present Russian oppressors.” The LAF anticipated that the rebels, who were to be marked with armbands, would “themselves initiate the partisan war against the Russians.” Certain objects were to be secured, and then, “according to their temperament”, the fighters would attempt to do “all possible damage to the enemy”. In this case, it was necessary to “make allowance for individual excesses”.⁷⁵ The fact that, from the very beginning, the Abwehr accepted that there would be “excesses” (*Übergriffe*) reasonably implies that the military intelligence agency viewed such violent excesses with approval.

Before the outbreak of war, as much information as possible about Lithuania had to be provided to the German military. According to Kazys Škirpa, the former Lithuanian envoy to Germany and the head of the LAF, the informers and the activists consisted of the 29th Lithuanian Corps of the

Red Army, former members of the Lithuanian Riflemen’s Union (*šauliai*) and the Iron Wolf (*Geležinis Vilkas*), former Lithuanian officials, some of the youth organisations, students, a part of the Catholic clergy, and nationalists within various social groups.⁷⁶ There were numerous contacts via the four German Border Police Commissariats (GPK) and military intelligence units on the Lithuanian-German frontier, as well as assistance for agents crossing the border in both directions.

The Abwehr and Gestapo had established camps for Lithuanian refugees close to the German-Lithuanian border where agents could be recruited. The Gleisgarben

camp near Angerapp (*Lager Gleisgarben bei Angerapp*) was controlled by the Memel (Klaipėda) GPK, headed first by Paul Schwarz from the the Laukszargen border police station, and then, Herbert Schmidtke of the Memel GPK. In the autumn of 1940 a few hundred Lithuanians found themselves there, including some 60–70 former Lithuanian policemen.⁷⁷ In the spring of 1941 the German Abwehr trained ninety Lithuanian from this camp as specialists in sabotage. In the Luftwaffe’s camp on the Baltic Sea coast two 45-man groups, disguised as mechanics, were trained in sabotage and planned to cross the the German-Lithuanian border (the so-called “green” line) shortly

⁶⁸ Aktenvermerk v. 18.5.1941 über Besprechung am 15.5.1941 bei Abwehr II über Einsatz Regt. 800 und Widerstandsgruppen, BA-MA, RH III/722, Bl. 46 ff. Fifteen strategic objects were pointed out to the German agents of the 800th regiment. Cf. Aktenvermerk v. 21.5. über Besprechung am 20.5.41 bei Abwehr II betr.: Tätigkeit der Abw. II auf russ. Gebiet, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 50 ff. On 25 February 1941 OKW received, at its request, a comprehensive review of the Lithuanian economy and production from the Lithuanian side.

⁶⁹ In its Directives for the Liberation of Lithuania of 24 March 1941, the LAF set the date for the uprising at the moment the Germans crossed the border, see Hoover Institution, Turauskas Collection, CSUZ 75015-A, Box 5, “Lietuvai išlaisvinti nurodymai,” 24 March 1941. Cf. Algirdas Budreckis, *The Lithuanian National Revolt of 1941* (Boston, 1968), 35.

⁷⁰ Aktenvermerk v. 21.5. über Besprechung am 20.5.41 bei Abwehr II betr.: Tätigkeit der Abw. II auf russ. Gebiet, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 50 ff.

⁷¹ Vortragsvermerk v. 13.6.1941 betr.: Entwaffnung völkischer Aktivistengruppen, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 81.

⁷² Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. Kdos. Chefs Organisation und Ausbildung der

völkischen Widerstandsgruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II), BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 50 ff.

⁷³ See Security Police and SD Report, 31 July 1941, as published in Klein, *Einsatzgruppen*, 115.

⁷⁴ Vortragsvermerk v. 3.6.1941 betr.: Aufgabenbereich des VO, Abw. II bei Abw II Abschnittsstab Ostpreussen, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 74.

⁷⁵ Vortragsvermerk v. 13.6.1941 betr.: Entwaffnung völkischer Aktivistengruppen, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 81. The code name for setting up contacts between the German forces and the Lithuanian activists was “Dünkirchen”. Cf. Tagesbefehl v. 18.6.1941 des AOK 18 Ic/AO betr.: Schutz- und Sabotageaufgaben im Feindgebiet, BA-MA, RH 20-18/63, Bl. 89–91. For the relevant order of the day containing the information for the Lithuanian underground issued by Panzergruppe 4 on 21 June 1941, see Kazys Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga* (Washington, 1973), 279.

⁷⁶ Škirpa, *Sukilimas*, 117 ff.

⁷⁷ Herbert Schmidtke Interrogation, 27 February 1956, *Ibid.*, Bd. 1, Bl. 160 ff; Pranas Lukys Interrogation, 21 February 1957, *Ibid.*, Bd. 10, Bl. 2728–2731; Cf. Antanas Švarplaitis Interrogation, 14 December 1940, in *Penktoji kolona*, 52; J. Ilčiukas Statement, 27 October 1940, in *Ibid.*, 55–59.

before the attack. Some of these former officers and NCO's originated from the refugee camps and had to sign an oath that they would submit to German military discipline.⁷⁸ Another part of their task was to support the local activists.

At the outbreak of the war about a hundred Lithuanians gathered in barracks in Memel where they were under the command of the future Chief of the Lithuanian Police Department, Vytautas Reivytiš, who had long worked for the Abwehr.⁷⁹ During the invasion, they accompanied the German troops and, within a few days, many of them took over key posts in both the civilian and police administrations. A part of their activity as agents consisted of creating lists, primarily of Communists and persons sympathetic to the Soviet regime. To some extent, they were able to use the lists compiled by the former State Security Department which before 1940 had also attempted to identify all of the country's Communists.⁸⁰

Violence and Anti-Jewish Outbreaks in Kaunas in the First Hours and Days of the Nazi-Soviet War: German Instigation and Lithuanian Cooperation

The outbreak of the war led immediately to excesses against the Jews. Although the German bombings and the news on the radio made it clear that the war had begun, and that the Red Army was in retreat, the Jews of Kaunas, for the most part, simply did not know how to react to the moment. Some left the countryside for the city, others the city for the countryside, depending on where they thought they would find safety. They did not yet realize what the retreat of the Red Army would mean. Panic was widespread, the feeling was as if

“the earth burned under our feet”.⁸¹ With the announcement by radio from the Kaunas Military Commandant, Colonel Jurgis Bobelis, that the arriving Germans had allegedly been fired upon from Jewish homes, and that a hundred Jews would be shot for every German, the pogrom-filled atmosphere reached fever pitch. This news struck ever greater terror into the hearts of the city's Jews.⁸²

During the first days of the war, the Lithuanian organisations were still in a state of flux. Along with the institutions of the Provisional Government and LAF, there were a number of partisan headquarters in operation. It is certain that within a few days, the rebels had begun operating in an organised fashion. On 24 June, as the revolt continued, the Kaunas Military Commandant's Office issued a proclamation ordering all Lithuanian police officers who had been employed before the Soviet occupation of 15 June 1940 to return to their posts, and that members of the paramilitary Riflemen's Union report for duty in their locales. During the following months, about 3,000 persons, that is, about 40% of former police personnel, obeyed this order.⁸³ At its first sitting on 24 June 1941, the Lithuanian Provisional Government, headed by Acting Prime Minister Juozas Ambrazevičius, decided to reform the former Soviet governing structure, and to assign the security police, city police (*Schutzpolizei*) and the prisons to the restored Lithuanian Ministry of the Internal Affairs. After 15 July 1941 the relevant departments within the Ministry were created. The Lithuanian Security Police, known as the Saugumas, included both the security and criminal police structures.

The operating units of partisans were systemically assigned to 42 stations within Kaunas and its suburbs; 3,365 men were deployed overall.⁸⁴ At the same time, attempts were made to control the spread of weapons – all firearms were to be immediately registered.

The carrying of firearms in the open without a permit was banned on the night of 25-26 June.⁸⁵ The order to replace the different squads of “partisans” by militarised and strictly organised units was promulgated on 28 June. On the following day, the Kaunas military commandant's office began to organize the Defense of National Work Battalion (*Tautinės darbo apsaugos batalionas*, henceforth – TDA) in which primarily former soldiers would be enlisted.⁸⁶ Colonel Andrius Butkūnas commanded the Battalion, while Major Antanas Impulevičius was second-in-command. The creation of such TDA battalions had been planned as early as March 1941. The German Security Police also were to utilize

these units for their own purposes.⁸⁷ On 28 June the Provisional Government ordered salaries paid to the partisans, and the partisan commanders were required to report their time in service.⁸⁸ On 30 June the Government decided to advance monies to support the TDA battalion.⁸⁹ However, the attempt to control all the partisans units was not initially entirely successful. Two weeks later the mayor of Kaunas, Kazys Palčiauskas, found it necessary to inform the populace that only persons wearing a white armband with a TDA inscription and the stamp of LAF headquarters belonged to the authorized staff.⁹⁰

The increasingly numerous groups of Lithuanians in uniform and in civilian garb

⁷⁸ Vortragsvermerk v. 21.5.1941 Abschnittsstab Ostpreussen, Ic/VO Abw. II Nr. 449/41 g. Kdos.Chefs. betr.: Organisation und Ausbildung der völkischen Widerstandsgruppen in den baltischen Randstaaten durch Abw. II, BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 50 ff. See also: Vortragsvermerk v. 3.6.1941 betr.: Aufgabenbereich des VO, Abw. II bei Abw II Abschnittsstab Ostpreussen), BA-MA, RH 19 III/722, Bl. 74. There are also testimonies about the two-week training courses for agents in Königsberg, for instance, for twenty persons in March 1941. The local SD was also involved, primarily in organising an armed anti-Soviet revolt. Cf. Pranas Giedraitis Statements of 1 and 5 December 1944, in *Penktoji kolona*, 96, 105–107.

⁷⁹ Pranas Lukys Interrogation, 21 February 1957, ZStL, EL 322, Bd. 10, Bl. 2728–2731; Vytautas Reivytiš Interrogation, 9 January 1985, Ibid., AR 6/85, Bd. 1, Bl. 33–43.

⁸⁰ G. Carsten Interrogations, 18 October 1956 and of 18 January 1957, StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 9, Bl. 2165 and 2182; A. Conrad Interrogation, 29 April 1960, Ibid., Bd. 21, Bl. 5921; W. Hersmann Interrogation, 10 January 1957, Bd. 7, Bl. 1752; H. J. Böhme Interrogation, 8 December 1956, Ibid., Bd. 7, Bl. 1572.

⁸¹ See the descriptions of the first hours and days of war in Gar, *Umkum*, 33–39, esp. 33.

⁸² Gar, *Umkum*, 34 ff.

⁸³ Order No. 1 of Kaunas Military Commandant of 24 June 1941, No. 1, LCVA, R. 1444 Ap. 1, b. 8, l. 7; Cf. Petras Stankeras, *Lietuvių policija 1941-1944 metais* (Vilnius, 1998), 49.

⁸⁴ The list of the partisan units existing at the time in LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 9, 6 ff; Brandišauskas, *Siekiai*, 157ff.

⁸⁵ Order No. 1 of Kaunas Military Commandant Bobelis, 24 June 1941 and No. 7, 25 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 8, l. 8, 26.

⁸⁶ Order No. 9, Kaunas Military Commandant Bobelis, 28 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 8, b. 8, l. 28, and Bobelis Communication of 28 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 8, l. 35; both published in *Masinės žudynės*, T. 1, p. 69 ff.

⁸⁷ Bericht des SK 1b an EG A v. 1.7.1941, BA, R 70 Sowjetunion 15; EM 14, 6 July 1941, BA, R 58/214; Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, 1.7.1941–15.7.1941, NARA, T. 315, Roll 1870, 22ff. (“Under the supervision of the Germans, there were companies of uniformed soldiers formed in Kaunas assigned to serve as police”.)

⁸⁸ *Masinės žudynės*, T. 1, 70.

⁸⁹ The minutes of 30 June 1941, in *Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai* [henceforth – LLV](Vilnius, 2001), 19–20.

⁹⁰ Palčiauskas circular of 8 July 1941 is cited in Stankeras, *Policija*, 126.

with white armbands walked the streets. They spread throughout the city, sometimes methodically arresting Jews in their own homes; sometimes, arbitrarily arresting Jewish passers-by, whether men, women, or young people.⁹¹ It can be assumed with a fair degree of certainty that the hastily reorganised security and criminal police in Kaunas also participated in the arrests.⁹² The detainees were transferred from the various stations to the central prison and the Seventh Fort, a short distance north of the city centre. Beatings, robberies, thefts, and harsh public humiliations became a daily occurrence.⁹³ According to many witnesses, an important role in this hunt for Jews fell on Lithuanian janitors; in part, it was their decision whether to reveal Jews residing in their houses to the marauding gangs. There were in fact some homeowners and Lithuanian employees who would not report their tenants or would evade the questions by claiming that the Jewish tenants had fled or had already been arrested. Fanny Pitum considered it a real “stroke of luck” that “she had been in good relations with the owner of the house who therefore did not let in the partisans”. But she also knew “that there were cases when the Lithuanian homeowners denounced their tenants”.⁹⁴ Murders were not uncommon during the arrests and robberies of the Jews. The flats of those Jews who had escaped were often plundered.⁹⁵

On Jonava street, near the Neris River bridge to Vilijampolė, about 25 to 30 men were forced to dance, recite Jewish prayers, sing Russian songs and perform “calisthenics”; then, eventually, the Lithuanians forced them to their knees and shot them. Among the men there was Shmuel Matz, a journalist for *Folksblat*.⁹⁶ As of 25 June, any Jew who appeared in public was in danger.⁹⁷

Escalation of the Situation by the German Security Police

At dawn on 25 June, when the advancing unit (*Vorauskommando*) of the German Security Police entered Kaunas, the persecutions noticeably intensified and assumed the character that has epitomized the anti-Jewish pogroms at the war's outset. In terms of pogroms, perhaps, the best-known atrocity of the first week of the Nazi-Soviet war, cited in numerous Holocaust histories, is the infamous massacre of Jewish men at the

⁹¹ Entire families would be imprisoned; for example, 50-year old Leiba Kaplan, his 32-year old wife Sara and their three children Mala, Frida and Benjamin, from 4 to 13 years old; 42-year old Ida Friedmann, her 16-year old daughter Esther and her two-and-a half year old son Elijah. See the requests addressed to the German Security Police on 2 July 1941 regarding those arrested on 26 June 1941, LCVA, R 973, Ap. 3, b. 2, l. 1 ff.

⁹² Under the control of the EK3 and commanded by Jonas Dainauskas, a Lithuanian police group of about forty men was created mostly from ex-prisoners and reinforced by elite personnel. See Stahlecker Report of 15 October 1941, Special Moscow Archive, 500-4-93, 14, 41–43.

⁹³ The Lithuanian doctor, Elena Kutorgienė, has recorded many scenes of public violence and humiliation in her diary. See E. Kutorgienė, Kutorgienė-Buivydaite, Elena, “Tagebuch Juni bis Dezember 1941,” in V. Grossmann, I. Ehrenburg, *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, German ed. with Arno Lustiger (Frankfurt, 1994), esp. 627ff. Although the Provisional Government appealed publicly on 24 June 1941 for the *šauliai* and partisans not to settle personal scores and to submit to due legal process, it seems few obeyed this injunction. Cf. Stankeras. *Policija*, 143 ff.

⁹⁴ Fanny Pitum Deposition, 2 July 1959, EK3 Verfahren, Bd. 5, Bl. 1998.

⁹⁵ Cf. Gar, *Umkum*, 36 ff; William W. Mishell, *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian*

Lietūkis garage in Kaunas on 27 June 1941. The particular resonance created by the Lietūkis killings reflects the especially gruesome method of killing conducted in public view, rather than the scale of the atrocity. The number of victims is uncertain, but can be estimated at less than sixty.⁹⁸ Among the dead were a soap factory worker, Yitzhakl Grin, musician Shlomo Goldstein, water works employee I. Kurliančikas, merchants B. Komašas and Ch. Cukermanas, the students Pessach and Goldberg, as well as Moshe Shtrom.⁹⁹ The location of the

massacre was approximately two hundred metres from the 16th Army's headquarters stationed at the Lithuanian Chamber of Commerce from whose windows the yard of the garage could be observed.¹⁰⁰ Several eyewitnesses identify Germans as active participants in the humiliation and beating, but not the murder, of the Jews at the site while most accounts finger Lithuanian perpetrators. Some, but not all, of the differing narratives may supplement one another if we understand them as describing different German and Lithuanian stages of the atrocity.¹⁰¹ The background and

Ghetto 1941–1945 (Chicago, 1988), 18; Harry Gordon, *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania* (Lexington, KY, 1992), 27; Kutorgienė. “Tagebuch,” 629–631; Alex Faitelson, *Im jüdischen Widerstand* (Baden-Baden/Zürich, 1998), 26; Margarete Holzmand Reinhard Kaiser, comp., ‘*Dies Kind soll leben*’. *Die Aufzeichnungen der Helene Holzmand 1941–1944* (Frankfurt, 2000), 16 ff. See also the letter of the survivor Rosa Simon, 10 December 1958, EK3 Verfahren, Bd. 1, Bl. 177 ff. On 24 June 1941 the Kaunas Military Commandant, Lieutenant Bobelis, urged homeowners, hotel operators and others to report on fugitives, suspects, and those in hiding, 24 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 8, l. 1, 8.

⁹⁶ J. Gar, *Umkum*, 35 ff. This almost certainly refers to the same atrocity, recorded as having taken place on the second day of the war, described in the statement of E. Oshry, Manuscript Section of the Lithuanian Academy of Sciences (Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, henceforth – MACB RS), 18 May 1945 (Kaunas), F. 159-25, l. 18–19.

⁹⁷ In addition to Gar's narrative in *Umkum*, Garfunkel convincingly describes the well-grounded fear increasing among the Jewish inhabitants during those first days. See Garfunkel, *Kovno*, 28 ff.

⁹⁸ *Pinkas ha-Kehilot. Lita*, 543. Mentioned here are 52 victims killed during the massacre; Avram Tory, *Surviving the Holocaust* (Cambridge, MA, 1990), 23, also lists 52 victims; Garfunkel, *Kovno*, 31, and Gar, *Umkum*, 38, both claim

sixty victims. Soviet authors claim about fifty victims, as in *Masinės žudynės*, T. 2, 392.

⁹⁹ Faitelson, A. “Neue Zeitung” (in Yiddish), 31 December 1998, 4, also see the newspaper, *Laikinoji sostinė*, 5 February 2000. The claim that the killings were revenge against Jewish Soviet security officers who had perpetrated crimes against Lithuanians has not been documented. See A. Bendinskas in *Gimtasis kraštas* (1989) and the response of Ch. Finkelshtein, as republished in *Lithuania, Crime & Punishment*, 5, (January 1995), 48–50. Cf. the comprehensive description in Kazys Rukšėnas and V. Sinkevičius, “Litva pod vlastju gitlerovskich palachei,” in *Gitlerovskaja okupatsija v Litve. Sbornik statej* (Vilnius, 1966), 98; Kutorgienė. “Tagebuch”, 634.

¹⁰⁰ *Berichte Maurach* (16. Armee) und *Bischoffshausen* (H.Gr. Nord, EK3 Verfahren, Bd. 1, Bl. 317; also the minutes of the association “Europäische Publikation e.V.” meeting of 12–13 October 1956. On 24–27 June, the main headquarters of the 16th Army were located at the Vilkiškis customs house; on 27 June–1 July, they were in the Kaunas Chamber of Commerce; on 1–4 July – in one of the Ukmergė schools; on 4–7 July – in Mezciems resort house near Daugavpils (Dünaburg). KTB AOK 16, Ia., 21 June 1941–31 July 1941, BA-MA, RH 20-16/45.

¹⁰¹ See Tomasz Szarota, *U progu zagłady: zajęcia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno* (Warsaw, 2000), 243 ff.; also cf. Eidintas, *Žydai*, 170–180.

origin of these killings has not yet been fully clarified.¹⁰²

Looking at the photos one can recognise about ten perpetrators – the Lithuanian soldiers, armed civilians with white armbands, as well as other civilians who possibly had just been released from the prison.¹⁰³ The spectators included many German soldiers and Lithuanian civilians, including a few women, but no children can be seen in the photographs. The instruments of murder included iron bars, wooden sticks, and water hoses for washing lorries. Two photographs show the same young man, one who had just killed his victim with a bar, and then stood to pose, a triumphant expression on his face. Witnesses related that, at first, the Jews were forced to clean the horse manure from the ground, then to wash down the yard with water hoses. At that point the torture began – the victims were beaten time and again, or they were choked, filled to the gills with the water hoses.¹⁰⁴ The yard was covered in blood which, in the end, the Jews were forced to clean as well. The bodies were buried in the old cemetery in a mass grave. This course of events is confirmed by the entry of 28 June 1941 in the diary of the Archbishop of Kaunas, Juozas Skvireckas. A military doctor, Col. Balys Matulionis and the Rev. Simonas Morkūnas, having learnt about the horrifying crime in the Lietūkis garage from their friends, visited Skvireckas and told him about the killings, asking him to intercede with the Germans.¹⁰⁵

None of the existing documents confirm the postwar statements of German soldiers that Lithuanian women went so far as to lift their children to better observe the killings. These claims can likely be explained as the soldiers' attempts to mark the entire Lithuanian nation as brutal Jew-haters and, thereby, to present the murders ordered by the Germans (not necessarily those at the Lietūkis garage) in a better light. However, many witnesses testified that the civilian spectators encouraged the

executioners, and that someone even played an accordion after the killings; some (Wilhelm Gunsilius) testified to the playing of the Lithuanian national anthem.¹⁰⁶ (This report concerning the playing of the national anthem is contradicted by other witnesses.) There is also testimony that some Lithuanians shouted "Shame for Lithuania!", but were silenced.¹⁰⁷ It should be noted that the major difficulty in constructing a definitive account of the Lietūkis massacre is that, despite the photographic record and the oft-quoted German and

¹⁰² Further speculation has been provoked by the 18 July 1941 entry in the diary of the Secretary General of the Lithuanian Nationalist Party, Zenonas Blynas: "I met up with Petras Kliorys. According to him, Jonas Dainauskas, a former security officer who had also worked in security during Soviet times, presumably had been continuing some investigation against a Polish organization. However, [as a Soviet official] he had also interrogated arrested Lithuanians in Vilnius. It seems that [Dainauskas] arranged those beatings of the Jews out on the street near the cemetery. The beatings were filmed and photographed. What perfect material for the Germans." Quoted in Alfonsas Eidintas, *Žydai*, 173. Eidintas added that "the street near the cemetery" in Kaunas corresponds to the location of the Lietūkis Garage.

¹⁰³ The member of the First Schutzmannschaftsbatallion, Pranas Matiukas, related he had heard that the victims in the garage had been killed in the most atrocious way. Most of the killers supposedly had just been released from prison. Pranas Matiukas Interrogation, 20 December 1961, Lietuvos ypatingasis archyvas (Lithuanian Special Archive, henceforth – LYA), 47337/3, l. 1.

¹⁰⁴ Julius Vainalavičius Deposition for the KGB in Vilnius, 1 August 1959. Cf. Testimony of Leonardas Survila, 21 January 1961, both introduced in *Masinės žudynės*, T. 1, 231ff. Cf. Mishell, *Kaddish*, 25, describing the events on the basis of Jewish witnesses.

¹⁰⁵ Exerpts from the diary published in *Masinės*

Lithuanian eyewitness accounts, difficult problems remain in ascertaining the exact sequence of events as well as some of the well-publicized details.¹⁰⁸

The largest single massacre of the first week of the invasion was the pogrom in Vilijampolė (Slobodka), a predominantly Jewish section of Kaunas. Beginning on the nights of Wednesday, 25 June, until Friday, 27 June, organised pogroms were carried out, as Lithuanian rebels armed with rifles and knives, and including a good number of students,

žudynės, T. 1, 51ff. Cf. M. Eglinis-Elinas (Meir Yelin), *Mirties fortuose* (Vilnius, 1966), 9; also Brandišauskas, *Sukilimas*, 272.

¹⁰⁶ Leonardas Survila Testimony, 21 January 1961, *Masinės žudynės*, T. 1, 232. For the allegation concerning the mothers and children, see Bericht v. 19.4.1959 von Oberst Bischoffshausen, Verfahren gegen Ehrlinger, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, Bd. 3a, Bl. 2291–2295, and the statements of the former photographer attached to the Lutwaffe command of the 16th Army, Wilhelm Gunsilius, 11 November 1958, also in the Ehrlinger file, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, Bd. 2, Bl. 785a–791. Cf. the interrogation of Wilhelm Schwan, who accompanied Gunsilius, 26 April 1960, *Ibid.*, Bd. 13, Bl. 100 ff. Many depositions given by the members of the 562nd "bakery company" (*Bäckereikompanie*) stress that the majority of the spectators were German soldiers. Cf. for instance, the interrogation of Karl Röder who also took two photos, 8 July 1959, in Ehrlinger's file, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, Bd. 4, Bl. 2737–2743; the Fritz Lesch Interrogation, 8 July 1959, *Ibid.*, Bl. 2747–2749; Hubert Schmeink Interrogation, 2 August 1960, *Ibid.*, Bd. 12, l. 201–203; also the interrogation of Ewald Schreiner who recognised himself and many other soldiers of the *Bäckereikompanie* in the photos, 26 April 1960, *Ibid.*, Bd. 13, l. 93 ff, and the interrogation of Heinrich Engels who also recognised six members of his *Bäckereikompanie*, 12 April 1960, in EK3 Verfahren, Bd. 21, Bl. 6805–6809.

¹⁰⁷ Holzman, 25.

broke into many Jewish houses and brutally killed about a thousand people. Other estimates of the number of victims range from 600 to several thousand.¹⁰⁹ It is likely that the higher estimates include persons murdered later in actions at the Seventh Fort. The infamous Klimaitis gang constituted the hard core of the local perpetrators who were encouraged by the commander of EG A, SS Gen. Stahlecker; one report speaks of Germans shooting at Jews who tried to escape across the Vilija River.¹¹⁰ The next day, many body parts were reportedly

¹⁰⁸ For the widely accepted standard account of Lietūkis see Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess, *'The Good Old Days': The Holocaust As Seen by Its Perpetrators and Bystanders*, trans. Deborah Burnstone (Old Saybrook, CT, 1991), 23–35. It should also be noted that the statements of photographer Gunsilius and Colonel Bischoffshausen are in contrast to other eyewitnesses as presented in *Masinės žudynės*, T. 1, 231; cf. Algirdas Mošinskas' account in *Akiračiai*, No. 9 (1984), and the accounts in *Lietuvos rytas*, 19 June 1999, as well as the audio recording of the public forum sponsored by Vytautas Magnus University in Kaunas in the same year (courtesy Liūtas Mockūnas).

¹⁰⁹ The participation of students has been emphasized by a number of witnesses. See, for instance, Gar, *Umkum*, 37. Stahlecker gave the following number of victims of this pogrom: on the first night – 1,500, on other nights – 2,300, for a total of 3,800. This number is clearly too large and likely includes the victims shot in the Seventh Fort. (See First Stahlecker Report, *IMT*, xxxvii, 682ff. *HaKehillot*, *Pinkas*. *Lita*, 543 mentions about 800 victims of pogroms; Garfunkel, *Kovno*, 31, the same number; Tory, *Holocaust*, 23, thinks there were at least 700 victims; Grossman, *Ehrenburg*, *Schwarzbuch*, 582, claims about 1,000 dead, as does Gar, *Umkum*, 38. Budreckis, *Revolt*, 63, referring to the report of L. Shauss (*Black book*, 324 ff.) indicates about 600 victims killed on four different streets. The low figure is given in the Oshry statement of May 1945 cited above.

¹¹⁰ Szarota, 235 ff.

scattered about, and mutilated bodies discovered. Some houses had been set on fire and the people within burnt alive.¹¹¹ On Friday, 27 June, some of the murdered were buried in the Jewish cemetery; others interred in a mass grave on the riverbank.¹¹² Several aspects of this murderous assault on the Jews of Kaunas are significant, but most important, unlike the anti-Communist rationale for the Lietūkis atrocity indicated in a number of primary sources, the Vilijampolė massacre was clearly an attack on Jews *as* Jews.

In Vilnius, the anti-Communist uprising also involved a number of attacks on Jews, including the kidnaping of men, but the number of victims of the first days of the war does not approach the scale of the Kaunas killings. We do not as yet have a complete list of the smaller-scale pogroms in the countryside, but we know that Jewish refugees were harassed and killed as they fled east.¹¹³ Examples of attacks against Jews in the provinces during the first week of the war can be found in the Commission's report on the genocide of 1941 in the countryside (Dr. Arūnas Bubnys).¹¹⁴ In general, it can be stated that most of the victims of the Nazis and their collaborators during the first week of the war were killed either as the Germans swept through the country or immediately after the various security services had set up shop. Until buttressed by reliable accounts providing time, place and at least an approximate number of victims, claims of large-scale pogroms *before* the advent of the German forces must be treated with caution.

Organising Pogroms: German and Lithuanian Considerations

A number of questions naturally arise in attempting to understand the history of the early period of anti-Jewish violence. How were the

pogroms initiated? Who was responsible for them and what was their purpose? In searching for answers, it is important to trace the activities of the German Security Police during the first days of the war in some detail. Who arrived in the city and when? What do we know about the negotiations between Germans and Lithuanians? What were the objectives of the German Security Police during this period?

The persecutions and killings intensified after Heydrich's Security Police arrived in the city: the pogrom in Vilijampolė was just such an outcome of the Germans' arrival.¹¹⁵ As early as the night hours of 24 to 25 June, the lead commando of the German Security Police entered Kaunas.¹¹⁶ Previously, on 23 June, according to his companions, Emil Finnberg

¹¹¹ Survivors have not confirmed the report of the burning of sixty houses, as given in the first Stahlecker report, but homes were indeed destroyed during the pogrom.

¹¹² Cf. Mishell, *Kaddish*, p. 20 ff; Gar, *Umkum*, 38; Gordon., *Shadow*, 37 ff. Oshry, *Annihilation*, 1–4, 13–15, describes the torment and death of many rabbis and yeshiva students in Slobodka.

¹¹³ A particularly harrowing murder is described by survivor Solly Ganor in Wolfgang Benz and Marion Neiss, comp., *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumenten* (Berlin, 1999), 8–9.

¹¹⁴ Arūnas Bubnys, "Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.," Report to the ICECNSOR.

¹¹⁵ This is pointed out in the testimony of two survivors: Rabbi Snieg, 3 June 1959, EK3 Verfahren, Bd. 3, Bl. 1063; also Karl Natkin, 18 July 1959, *Ibid.*, Bd. 6, Bl. 2149. Cf. Gar, *Umkum*, 36, who states that, after the Germans arrived, there was a significant increase in murders.

¹¹⁶ First Stahlecker Report, 672. In October 1941 Stahlecker stated that the lead units of the Wehrmacht arrived in Kaunas on 25 June 1941. For the precise time of Stahlecker's arrival there see also Karen Friedman, *German-Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941–1944* (unpubl Diss., University of Chicago), 182 ff.

and Horst Eichler, Stahlecker had met the senior SS and Police Chief, SS Lieutenant General (*Gruppenführer*) Hans-Adolf Prützmann in Königsberg; then, on 24 June, had spoken with SS Captain (*Hauptsturmführer*) Hans-Joachim Böhme from the Tilsit Gestapo, before arriving in Kaunas during the early morning hours of 25 June.¹¹⁷ Here on 26 June Stahlecker met the Abwehr officer (Ic) of the 16th Army to discuss the "lead unit (*Vorauskommando*) of the senior SS and Police units in the army's rear areas",¹¹⁸ since he had not conformed to the agreement that the special squads (*Sonderkommandos*, henceforth - SK) could start operations only after the establishment of the army's rear areas, but not in the battlefield.¹¹⁹

¹¹⁷ Emil Finnberg Interrogation in Hamburg, 11 May 1966 (RSHA file). StA Berlin 1 Js 4/65 (RSHA-Case), Bd. 6, 286. Cf. Finnberg's interrogation, 23 November 1960, Ehrlinger Verfahren, Bd. 11, Bl. 569; also Horst Eichler Interrogation, 15–16 May 1959, EK3 Verfahren, Bd. 10, Bl. 3893, 3903, also his deposition, 29 May 1984, Klimaitis-Verfahren, Bd. 1, Bl. 102; also Schreiben der Stapo Tilsit v. 1.7.1941 an RSHA, IV A 1, Special Moscow Archive, 500-1-758; ZStL, UdSSR Ord. 245 Ag, Nos. 254–257.

¹¹⁸ Tätigkeitsbericht AOK 16, Ic/AO, 22 June 1940– 21 December 1941, BA-MA, RH 20-16/473, Bl. 8 record of 26 June 1941).

¹¹⁹ The first general report of EG A until 15 October 1941 explained this haste as due to the unanticipated sudden progress of the Wehrmacht. Cf. excerpts from the First Stahlecker Report, 670-717, 180-L, esp. 671 ff. The document in entirety is stored in the Special Moscow Archive, 500-4-93. The first general report on the activities and conditions of the Einsatzgruppen of 31 July 1941 justifies the presence of the SK units on the battlefield to prevent the Soviets from destroying valuable materiel. See Klein, *Einsatzgruppen*, 113. In a few days, during the attack on Riga, there were no more problems of this sort: Stahlecker entered the city along with

The lead *Vorauskommando* consisted of part of the staff of the EG A, as well as personnel from SK 1b and EK 3.¹²⁰ It is generally agreed that SK 1b under SS First Lieutenant (*Obersturmführer*) Ludwig Hüttig was in Kaunas on 25 June at the latest. Here they searched for quarters to house the main SK1b force which arrived on 28 June. One of the lead commando's first tasks was to determine "which persons might be considered instigators of unrest, to uncover the Russian [i. e. Soviet] NKVD leaders and to size up the Jewish population."¹²¹ The main force of EK 3 under the command of Jäger's deputy, SS Major (*Sturmbannführer*) Gustav Grauer, arrived in Kaunas only on 2 July, while SK 1b was still there.¹²² According to Grauer, Jäger and

the "combat troops;" so that "the cooperation with AOK was excellent. There is the possibility for a smooth integration into the front-line divisions." *EM*, No. 12, 4 July 1941, BA, R 58/214, Bl. 67.

¹²⁰ The SD member of the EK 3, SS officer Kurt Mederski, belonged to the lead unit. He stated that "in the beginning, the Wehrmacht was reluctant to let us enter Kaunas, as we were supposed to have nothing to do on the battlefield." Kurt Mederski Interrogation, 1 March 1972, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 58, Bl. 13.982.

¹²¹ See Wilhelm Hellmann Interrogation, 3 February 1959, Ehrlinger-Verfahren, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, Bd. 2, Bl. 539 ff.; also Paul Schulte Interrogation, 4 November 1959, *Ibid.*, ZStL, II 204 AR-Z 21/58, Bd. 8, Bl. 302. In addition to Ludwig Hüttig, Paul Schult, Hermann Reese, SS Second Lieutenant (*Untersturmführer*) Georg Schmidt, Wilhelm Hellmann all belonged to the lead units. Cf. *EM*, 8, 30 June 1941, BA, R 58/214.

¹²² The list of executions executed on EK 3 territory by 1 December 1941, BA, R 70 Sowjetunion 15, I. 81–89, here Bl. 81; Appendix 1b to the First Stahlecker Report, Special Moscow Archive, 500-4-93; *EM*, 11, 3 July 1941, BA, R 58/214.

Hamann had arrived earlier.¹²³ As noted above, one of the key tasks of the earlier period assigned to the German Security Police was to initiate anti-Semitic pogroms in as secretive a manner as possible. Having stated this purpose during the meeting of 17 June 1941, Heydrich reiterated these instructions in writing on 29 June when he addressed the commanders of the Einsatzgruppen.¹²⁴

Since March 1941 the Lithuanian rebel leaders, specifically the LAF, had encouraged, through their propaganda, the organization of anti-Jewish actions with the purpose of expelling them from Lithuania; in some instances, Jews were threatened with death. The Lithuanian Jews were outlawed, their persecution given free reign. The German Security Police had shown an obvious interest in pogroms, while their Lithuanian counterparts claimed, at least in their propaganda, to be well prepared to carry them out to benefit the nation.¹²⁵

Relations between the German Security Police and Lithuanians

How did the intentions and plans to organise these violent pogroms against the Jews succeed in practice? In October 1941, Stahlecker recalled how his EG A had succeeded in this task “despite great difficulties, in provoking the local anti-Semitic powers to organise pogroms against the Jews.”¹²⁶ Another statement in the same report reiterated that in the beginning it had been “surprisingly, not a simple task to initiate large-scale pogroms against the Jews in Kaunas. Nevertheless, through the directives given to Klimaitis, the *Vorauskommando* of EG A managed to initiate a pogrom.”¹²⁷

What exactly were these “difficulties” and who was Algirdas Klimaitis? On the one hand,

it was not easy for the German Security Police to distinguish the different rebel groups in Kaunas. The EG A and SK1b reports of the first days of war mention either four, or two groups operating in Kaunas, while, after the war, the SK 1b commander, SS Lieutenant Colonel (*Obersturmbannführer*) Dr. Erich Ehrlinger, spoke of three organisations of partisans.¹²⁸ On the other hand, although there was among Lithuanians considerable readiness to resort to violent measures against the Jews, which on some occasions might even result in killings, this attitude was less widespread than the German Security Police had assumed. The initiation of pogroms succeeded only after the aforementioned Klimaitis group had been discovered, although this unit, comprised of Lithuanian outsiders, did not play much of a role in further events.¹²⁹ During the cabinet meeting of the Provisional Government on 27 June, Minister Vytautas Landsbergis-Čemkalis reported about the “extremely brutal” excesses against the Jews near the Lietūkis garage, upon which the ministers at the meeting asked that the official minutes reflect their view that Lithuanian partisans and individuals should refrain from “public executions of Jews”. These crimes, the ministers stated, must have been perpetrated by persons who “have nothing in common either with the headquarters of the [LAF] activists, or with the partisans’ headquarters, or with the Provisional Government.” However, this carefully worded caveat did not include “all those measures which must be taken against the Jews for their Communist activities and harm inflicted upon the German Wehrmacht.”¹³⁰

Attempts to clarify the details concerning the institutions with which Stahlecker held talks have been unsuccessful. The later commanders of those partisan units which had been involved in the mass killings in the town and are mentioned in the German sources, Algirdas Klimaitis and the doctor Zigony (?),

as yet cannot be identified as connected to specific institutions. After the first night of pogroms in Vilijampolė, at the cabinet meeting of 26 June 1941, the acting Prime Minister Juozas Ambrazevičius complained that “Klimaitis’s partisan unit is not working together with the headquarters of the Lithuanian Armed Forces. Meanwhile, the Lithuanian partisans are in contact with the LAF and the Provisional Government (PG).” He added that “completely innocent persons are being arrested, their flats searched.”¹³¹

What do we know about the talks between Germans and Lithuanians during the first days of the war? Unfortunately, we have only the statements of witnesses and cannot refer to any documents of the period. One of Stahlecker’s companions testified that the general had held talks with some “Lithuanian headquarters,”¹³² while another associate of his thought that the EG A commander’s prompt contacts with the

Lithuanians had been arranged beforehand, and that he had negotiated with a number of rival groups.¹³³ For his part, Stahlecker then informed the SK1b commander Ehrlinger about the pro-German partisans.¹³⁴

More detailed information about the German-Lithuanian talks has been provided by the interpreter, SS Lieutenant (*Untersturmführer*) Richard Schweizer, a long-time agent and one of the key SD employees in EK 3. According to Schweizer, Stahlecker held meetings with Lithuanian officers for two days in succession, including air forces officers, among others, Bronius Norkus. Stahlecker explained to the Lithuanian officers that the assistance of the Lithuanian units was urgently needed “in order to decimate the Jews, because they were enemies”. Therefore, the Lithuanians present were to contact the responsible commander in Kaunas (at this point, Ehrlinger from SK 1b) but they were not to act on their own. Stahlecker

¹²³ Grauer Interrogation, 13 June 1984, ZStL, II 207 AR-Z41/83, Bd. 1, Bl. 124.

¹²⁴ Einsatzbefehl Nr. 1 (to the EG commanders), published in Longerich, *Ermordung*, 118 ff.

¹²⁵ For more details see Truska and Vareikis, *Holokausto prielaidos*, 88 ff.

¹²⁶ See The First Stahlecker Report, 672.

¹²⁷ *Ibid.*, 682. Also, Erich Ehrlinger Interrogation, 12 May 1959, Ehrlinger-Verfahren, Bd. 4, Bl. 2491. The commander of EK1b, Ehrlinger, also testified that Stahlecker “arrived in Kaunas right after the combat troops had shown up, and without contacting the Army, began to organise the Lithuanian partisan units and, if necessary, to set them against one other.” In providing this evidence, Ehrlinger aimed at mitigating his own guilt, but it correlates with other known facts.

¹²⁸ First Stahlecker Report, 677–679. EM No. 12, 4 July 1941, BA, R 58/214. Ehrlinger Interrogation, 11 May 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 4, l. 2483.

¹²⁹ Algirdas Šaltys Interrogation, 3 March 1986, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, Bd. 2, Bl. 269; also

Birutė Sofija Kuzmienė Deposition, Vilnius, 28 February 1984, *Ibid.*, 193ff and Vytautas Reivytis Interrogation, 9 January 1985. ZStL, II 207 Ar 6/85, Bd. 1, Bl. 36. The information about Klimaitis is sketchy. He was most likely an officer in the Lithuanian army, and is known to have been a right-wing journalist. In 1984 Klimaitis’s sister testified that as early as the 1930s he became strongly anti-Communist and anti-Semitic, and in 1942–1943 boasted about having started a commercial enterprise. In 1985, Reivytis testified that he had known Klimaitis as a Voldemarist. Klimaitis died in Hamburg on 29 August 1988.

¹³⁰ The minutes of 27 June 1941, *LLV*, 17 ff.

¹³¹ The minutes of 26 June 1941, *LLV*, 15.

¹³² Emil Finnberg Deposition, 23 November 1960, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 11, Bl. 569.

¹³³ Horst Eichler Interrogation, 29 May 1984, ZStL II 207 41/83, Bd. 1, Bl. 102 ff.

¹³⁴ Ehrlinger Interrogation, 11 May 1959, ZStL II 207 AR-Z 21/58, Bd. 4, Bl. 2485. Ehrlinger himself testified to meeting Stahlecker in Kaunas three times.

also asked Lithuanians where a Jewish ghetto could be established in Kaunas; the Vilijampolė area was suggested.¹³⁵ At a later date, Schweizer changed his testimony, stating that Stahlecker had explained to the Lithuanian officers that they “must, under German leadership, exterminate the Jewish Communists.”¹³⁶ As far as the participation of the Lithuanian security officials is concerned, the partisan Jonas Čenauskas wrote a few months after the outbreak of the war: “As of 27 June 1941 I began to organize the State Security Department. Until the current directors and supervisors arrived from Germany, I, along with Captain Kirkila, that is, with his unit, liquidated the remaining Communist Jews and other Communist lackeys.”¹³⁷

The Pogroms: The Goals and Role of the German Security Forces

The Goals of the Pogroms

There is the question concerning German goals and interests in encouraging the pogroms. Until now the most widely accepted interpretation of the Nazis’ pogroms at the outset of the war was that the pogroms constituted a prelude to the planned murder of the entire Soviet Jewish population. They were to act as a beacon to show the way for coming atrocities; for Heydrich, a very important political and psychological prologue to a programme of murder.¹³⁸ Hilberg gives several reasons for this explanation. First, “every murdered Jew reduced the work load of the Einsatzgruppen”. Second, the participation of the native population in the pogroms served as “a way to deflect potential accusations and as a means of blackmailing the locals”.¹³⁹ Hilberg dealt only in passing about the possible conflicting interests of the Security

Police and the Wehrmacht. Perhaps, these explanations do not go far enough. It is doubtful that, at this point, the German authorities in Germany could know with such precision what was likely to happen in the next few months. It is likely that they were still hoping to win the war quickly, and that this would leave them plenty of time for implementing radical politics concerning the nations of the East.

Undoubtedly, it must also have been clear to the Germans that the number of victims even of large-scale pogroms would be relatively limited. In fact, the dead in the public pogroms in Kaunas numbered about one thousand (Vilijampolė – 800, Lietūkis garage – 50–60, approximately 150 elsewhere), accounting for some 16–17 percent of the estimated total of 6,000 dead in Kaunas. In other words, more than 83 percent of the victims died during the arrests and murders organised by police and military units.

It would seem that the intended objectives of the pogroms were many-faceted and might also be analysed the context of building German power. The goal of the German Security Police was to channel the local population’s strivings so that they would not become politically dangerous. The locals were not to be permitted to manage their own independent state or have a regular army – their energy was to be directed against the supposedly hostile Jews. Therefore, the passage in Heydrich’s message of 29 June 1941 cited above concerning the ban on organising centrally controlled military forces, and “*in their place, to promote local pogroms, organised by the local people, as noted earlier [emphasis added]*” should be interpreted in this sense.

Second, one of the priorities of the German police was to legitimize their plans for mass murder by portraying local non-German peoples as the putative initiators of these crimes. For this reason Stahlecker pointed out

in his famous First Report, that the EG A were “doing its best” to film and photograph the events in Kaunas and, some days later, in Riga in order to prove that “it was the Lithuanians and Latvians who carried out the first spontaneous executions of the Jews and Communists”.¹⁴⁰ Apart from the proclaimed goal of “cleansing (*Säuberungsziel*)”, it was, according to Stahlecker, “no less important” to prove to “for the future” that “a liberated people undertook the most extreme measures against their Bolshevik and Jewish enemies, without any instructions from German agencies.”¹⁴¹ This was done to prepare historical material for possible upcoming arguments concerning “the most extreme measures”.

It was also obvious from the very beginning that the brutal and public nature of the pogroms was supposed to reveal how the Wehrmacht would react to murderous policy as practiced by the SS. Would there again rise time-consuming conflicts with the Wehrmacht as in Poland during 1939–1940? The oft-quoted words in the first Stahlecker report about the “German circles”, where problems would arise, meant that the reaction of the local Wehrmacht units were of great importance for the German security police. Stahlecker tried to show to the “outside” that “the local people themselves took extreme measures and it was their natural release of reaction to the decades-long oppression of the Jews and terror by the Communists”.¹⁴² And when the first questions from the Wehrmacht leadership were posed about the pogroms on 28 June, Stahlecker needed some backing, in writing, for his extremely violent measures. It was this context which made the aforementioned written messages from Heydrich necessary. Stahlecker and the senior SS officials needed legitimizing messages which could be presented to the local Wehrmacht commanders who were in charge of assuring order.

Numerous sources deal with German Army’s attitude towards the public massacres. The war diaries of the 16th Army, the 281st Security Division and air force units remarked on the pogroms.¹⁴³ On 29 June the 16th Army Quartermaster first recorded: “9) Lithuanian Freedom fighters’ excesses against the Communists and the Jews are halted. Further executions will be carried out under the

¹³⁵ Richard Schweizer Interrogation , 20 April 1960, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd.18, Bl. 6217; Cf. Schweizer’s interrogations of 14 October 1960 and of 22 October 1960, Ibid., Bd. 22, Bl. 6977 and 7049.

¹³⁶ Richard Schweizer’s interrogation of 23 January 1962, Ibid., Bd. 31, l. 8875. Cf. Eidintas, *Byla*, 101-103. Alfonsas Eidintas has recently written that, as early as 25 June 1941, at about three in the morning, Stahlecker and Schweizer met with about forty Lithuanian security officers at their headquarters. According to then acting security chief, Jonas Dainauskas, whose 1992 account is cited by Eidintas, Stahlecker urged the Lithuanians present to violently settle the country’s “Jewish problem.” It is likely that such talks did indeed take place. However, what still remains unclear is the content and outcome of those talks, since here the reference is to an account written many years after the war. To completely clear up the matter, it would be necessary to refer to other sources to develop an understanding of all the relevant circumstances.

¹³⁷ As quoted in Brandišauskas, *1941 m. sukilimas*, 79.

¹³⁸ Krausnick, *Einsatzgruppen*, 145.

¹³⁹ Hilberg, *Vernichtung*, 324.

¹⁴⁰ First Stahlecker Report, 683

¹⁴¹ Ibid., 682.

¹⁴² Ibid., 672.

¹⁴³ AOK 16, 1a KTB, BA-MA, RH 20-16/45, l. 36. KTB Sich.Div. 281, Erster Lagebericht an den Befehlshaber Hgeb. Nord, 10 July 1941: “Hatred and rage against the Soviets was so apparent in Kaunas in the first days that the white armband organisation members time were killing prominent Communists,

supervision of the SS leaders in Kaunas".¹⁴⁴ These events took place during the time of Ehrlinger's SK 1b, which since 28 June controlled adequate forces for use in Kaunas.¹⁴⁵ Two days earlier the Wehrmacht had held talks with Stahlecker. On 26 June, after the first night of the Vilijampolė pogroms, the 16th Army's (Ic) intelligence officer held a conversation with Stahlecker, and on 28 June, Stahlecker held another meeting with the (Ia) tactical officer. They spoke about: "a. The composition of the new government, decisions adopted in Berlin; b. Taking over the security services, Lithuanian auxiliary police (*Hilfspolizei*) uniforms; c. Avoidance of Jewish pogroms on open streets".¹⁴⁶ The intelligence officer (Ic) of the Commander of the Rear Area of Army Group North also mentioned a meeting with Stahlecker on 28 June, whence among other issues they discussed "the division of responsibilities and briefing the commander".¹⁴⁷ On a higher level, at the beginning of July 1941, the Reich leadership received another inquiry from Army Group North regarding the "excesses of the Lithuanian volunteers". On 3 July 1941, Hitler's Chief Adjutant, Colonel Schmudt visited the headquarters of Army Group North and later (presumably, in reference to an inquiry) related by phone that "soldiers should not deal with these political issues; in this case, it is the issue of necessary ethnic house cleansing (*Flurbereinigung*) which matters".¹⁴⁸ The commander of the Group recorded in his official journal that, despite the fact that General von Roques had complained about the mass shootings of Jews, he had no doubts that the Lithuanian squads were "carrying them out at the instigation of the German Security Police."¹⁴⁹

As can be seen from the above sources, the Wehrmacht was always well-informed about the events in question. Moreover, the military often discussed them with representatives of

the Security Police. The Wehrmacht opposed only the murders carried out without proper supervision or control. Although the military administration of the commanders in place bore responsibility for the security of the local population, they assented to the killings of the German Security Police both within their area of military operations, and later, within the rear areas of the Army (*rückwärtigen Armeegebiet*) and the troop deployment areas (*rückwärtigen Heeresgebiet*). The military's protests remained bland and, in this respect, the Security Police in fact accomplished their goal. The later Head of the Political Section of the Ministry of Eastern Affairs (*Ostministerium*), Otto Bräutigam, together with Kleist, visited the leading commanders of the Army Group North rear areas on 11 July and, after the meeting, recorded that: "With our tacit permission the Lithuanian auxiliary police carried out numerous pogroms against the Jews".¹⁵⁰ On 29 June 1941, a Wehrmacht soldier wrote in his diary: "Our German soldiers were no more than calm observers; we have not received any orders to halt the bloodshed. The persecutions lasted day and night from 24 June until the evening of 29 June. Then a calm gradually settled in".¹⁵¹

All the participating institutions, the Security Police, the Wehrmacht and the liaison officers of the future civil authorities, took the stand that, on the issue of pogroms and the first mass murders, there would be no significant disagreements worth debating. Looking back, Stahlecker correctly noted in his report that the pogroms progressed smoothly through "informing the Wehrmacht offices, which showed throughout an appreciation for those actions".¹⁵² After the end of June, the killings became less public, mostly carried out at the Seventh Fort. In 1960, a Wehrmacht soldier testified, "Generally, after the termination of the carnage in the streets of Kaunas by the Germans, the shootings took place at the fortifications around Kaunas".¹⁵³

The patrols of the 281st Security Division were trying to stem the night-time shootings.¹⁵⁴

Another possible rationale for the Germans to instigate pogroms is that, as a result of their anti-Semitism, the German Security Police actually considered Soviet Jews dangerous. They knew that the Jews constituted a very substantial part of the urban population in the

commissars, women and children, who had been accused of reporting on the Lithuanian intelligentsia to the GPU, half out in the open and in the light of day in the most cruel manner. Even the immediate involvement of the military commandant's office could not prevent the massacres of several thousands Communists and Jews"; NARA T. 315, Roll 1870, KTB Nr. 1(1.4–10.741) des Nachschubverbindungsstabes der Luftwaffe bei Luftflottenkommando 1, Bl. 507; BA-MA, RL 7/15 (28.6.1941): "4. Yesterday and today Kaunas witnessed terrible pogroms against the Jews. Yesterday 'the partisans' shot 1,500 Jews; 70 Jewish snipers were also killed. Tonight 1,000 Jews were shot (The statistics are from the Military Commandant's office). 5. Today at a midday, the entire population to be disarmed."

¹⁴⁴ Besprechungsnotiz AOK 16 (recorded by the Chief Quartermaster 29 June 1941), BA-MA, RH 20-16/702.

¹⁴⁵ EM, 30 June 1941, BA, R 58/214.

¹⁴⁶ KTB AOK 16, Tätigkeitsbericht Ic/AO, BA-MA, RH 20-16/473, Bl. 8 (26.6.1941), "Besprechung mit dem SS-Brigadeführer, Vorauskommando der Verbände des HSSPF beim rückwärtigen Heeresgebiet"; 16 AOK KTB (KTB AOK 16, Ia, BA-MA, RH 20-16/45, l. 51 (28.6.1941).

¹⁴⁷ Tätigkeitsberichte Befh.d.rückw.Hgeb.Nord, Ic und Ic/AO, (16.6-31.7.1941), BA-MA, RH 22/253 (28.6.1941). On 22 June 1941, the military intelligence officer together with the Abwehr officer already had a meeting with the command's liaison with the Security Police, SS Major Wessel "to make contact with the field gendarmerie and the Security Police", and on 23 June, with Lieutenant Colonel von Zamory, the intelligence officer under the Higher SS and

Baltic, at a time when the German police presence there was small. Thus, the main problem they faced was how to rapidly establish, with the limited forces available, enclosed ghettos in order to control the "dangerous" Jews. Presumably, the events in Kaunas took shape as intended – the terrorist blackmail proved successful. The Jewish

Police Chief Prützmann concerning intelligence (Ic) matters," Ibid., (22–23 June 1941).

¹⁴⁸ KTB HGr. Nord, Eintrag 3.7.1941, BA-MA, RH 19 III/767, Bl. 52. Krausnick had already noted that the term *Flurbereinigung* and Hitler's Chief Adjutant's responsibilities confirm that Schmudt had spoken with Hitler. The phrasing is reminiscent of Hitler's motives connected with the order of March 1941 on the limitations of traditional rights of the military in occupied territory by Himmler's charter to the SS troops, and also after Hitler's aside about the murderous decimation of the Polish elite in the autumn of 1939. Cf. Krausnick, *Einsatzgruppen*, 182.

¹⁴⁹ *Tagebuch von Leeb*, 288. Von Roques agreed with the "solution of the Jewish question" but thought that it would be far more appropriate to "solve it by sterilizing all Jewish men". Von Roques, the commander of the Army Group North rear area, himself testified in 1947 that he spoke about the pogroms with Stahlecker, but naturally kept to the Wehrmacht's version of events: "I asked Stahlecker about this. He claimed that the Lithuanians had done this on their own". See *Tagebuch von Leeb*, 63, Anmerkung 146, with a reference to von Roques's statement under oath, Case XII (NOKW 2618, 22 October 1947).

¹⁵⁰ *Kriegstagebuch Bräutigam*, 134.

¹⁵¹ Remarks from Major von Griebenbeck's journal, dated 1941 June 29, on the basis of the report by Lieutenant Dr. Wüst (16 AOK 50st propaganda unit), quoted in Krausnick, *Einsatzgruppen*, 179.

¹⁵² First Stahlecker Report, 683.

¹⁵³ Wilhelm Schwan Interrogation, 26 April 1960, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 13, Bl. 101.

¹⁵⁴ See KTB Sich.Div. 281, NARA, RG 242, T. 315, Roll 1869, 263 (entry for 4 July 1941).

representatives who had survived the first wave of killings, and fearing the pogroms as well as the threats not to release the detained Jewish women and children, were ready to cooperate in the ghettoization process.

Last but not least, it was important for the Security Police to expand their competencies in the new areas. Before the war, the competency of the Security Police was limited to the execution of policy, while the shaping of that policy was in the hands of the relevant civil authorities. The spectre of public mass killings would serve the desire of the political police to be solely responsible for *political*, rather than just the *police* security functions. This aim of the German Security Police could be achieved by creating the impression that they constituted the institutional barrier against the apparent inevitable chaos, and thus, the only possible force for establishing order.¹⁵⁵

In the end, some of the Security Police objectives were accomplished, others not. The Germans failed in diverting the Lithuanians' from their objective of political independence. Lithuanians, albeit vainly, continued to strive for independence and an autonomous central administration. Another failed attempt was placing blame solely on the Lithuanians for the brutality and cruelty of the various anti-Jewish measures. The sources document the initiative of the Germans, as well as the participation of the Lithuanians. The test to gauge the reaction of the Wehrmacht was, from the Security Police perspective, a success. There was no serious opposition and no major problems emerged, only scattered expressions of concern. However, the goal of the police to take over the shaping of policy in the occupied territories proved unavailing. Until the very end of the war, the Security Police had to coordinate with the civilian administration, and had to confine themselves to carrying out executive tasks rather than formulating policy.

The 'Preliminary Stage': Organizing the Murder of 'Dangerous' Jews

With the exception of the very first mass killings initiated by the Tilsit Gestapo and SD which were carried out in the specially designated border areas (see the section on Jurbarkas below),¹⁵⁶ the transition from pogrom-like attacks to a campaign of bureaucratically consolidated extermination had to wait for the military and political situation to stabilize. As noted above, German encouragement and incitement considerably expanded the scope and destructiveness of the very first massacres, during which the Nazis operated behind the scenes, a technique which was largely abandoned after the initial period of so-called native vengeance against Judeo-Bolshevism. Although the first large-scale attacks on Jews were undoubtedly demoralizing, they did not yet constitute a policy of genocide. Clearly, as far as the Nazis and their collaborators were concerned, chaos in the streets was no solution to the "Jewish question." As Stahlecker admitted in his oft-quoted report, the initial pogroms, once they ran their course, could not easily be restarted and, in any case, it was obvious that such actions were possible only during the first days after the occupation.¹⁵⁷

The Lithuanian Provisional Government (PG), proclaimed on 23 June 1941 at the outset of the anti-Soviet uprising, formally eschewed organized slaughter and disassociated itself from the rogue partisan elements even as it approved decrees segregating and collectively punishing the Jews.¹⁵⁸ On the other hand, the leaders made no specific *public* reference to the massacres of Jews which were taking place in Kaunas, on the government's very doorstep, and it appears that only one member of the leadership, the PG's liaison with the Germans, historian Zenonas Ivinškis, suggested an official condemnation of the anti-Jewish violence.¹⁵⁹

More significant is the fact that, except for the reported private chastising of Klimaitis¹⁶⁰ and published appeals against lawlessness,¹⁶¹ the Lithuanian authorities made no discernible attempt to interfere with or, at the very least, disassociate themselves from the German takeover of the hastily formed units composed of former anti-Soviet partisans and Red Army deserters. The Nazis' ability to coopt Lithuanian manpower for mass executions was to have incomparably more serious consequences for Lithuania's Jews than the killings of the first week of the war. The PG sanctioned the formation of

the Staff of the Armed Forces, approved the formation of the so-called TDA-Battalion on 27 June 1941, and appointed Col. Jurgis Bobelis, who periodically reported to the cabinet, as the military commandant in Kaunas. Naturally, the PG was powerless to affect the Nazis' genocidal policy towards the Jews, but, at least initially, it had access to the public through the press and radio. Thus, the unavoidable conclusion is that the PG failed in its responsibility to at least attempt to clearly state its opposition to the anti-Jewish violence beyond urging avoidance of "public massacres" of Jews.¹⁶²

¹⁵⁵ Friedman, *Collaboration*, 180, on Stahlecker's interest in highlighting local participation.

¹⁵⁶ The numbers of victims according to the German security police report: Gargždai (201), Kretinga (214) and Palanga (111), as cited in NARA, EM, Nr. 14, 6 July 1941, 2, T.175. Considerably more information is contained in the records of the Fischer-Schweder investigation as published in Vol. 15 of Fritz Bauer et al, eds., *Justiz und NS-Verbrechen* (Amsterdam, 1968–1981); cf. Jürgen Matthaus, "Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschussungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)," in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), 101 ff.; also Joachim Tauber, "Garsden, 24. Juni 1941" (author's manuscript awaiting publication) and Konrad Kwiet, "Rehearsing for Murder: The Beginning of the Final Solution in Lithuania in June 1941," *Holocaust and Genocide Studies*, 12/1 (Spring 1998), 3–7. See also, Christoph Dieckmann, "Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden," in Ulrich Herbert, ed., *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945* (Frankfurt, 1998), 292–329, and esp. 295–298.

¹⁵⁷ First Stahlecker Report, 683.

¹⁵⁸ See the PG's protocols of 24–26 June 1941, in *LLV*, 9–15.

¹⁵⁹ As indicated in Liudas Truska's report to the ICECNSOR, "Antisemitizmo stiprėjimas Lietuvoje sovietinės okupacijos metais," 1.

¹⁶⁰ Lithuanian postwar literature denies any responsibility of Lithuanian state institutions

for Klimaitis. After the war Ambrazevičius stated that it was the Provisional Government with the help of the General Pundzevičius and Rėklaitis, that managed to convince Klimaitis to stop the pogroms and halt his service to Stahlecker. See N. E. Sūduvis [Juozas Ambrazevičius-Brazaitis], *Vienų vieni. Lietuvių tautos dividešimt penkerių metų rezistencija* (New York, 1964), 88 ff, 137, 143. Klimaitis stated that in case of disagreement Stahlecker threatened to kill, therefore the generals suggested to hide away from Stahlecker and to flee Kaunas. This latter claim by Klimaitis is fanciful to say the least. Cf. Bubnys, *Vokiečių*, 199. The story here is told exactly the same way, with a reference to the statement by the LAF member Adolfas Damušis.

¹⁶¹ *Į Laisvę*, 24 June 1941.

¹⁶² This incriminating formulation is found in the protocol of the 27 June 1941 cabinet meeting in response to the news about the Lietūkis killings. The full text is as follows: "Minister Žemkalnis reported on the extremely cruel torture of the Jews in the Lietūkis garage in Kaunas. Decided: Notwithstanding all the measures which must be taken against the Jews because of their Communist activity and harm to the German Army, partisans and individuals should avoid public executions of Jews. It has been learned that these actions have been committed by people who have no connection with the [Lithuanian] Activists' Staff, the Partisans' Staff, nor the Lithuanian Provisional Government." [*LLV*, 18.]

The calamitous new “post-pogrom” stage in the persecution and murder of Lithuania’s Jews was initiated as soon as the Germans had tightened their grip on the country. The TDA units, formally proclaimed on 28 June, were quickly drawn into the mass killings of the Jews. On 1 July 1941 Ehrlinger reported that he had managed to create five Lithuanian companies of auxiliary police, two of which had been put at the disposition of his SK 1b. According to Ehrlinger, one of the companies was already guarding prisoners and carrying out executions at Kaunas’s Seventh Fort, while the other was assigned “order police” tasks.¹⁶³ The Berlin office of the Security Police and SD reported on 30 June 1941 that, while SK 1b set up shop in Kaunas, Lithuanian partisan groups had already shot several thousand Jews during the last three days.¹⁶⁴ At this point, organized mass executions under a militarized command structure, rather than pogroms, became the tool of destruction. In Vilnius 321 Jews were killed by 8 July 1941, while mass shootings in Paneriai, which became the major killing ground in eastern Lithuania, began on 11 July. Approximately 5,000 Jews were killed here by the end of July. The Germans took part in the mass killings not only as organizers and commanders, but as executioners as well. According to postwar court records, as the Nazi invasion force swept through northern Lithuania, German Police Battalion 65 engaged in mass killings of Jews in Kaunas and Šiauliai.¹⁶⁵

As indicated above, the victims of the first days of the Nazi invasion included not only Jews, but numerous real and alleged non-Jewish Communists. In this sense, the EG units were following Heydrich’s instructions to encourage and direct the destruction of elements hostile to the Reich. Generally, the anti-Jewish discourse of the various Lithuanian police agencies and irregular units, as well as the voiced perceptions of much of

the populace expressed in the press, still operated within the context of revenge, liberation and a struggle against Bolshevism, rather than within the rhetoric of genocide motivated by racial anti-Semitic ideology. In general, the method and scope of the massacres of the first six weeks differed significantly from the decisive assault on the Jews, the mortal blow which fell with the greatest force during August, September and October of 1941. In other words, while the initial massacres constituted a bloody and, for Lithuania, unprecedented wave of violence, they fell short of a Final Solution.

In particular, the shootings at the Seventh Fort in Kaunas during the second week of the war constituted at that time the most extensive mass killings of unarmed civilians in the country’s modern history.¹⁶⁶ The majority of the victims of the initial stage of pogroms and killings who were killed before August of 1941 were Jewish men who perished in Kaunas’s Seventh Fort.

Organized Shootings of Late June and Early July in the Seventh Fort

Killings in the Seventh Fort¹⁶⁷ 30 June 1941 – 5 July 1941

At the outset of the war, the systematic arrests of Jewish men and women in Kaunas resulted in mass incarcerations, the majority of the detainees held in either the city’s central prison on Mickevičius street or at the Seventh Fort. The inmates were tortured and thousands of the Jewish men were shot. These former prisons proved too small for the overflow of inmates, so “provisional concentration camps” were established as temporary detention centers.¹⁶⁸ On 30 June, the Kaunas Commandant Bobelis informed the cabinet

meeting of the PG about the establishment of “a Jewish concentration camp” upon which the government decided to appoint the Vice Minister of the Municipal Economy, V. Švipas, and the commandant responsible for the maintenance of the concentration camp (that is, the Seventh Fort).¹⁶⁹ To date the only reference to the initiative in establishing a concentration camp in Kaunas is in the 1966 statement submitted by the liaison officer assigned to the German Military Field Commander’s office, A. Čemribas, who claimed that on 29 June 1941 the Military Field Commander, General von Pohl, informed him about the order from Berlin to confine the Lithuanian Jews in their own separate camp. He stated that subsequently Commandant Bobelis and Mayor Kazys Palčiauskas

negotiated the location of the facility. On the 29th and 30th of June, Jewish men and women were brought to a place that SK1b also identified as a “Jewish concentration camp”. On the evening of June 30, the shootings began.¹⁷⁰

EK 3 intended to establish two sections within this “Jewish concentration camp”. One was designated for the Jewish men, the other – for Jewish women and children. The Seventh Fort reportedly contained approximately 1,500 Jews and the central prison – 1,869 Jews, 214 Lithuanians, 134 Russians, 1 Latvian and 16 Poles at the beginning of July. The Germans also planned to open an additional concentration camp in the Ninth Fort where, at the time, mainly women and children were confined. According to this data, at the

¹⁶³ Ehrlinger Report to Berlin and Einsatzgruppe A, 1 July 1941, in Bundesarchiv (Koblenz), copy provided to author; NARA, EG, Nr. 14, 6 July 1941, 3-4.

¹⁶⁴ NARA, T.175, EG, Nr. 8, 30 June 1941, 2.

¹⁶⁵ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler’s Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1996), 191–192. Also see the reference to the activities of Police Battalion 65 in Kaunas below.

¹⁶⁶ Statistical summary is in the First Jäger Report of 10 September 1941, in LYA and the Second Jäger Report of 1 December 1941 located in a number of venues.

¹⁶⁷ There were twelve military strongholds around Kaunas, the so-called forts, which served as a defense shield during the nineteenth century and were later used as prisons. Some of them became sites for executions, primarily of Communists and Jews, and were maintained as prisons and concentration camps during the German occupation.

¹⁶⁸ First Stahlecker Report, (Moscow), 20. Cf. *Masinės žudynės*, T. 1, 254, Kaunas criminal police report (undated but referring to the first days of the invasion), on the taking of 254 Jewish women from the prison to the Seventh Fort.

¹⁶⁹ Cabinet meeting of 30 June 1941, *LLV*, 19; also minutes of 5 July 1941, *LLV*, 15. The City’s Commandant’s budget, which was submitted by Bobelis on 5 July 1941, contained a line for the concentration camp and was to go into effect as of 1 July (21 soldiers and amajor were assigned to the guard detail). In reality more soldiers were sent to the Seventh Fort, for example, 49 men on 7 July 1941, according to TDA Order No. 3, LCVA, R 1444, Ap.1, b. 1, l. 19.

¹⁷⁰ Cf. Yitzhak Nemenchuk, “VII. Fort,” in: *Fun Letzte Churbn* H.7 (1948), 60. Report of SK 1b to EG A and RSHA, 1 July 1941, BA, R 70, Sowjetunion 15; EM No. 14, 6 July 1941, BA, R 58/214; Breitman, *Himmler’s Police Auxiliaries*, 35. Lithuanians considered the Seventh Fort as the aforementioned “concentration camps” set up by the Lithuanian military commandant’s office. Cf. Camp Commandant to the Kaunas Commandant, 10 August 1941, on liquidating the camps, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 18, l. 126. On 11 July 1941, the Camp Commandant’s post was transferred to the chief of the appropriate security unit, TDA Special Order No. 11, 11 July 1941, LCVA, R 1444, Ap. 2, b. 1a, l. 17.

beginning of June more than 3,200 people had been arrested in Kaunas.¹⁷¹ At the beginning of July 1941 the hunt for suspects become even more systematic. At the urging of the Lithuanian partisans detachment of the Kaunas rail station, on 2 July the Lithuanian Military Commandant issued an order to mark all the Jews and their houses and to arrest all Jewish, Polish and Lithuanian Communists. Furthermore, the staff of all the shops had to be “cleansed”. The “rich” Jews were not allowed to sell their shops. Jewish property was quickly registered and then expropriated. All arms and real estate were to be transferred to the possession of “true” Lithuanians. The partisans demanded the “merciless destruction of everyone sucking noble Lithuanian blood” or who were persecuting the rebels.¹⁷²

It was not only the Jews of the city, but also the Jews from outlying areas who were sent to the Seventh Fort, including the ones who had attempted to flee to the East, but had turned back for various reasons and were now forbidden to return to their homes.¹⁷³ The men were forced to lie on the ground in the open sky and remain motionless, while the women and smaller children were separated from the men and closed in dark casemates. The days that followed turned into endless torture of the detainees at the hands of the Lithuanian guards. Despite the extremely hot summer weather, the unfortunate inmates were not allowed any water from the nearby well. If any of the detainees moved, the guards, who were often drunk, fired into the crowd at random. Sometimes, the guards allowed some of the Jews to crawl to the well only to have them shot as they drank. It was only on 3 July when the people who had been without food for four or five days received some mouldy bread from one of the German supply units.¹⁷⁴

Time and again, groups of Jews were taken away. The pretext was to register the people

who wore glasses for “lighter work” – doctors, lawyers and engineers were supposedly needed. However, the people taken away never came back– they were, in fact, shot on the other side of the walls. The Lithuanian guards raped and then killed some 30-40 women; many reports tell of the fearful terror inflicted by drunken Lithuanian guards in the casemates.¹⁷⁵ Several survivors recall that the Lithuanian basketball team which had won a game against a Wehrmacht team were given a kind of a prize; they came to the Fort to shoot a few dozen Jews, but there is no reliable documentation for this story.¹⁷⁶ Some of the victims broke down and went mad. Only a few were lucky to bribe the guards for their freedom. Some seventy men survived because as volunteers they had fought in Lithuania’s wars of independence in 1918–1920. Commandant Bobelis, who frequented the Seventh Fort, ordered them set free.¹⁷⁷ Yitzhak Nemenchuk, who described the events at the Seventh Fort in great detail, was fortunate to survive them. He hid in the casemates and listened to the constant shootings. “The night from Thursday to Friday, and all day Friday, were terribly bloody. The shootings would not stop. New groups of people kept being conducted beyond the walls”. On Friday, 4 July, the EK 3 registered that 416 men and 47 women were shot.¹⁷⁸ Koniuchowsky related that on that Friday, an Austrian staff sergeant (*Stabsfeldwebel*), who had been staying in a Jewish apartment and had befriended the owner, managed, at the latter’s request, to take five women and four men from the Fort ostensibly for necessary work.¹⁷⁹ However, the attempt by Helene Holzman, the German woman living in Kaunas, to free her Jewish husband Max, failed. She had tried to use her connections with prominent people to liberate her husband from the Seventh Fort, but the German Security Police prevented her

from meeting the Defense Minister, General Stasys Raštikis; the general’s deputy did not help her.¹⁸⁰

During the night of Sunday, 6 July, all of the remaining approximately 2,500 men, who had still survived in the open-air holding area, were killed by gunfire and hand-grenades thrown down from the bulwarks. A small group of Jews, who had survived in the casemates, saw thousands of dead bodies on the ground on Sunday. Nemenchik surmised that approximately 7,000 people had been killed in the Seventh Fort.¹⁸¹ Based on data

from the Kaunas Jewish Council (*Judenrat*), Koniuchowsky estimated that 8,000 men and 50 women of Jewish origin from Kaunas and its environs had perished.¹⁸² According to the 1942 figures of the Jewish Council, the first wave of killings claimed approximately 6,000 victims. Bearing in mind, that about 1,000 Jews were killed during the Viliampolė pogroms and 52–60 the Lietūkis garage, it is likely that the victims of the Seventh Fort numbered about 5,000.¹⁸³ The oft-quoted total of 6,000, likely includes victims murdered in other locales.¹⁸⁴

¹⁷¹ EM No. 14, 6 July 1941, BA, R 58/214. The first report of the activities and status of the EG, 31 July 1941, provides an even more innocent phrasing: “two large Jewish settlement camps set up in the former defence building” and “revision of the inmates is continuously going on,” as in Klein, *Einsatzgruppen*, 115. In the opinion of SK 1b, the prisons were terribly overcrowded and security was “incredibly difficult” as reported in EM No. 8, 30 June 1941, BA, R 58/214. Cf. Lagebericht des SK 1b, 1941-7-2 (RSHA copy, 7 July 1941), Moscow Special Archive, 500-1-758, l. 6–8. The prisoners were soon to be killed.

¹⁷² LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 9, l. 79, contains the message of the train station unit to Bobelis, 2 July 1941. There is also a corresponding order from Bobelis of the same day.

¹⁷³ Yad Vashem Archives (henceforth – YVA), O 71/163, 3 ff., esp. Leib Koniuchowsky’s description compiled in Feldafing in 1946 according to witness accounts.

¹⁷⁴ Nemenchuk, “VII. Fort”, 67; Fritz Gernhardt’s Interrogation, 1 July 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, vol. 3a, l. 1997.

¹⁷⁵ YVA, O 71/163, 4-23. Koniuchowsky recorded the story from the women, who had been imprisoned in the Seventh Fort; Gar, *Umkum*, 41; Heinrich Hippler Interrogation, 11 November 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 2, Bl. 793–803; Hippler, as the supply unit’s orderly, did not come to the assistance of the women. Pictures of the 7th Fort victims were distributed in his unit.

¹⁷⁶ Nemenchuk, “VII. Fort”, 67; Gar, *Umkum*, 42. Cf. the well-founded doubts expressed by Eidintas, *Byla*, 164. Despite the serious doubts concerning this account, in April 2003 the basketball story received attention in American, Lithuanian and Israeli media. A careful examination of the record by the ICECNSOR’s researchers found no documentary evidence to conclude that a Lithuanian-German game actually took place.

¹⁷⁷ Gar, *Umkum*, 41.

¹⁷⁸ See list of survivors in Nemenchuk. “VII. Fort”, 64, 68 ff. Cf. list of the executions in the First Jäger Report of 10 September 1941, BA, R 70 Sowjetunion 15, Bl. 77.

¹⁷⁹ Koniuchowsky, YVA, O 71/163, 24–53.

¹⁸⁰ Holzman, *Kind*, 19–26. Helene Holzman was half Jewish, a baptized Lutheran, brought up in Germany who had lived in Kaunas since 1923. She was married to Max Holzman, a Jew, who as the soldier of the German army had served in Kaunas in 1916–1918. Cf. *Ibid.*, 345–363.

¹⁸¹ Nemenchuk, “VII. Fort”, 70. EK3 wrote on the same day: Kaunas: “7th Fort (Jews by machine-gun fire) 2,514”, First Jäger Report, BA, R 70 Sowjetunion 15, Bl. 77.

¹⁸² Koniuchowsky, YVA, O 71/163, 55.

¹⁸³ *Hidden History of the Kovno Ghetto* (Washington DC, 1997), 158–160.

¹⁸⁴ As noted below, other murder locales are mentioned in the testimonies of the officers of SK 1b and the 65th Police Battalion.

German and Lithuanian Shooters

Both German and Lithuanian soldiers and policemen served as shooters at the Seventh Fort. The German side included SK 1b squad troops (including Waffen-SS personnel) led by Ehrlinger, as well as Gestapo officers under SS Second Lieutenant (*Untersturmführer*) Kurt Burkhardt.¹⁸⁵ Other participants in the shootings included the second squad of the Ninth Police Battalion's First Company which served as part of EK 3.¹⁸⁶

A number of companies from the Lithuanian TDA Battalion, which had been set up on 28 June, also took part in the killings. The Battalion posted 49 soldiers in the Seventh Fort and eighteen men in the central prison on Mickevičius Street for each shift. The men within the companies were constantly rotated.¹⁸⁷ The First Company appears to have been heavily involved in the killings at the Seventh Fort.¹⁸⁸ After the war Ignas Vėlavičius, who was a member of the Lithuanian prison administration, testified that the shootings were mainly carried out by Third Company under Lieutenant Juozas Barzda, including one squad under Bronius Norkus, as well as by Fourth Company under Captain Viktoras Klimavičius.¹⁸⁹ The Third Company's soldiers under Barzda and Norkus later confessed to the shootings at the Seventh Fort.¹⁹⁰ Witnesses also recognized men of the Fifth Company at the actions.¹⁹¹ On 30 June Bobelis placed the Fifth Company at the disposition of SK 1b.¹⁹²

Aside from the massacres at the Seventh Fort, it should be noted that hundreds of victims were shot to death in many other places, although it is impossible to provide the exact number of dead. After the war SK 1b troops admitted that they killed hundreds of people execution style in the fields near Kaunas.¹⁹³ The 65th Police Battalion members related that the unit's Second Company also participated in shootings in Kaunas.¹⁹⁴

German Reaction to the Killings in the Seventh Fort

The killings carried out in the Seventh Fort could be heard throughout the city. On 3 July, the Catholic priest of the nearby Wehrmacht military hospital, together with his Lutheran colleague, observed events at the Seventh Fort, which he termed a place of executions. On 4 July, he wrote in his diary that "the shootings in the Fort last until late in the evening", and on the night of 6-7 July: "wild shooting at the Jews" could be heard. The doctors at the military hospital asked him to inquire if these "wild shootings could be terminated". On 5 July, the Wehrmacht's dean Wischert had told the priest that the Wehrmacht and its chaplaincy (Ger. *Wehrmachtssorge*) knew "about the events", but that these were "matters for the Party Police".¹⁹⁵ In particular the 6 July killings at the Fort caused considerable sensation within the Wehrmacht and the German Security Police. The commander of EK 3, Karl Jäger stated after the war that Norkus had, without any direct order, killed about 3,000 Jews at the Seventh Fort. Jäger observed the killing site – it seemed to him that Norkus' men "had been shooting indiscriminately from outside into the [crowd]." He had then reprimanded Norkus "to discontinue such self-initiated shootings in the future" and, in each case, contact the EK 3.¹⁹⁶ Jäger himself seemed as if he were terribly exercised about the matter.¹⁹⁷

Some of the Wehrmacht units were reportedly "greatly upset" over the killings. Consequently Stahlecker returned to Kaunas to apologise to the Wehrmacht insisting that "nervous Lithuanians have simply overdone it".¹⁹⁸ Jäger's deputy, Gustav Grauer, testified that Stahlecker had been informed by radio, and then traveled from Riga to Kaunas where the "Jewish question" was discussed.¹⁹⁹ As

noted above, by the end of June, following the pogroms in Vilijampolė and the killings at the Lietūkis garage, Stahlecker had agreed with the 16th Army that further "executions will be carried out only under the supervision of the SS commander in Kaunas." Thereby, Stahlecker, as the immediate superior of the former, had assumed responsibility for the "orderly" performance of the murders. For his part, Jäger immediately contacted the military

Commandant's office and ordered the bodies buried quickly. Horst Schweinberger, assigned to EK 3 from First Company of the German 9th Police Battalion, later ordered 300 Soviet prisoners of war to bury the bodies in nearby bomb craters.²⁰⁰ Above all Jäger and his Deputy Grauer considered it important to escape the increased danger of epidemic, a possible source of conflict with the Wehrmacht, which threatened because of the

¹⁸⁵ Confirmed by numerous testimonies of SK 1b members. See esp. interrogations of the following: Theodor Feldmann, 4 December 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 8, Bl. 403; Hermann Zitzmann, 8 December 1959, Ibid., Bl. 447; Hans Bässe, 21 January 1960, Ibid., Bl. 497, also page 11 of the protocol; the same, also his 4 March 1960 testimony, Ibid., Bd. 11, 219 and 223; Hans Meyer, 3 March 1960, Ibid., Bd. 11, Bl. 189-197; Robert Herbst, 24 February 1960, Ibid., Bl. 229; Richard Schmidt, 29 November 1960, Ibid., Bl. 533. On the Waffen-SS see: Werner Kruse, 31 August 1961, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 30, Bl. 8529.

¹⁸⁶ Erich Schlegel Interrogation, 16 March 1959, Ibid., Bd. 39, Bl. 10.271.

¹⁸⁷ Laid out in Stang, *Kollaboration*, 134–140.

¹⁸⁸ First Company members who confessed: Jonas Baranauskas, who had collaborated with the Soviets until June 1941, during an interrogation in Vilnius, 28 August 1947, stated that First Company killed Jews in the Seventh Fort practically on a daily basis. The unit's function was to destroy Jews and Communists. See *Masinės žudybės*, T. 1, 258-259. Stasys Nėnius Interrogation in the USSR, 29 July 1947, translation into German: HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 231, Bl. 14.807.

¹⁸⁹ Vėlavičius' Interrogation, 24 December 1946, LYA, 6203. Arch. Nr. 38701/3, l. 93. On the appointment of Barzda, Norkus and Klimavičius, see TDA Order No. 2, 3 July 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 1, l. 17. Karl Jäger and Richard Schweizer called Norkus the key participant in the killings. Richard Schweizer Interrogation, 14 October 1960,

HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 22, Bl. 6979; Jäger Interrogation, 15 June 1959, Ibid., Bd. 5, Bl. 1919.

¹⁹⁰ *Kaltina nužudytieji* (Vilnius, 1965), 41 ff (Jonas Palubinskas), 44 (Pranas Matiukas), 50 (Aleksas Raižys).

¹⁹¹ Nemenchuk recognized two Lithuanian policemen in the Seventh Fort. One of them was Seargent Julius Tamulis, at the end of July 1941 a squad leader in the TDA's Fifth Company; the other was the city military commandant, Jurgis Bobelis; see Nemenchuk, "VII. Fort", 64–70.

¹⁹² Bobelis to Ehrlinger, 30 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 4, l. 18,

¹⁹³ Wilhelm Hellmann Interrogation, 3 February 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 2, Bl. 553.

¹⁹⁴ Wilhelm Solbach Interrogation, 12 August 1964, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 232, Bl. 200 ff; Paul Baur Interrogation, 21 July 1965, Ibid. (pages not numbered).

¹⁹⁵ Exerpts from the diary of Georg Handrick, EK3 Verfahren, Bd. 26, Bl. 7717a; the last three cites are from the testimony of Georg Handrick, 5 April 1961, Ibid., l. 7717.

¹⁹⁶ Jäger Interrogation, 15 June 1959, HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 5, Bl. 1919.

¹⁹⁷ Peter Eisenbarth Interrogation, 10 May 1960, Ibid., vol. 19, Bl. 6351.

¹⁹⁸ Emil Finnberg Testimony, 23 November 1960, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 11, Bl. 571

¹⁹⁹ Gustav Grauer Interrogation, 3 December 1960, Ibid., Bd. 12, Bl. 597.

²⁰⁰ Horst Schweinberger Interrogation, 2 December 1960, HStA Wiesbaden, sk. 461.32438, Bd. 23, Bl. 7.286. Cf. also his interrogation, 23 February 1984, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, Bd. 1, Bl. 142ff.

“scorching heat.”²⁰¹ The first commander of the EK 3 criminal section, Johannes Schäfer, stated that the shootings in the Seventh Fort were executed in an “uncontrolled” manner, and that the “threat of epidemic, use of quicklime and the like would cause problems.” As part of his official duties, he photographed the bodies.²⁰² Some five weeks later, the mass graves near the Seventh Fort became a problem. Local inhabitants complained about the unbearable stench to the Chief of the Kaunas Commandant’s Sanitation Section.²⁰³ In the second part of July 1941, bathing in the Nemunas and Neris Rivers was still prohibited – the water was “poisoned by the corpses”.²⁰⁴

In the end, the German Security Police could not escape responsibility for these massacres even if they had not anticipated that the mass killings at the Seventh Fort would happen in quite the manner described above. The numerous postwar interrogations of the accused German members of SK 1b and EK 3 prove both Lithuanian participation and German initiative in these actions.

The Organization of the Hamann-Kommando and the TDA

In order to avoid any future conflicts with the Wehrmacht on such “utterly unorganised mass shootings”²⁰⁵, the German Security Policy decided to create special death squads (*Mordkommandos*) under German command. In police parlance it was expressed thus: due to these “occurrences”, it became “necessary” to form the so-called “Hamann commando” of Germans and Lithuanians in order to more closely control future killings.²⁰⁶ In turn, the Lithuanian authorities in Kaunas attempted to discipline the men of the TDA Battalion. On 11 July 1941 the battalion’s

commander Colonel Butkūnas issued strict orders prohibiting members of the unit, under penalty of death, to arrest people and search private homes without an explicit order from himself, the Lithuanian Military Commandant or the Chief of the Lithuanian Security Police. Arrests and confiscations without cause or authorization would no longer be tolerated. Only documents, and if necessary, weapons, could be taken from the detainees.²⁰⁷ However, a similar order had to be repeated in November 1941, especially for the Lithuanian police.²⁰⁸

Following these large-scale shootings at the Seventh Fort in early July, the killings in Kaunas abated. The ghettoization of the Jewish population was then implemented. During the PG’s cabinet meeting of 7 July, Bobelis reported that Stahlecker had ordered the ghettoisation of the Kaunas Jews. According to Bobelis, Stahlecker had informed him that the “mass liquidation of the Jews” would be discontinued. According to German instructions, a Jewish ghetto was to be established in Vilijampolė, whence all the city’s Jews were to be settled within four weeks.²⁰⁹ On the following day Stahlecker and Jäger blackmailed five representatives of the Jewish community by stating that the only way to stop the persecutions of the Lithuanian partisans and gain the release of the roughly 3,000 women and children still in the forts would be for all Jews to enter a ghetto by 15 August 1941.²¹⁰ For the Jews, it seemed that accepting the plunder of their property and isolation within the ghetto offered the only realistic hope for even minimal protection. On 10 July Bobelis and Palčiauskas issued Decree No. 15 ordering the entire Jewish community to settle in the Vilijampolė suburbs on the banks of the Neris River by 15 August; as of 12 July Jews were to wear a yellow patch. The attempts of the Jewish Resettlement Committee to find a more appropriate place for the intended ghetto and

to make the period of ghettoisation more bearable were frustrated by the Lithuanian municipal authorities.²¹¹

Leading to a Final Solution: the Identification (Categorization) of the Victims

Raul Hilberg’s stages in the annihilation of Europe’s Jews serve as well as any other paradigm in understanding the bureaucratized process of destruction. As he pointed out, the decision for implementation, once taken, requires a systematic *identification*,

expropriation and *concentration* of the victims, which precede the final phase of physical *destruction*.²¹² After Hitler’s accession to power, the bureaucracy of the Reich had struggled mightily over many months to answer the simple question of who is a Jew, a perplexing legal conundrum in a country of assimilated and largely secularized Jews, many of whom had intermarried with Gentiles.²¹³ But the identification of Jews in Lithuania, where national communities had historically lived apart and where assimilation into the majority culture was the exception rather than the rule, presented none of the practical headaches suffered by the Nazi legal experts who had

²⁰¹ Gustav Grauer Interrogation, January 1960 (date illegible), HStA Wiesbaden, Abt. 461.32438, Bd. 15, Bl. 5710; also his interrogation, 13 June 1984, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, Bd. 1, Bl. 125 ff. During both interrogations, Grauer noted that he had seen Wehrmacht officers in the Seventh Fort.

²⁰² Johannes Schäfer Interrogation, 30 July 1971, HStA Wiesbaden, sk. 461.32438, Bd. 53, Bl. 12.980 ff; also his interrogation, 3 September 1984, ZStL, II 207 AR-Z 41/83, Bd. 2, Bl. 207.

²⁰³ Sanitation Division Chief to the Kaunas Commandant, 16 August 1941, LCVA, R 1444, Ap. , b. 4, l. 239 (translated from Lithuanian into German), published in *Masinės žudynės*, 1, 254.

²⁰⁴ KTB Wirtschaftskommando Kauen, BA-MA, RW 30/15 (record of 21 July 1941).

²⁰⁵ Hans Kraus Interrogation, 21 October 1959, ZStL II 204 AR-Z 21/58, Bd. 8, Bl. 219. This was how Kraus relayed the words of Hamman with whom he had been sharing a room.

²⁰⁶ As worded in the preliminary report of the EK 3 in the Second Stahlecker Report, February 1942, BA, R 90/146.

²⁰⁷ TDA Battalion, Special Order No. 11 § 2 and § 3, 11 July 1941, LCVA, R 1444 Ap. 2, b. 1a, l. 17.

²⁰⁸ Stasys Čenkus, Chief of the Lithuanian Security Department to the Chief of the Lithuanian Police Department, Vytautas

Reivytis, 17 November 1941, LCVA, R 691, Ap. 1, b. 20, l. 160.

²⁰⁹ Minutes of 7 July 1941, LLV, 50 ff.

²¹⁰ Garfunkel, *Kovno*, 37–39; Tory, *Holocaust*, 9–12. See also Goldberg’s description of the meeting with Jäger and Stahlecker in Josef Goldberg, “Bletlech fun Kovner Ältestenrat (bis nach der groiser Akzije),” in *Fun letste Churbn*, H. 7, 30–57.

²¹¹ The decree and the requests of the Jewish commission published in Tory, *Holocaust*, 14–21. Cf. the minutes of the municipality meeting of 25 July 1941 regarding the ghettoisation, LCVA R 1444, Ap. 1, b. 6, l. 2–4; published in *Masinės žudynės*, T. 1, 234–237.

²¹² See the description in Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1961), 31ff, reiterated in his other editions and subsequent studies. The journey through these stages of mass murder may take years, as it did in the Third Reich, or it can be accomplished with lightning speed, as in Rwanda. Then again, as in South Africa, a regime may decide not to embark on the final phase. In Lithuania’s provinces the process proceeded with such speed that the stages of expropriation and destruction occurred almost simultaneously.

²¹³ See Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933–1945* (Cambridge, UK, 1993).

drafted the Nuremberg Laws of the 1930s. In Lithuania, the statutory definition of a Jew, the first such formulation in the country's history, was issued by the German military commandant during the second week of the war in an officiously titled "Announcement to an Occupied Land." In letter and spirit it corresponded to the laws enacted years earlier in the Reich:

1. ... A Jew is a person who has at least three grandparents who were pure-blooded Jews and, in addition,
2. One is considered a Jew whose two grandparents are pure-blooded Jews if
 - a. on 22 June 1941 he [sic] belonged to the Jewish faith [and];
 - b. at the moment of this announcement he was married to a Jew.
 - c. Jews and Jewesses are forbidden to greet persons of non-Jewish nationality.
 - d. Those who violate [this order] will be strictly punished by the local commandant.

The order went on to prohibit ritual kosher slaughter of animals, and, in the spirit of the Reich's Law for the Defense of German Blood and Honor, warned that local military commandants would punish by death anyone who infected a German through sexual relations.²¹⁴

Lithuanian officials generally followed the German directives, albeit with differing degrees of diligence and efficiency. In Vilnius, the police chief Antanas Iškauskas and the head of the Vilnius Committee, Stasys Čakevičius, posted notices around the town which stated that, according to the German Military Commandant's Order of 3 July 1941, "all Jews, regardless of age, are to wear, in a visible place on the chest and the back a sign 10 cm. in width, a sample of which is posted in all the precincts..." A curfew between 6 PM and 6 AM was imposed, the measures to go into effect by 8 July.²¹⁵ Other officials were quick to adopt

the spirit of the new racial order. The Alytus authorities announced that the region's citizens were to be divided into hierarchical grades: only Germans and Lithuanians would occupy the highest Aryan "first class" designation. On 12 and 14 July 1941 the local government of the same district issued detailed anti-Jewish regulations, including strict limitations on Jewish food rations, which were to be half that allowed for non-Jews, and a total ban on Jewish consumption of sugar and meats.²¹⁶ In Joniškis, the local activist authorities have left a detailed record of their administration, including the setting up of a Commission for Jewish Affairs, a body which ordered the Jews' partial expropriation and their utilization for labor as well as restrictions on relations between local Gentiles and Jews.²¹⁷ On 23 July 1941 the acting police chief in Ukmergė ordered the wearing of yellow stars, prohibited Jews from leaving their neighborhoods without permission and banned trade between Jews and villagers. Precinct chiefs everywhere were instructed to register Communists, Komsomol members, Jews, Poles, Russians and former Bolshevik office workers.²¹⁸

Thus, within weeks Lithuania's Jews had been effectively identified and segregated, their harm to the society clearly enunciated to the public. The concentration stage was next – the Jews would have to be corralled.

The Urban and Rural Ghettos

The survival of the ghetto inmates in the largest cities depended on economic factors rather than, as the Nazis cynically claimed, the need to protect the Jews from Lithuanian predators. Nonetheless, the Germans skillfully exploited the latter theme in the case of Kaunas (see above). The segregation and concentration of the Jews in Lithuania's major cities was a

cruel process; nonetheless, it guaranteed, for a time, the physical survival of thousands who were lucky enough to escape the periodic culling of the populace in the three newly created ghettos (Vilnius, Kaunas, Šiauliai).²¹⁹ The ghettoization process, initiated between July and early September, coincided with the decision to initiate the genocide of the Jews in the countryside and thus should be seen as an integral part of the history of their destruction.²²⁰

Lithuania's urban Jewish population was placed under the rules outlined by the German military command. In the provinces, smaller temporary Jewish ghettos were established, for example, in Telšiai, Čagarė, Raseiniai, Skuodas, Jurbarkas, Kėdainiai and other towns. In fact, there were provisional ghettos and gathering points in each and every district. Sometimes these small ghettos existed but a few weeks, at times, for months (as in Telšiai). But as a rule, these "ghettos" were, in fact, temporary holding areas for Jews awaiting their death and were eliminated during the operations organized by EK 3 which gained momentum rapidly after mid-August 1941. Conditions in the short-term ghettos depended on the attitude of local officials and there are many reports of extreme cruelty and harsh circumstances: beatings and starvation were the norm. In some places, the initial treatment of local Jews was lax: for a time, in Lazdijai, people were confined to the barracks at night but were allowed into town during the day. Nevertheless, even here beatings, robberies and humiliation were frequent occurrences. There were periodic shootings of the segregated Jews in the provinces by local activists and police, usually supervised by German officers. The guards and local authorities looted Jewish property as a matter of course.²²¹ The creation of the provincial ghettos and work camps were a significant step in the destruction of Lithuania's Jews.

Preparing the final Solution in the Provinces: Beginnings in Kaunas Commissariat

An important turning point in the Nazi policy regarding the "Jewish Question" was the arrival of the German civil administration in Lithuania on 26-27 July 1941. The change is reflected in decrees issued from Kaunas, the country's de facto administrative center, affecting the town and its environs. The Kaunas Commissariat (*Gebietskommissariat*, or GBK) with a territory of 12,000 sq. km. covered the districts of Kaunas (the so-called *Kaunas-Land*), Kėdainiai, Marijampolė, Šakiai, Vilkaviškis and Lazdijai with a population of

²¹⁴ LCVA, R- 1436, Ap. 1, b. 7, l. 4. The ruling prohibiting dangerous sexual liaisons with Germans was posted in other areas of the occupied East.

²¹⁵ LCVA, R-677, Ap. 1, b. 1, 11; Masinės žudynės, vol. 1, 105.

²¹⁶ As detailed by Valentinas Brandišauskas, "Lietuvių ir Žydų santykiai 1940-1941 metais," in *Darbai ir dienos*, No. 2 (11), 55-57.

²¹⁷ See the documents in LCVA, R-739, ap. 1, b. 4.

²¹⁸ LYA, F. 3377, Ap. 58, b. 715, l. 19.

²¹⁹ The identification and ghettoization of the urban Jewish population should be treated separately within the history of the identification, expropriation and concentration of the Lithuanian Jews. The periodic culling of the so-called superfluous population and the final eradication of the ghettos in 1943 and 1944 have produced a rich historical literature in comparison to the genocide in the provinces.

²²⁰ See the aforementioned Arūnas Bubnys report to the ICECNSOR.

²²¹ Arūnas Bubnys, "Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941-1943 metais," *Lietuvos istorijos metraštis 1999* (Vilnius, 2000), 151-180; concerning Lazdijai cf. the relation from *Yahadut Lite* in Josifas Levinsonas, comp., *Šoa (Holokaustas) Lietuvoje* (Vilnius, 2001), 82-85.

approximately 700,000.²²² At the beginning of August 1941, the 39-year old SA Senior Leader (*Oberführer*) Arnold Lentzen was appointed the District Commissar (*Gebietskommissar*).²²³

Lentzen's first announcements of 4 August 1941 were addressed to the Jewish population.²²⁴ The numerous prohibitions contained therein, which were to take effect immediately, intended to deprive the Jews of all rights, to humiliate and stigmatize them; they constituted the first step in isolating them from the non-Jews. The Jews were now banned from the sidewalks, forced to walk in single file on the right side of the road; they were banned from visiting public parks or from using public transportation. On their left breasts and on their backs, Jews had to wear the star of David of eight to ten cm. in diameter. Jews were prohibited from leaving their homes between 8 p.m. and 6 a.m. Non-Jews could neither work nor live with them. Jews who had fled were forbidden to return home, nor could returning Jews receive accommodations from other homeowners. All unoccupied houses and flats had to be registered. The Jews were also banned from disposing of any of their property in any way. Within five days, on 9 August 1941, Lentzen explained further that German Jews, all "half-Jews", as well as Jews holding citizenship of countries occupied by Germany, had to be "treated" in the same way as Lithuanian Jews.²²⁵

Directions promulgated on 4 August were immediately forwarded to the districts (*Kreise*) for implementation. On 6 August 1941, the Chief of Kaunas District (*Kreischef*) Bortkevičius issued an order to all the chiefs of the rural districts (Ger. *Amtsbezirke*, Lith. *valsčiai*) to seize Jewish financial property and real estate which had not yet been nationalised.²²⁶ On the following day the District Chief sent a detailed instruction concerning ghettoization to all the heads of the rural districts and to the police station chiefs.²²⁷ By 15 August all towns were to have established areas encased in barbed wire whence Jews from

the province would be confined. The Lithuanian partisans would guard them. The Jews were ordered isolated from all contacts with the outside world of the non-Jews. If anyone attempted to leave the ghetto without permission, they could be shot without warning. The instructions also mandated the establishment of a ghetto police of five to fifteen persons armed with clubs, as well as twelve-member Jewish councils. The Jewish police and the Jewish councils were supposed to assist in handling issues within the ghetto. The Jews were forced to pay for all food products; they would receive only reduced rations, without any right to obtain meat, dairy products, fat and eggs. Until the ghettos could be established, special shopping hours were set aside for the Jews. A list of workers in certain occupations between the ages of twelve to sixty were to be drawn up so that they could be employed. In the introduction and conclusion of these instructions, the chiefs of the local rural districts and the chief officers of police stations were reminded that they were responsible for working closely together and ensuring that the directives were followed.

As noted above, plans had been drawn up for action against the Jews in Lithuania's provinces since late July. The ominous preparation for their roundup is reflected in the demographic information on Jewish communities collected by the local civil authorities and transmitted to higher officials at the request of the police authorities in Kaunas. For Alytus district we have the detailed responses of the various rural district heads to their chief's telephone message (*telefonograma*) No. 9 of 4 August 1941. In contrast to the classification of Jews who were to be detained during arrests initiated only a few days later, which targeted adult men and Communist women, the provincial Jews were initially catalogued solely by age: youths (14–18), adults (19–50) and older citizens (50 and above). Thus, on 5 August the Merkinė rural district reported 128 men and

women from 14 to 18 years, 392 between 19 and 50, and 160 Jews older than fifty. The towns of Birštonas and Druskininkai, as well as the Daugai, Miroslavas, Rudnia and other rural counties reported on the same basis.²²⁸

Local Authorities and the Final Solution in the Provinces: The 'Reivyty's File'

In the summer and fall of 1941 the Lithuanian countryside became the first testing ground for the Nazi program which eventually aimed at the comprehensive physical destruction of European Jewry: the actions of those months can be seen as a portent and precursor of the continental Final Solution (*Endlösung*), even before this fateful concept was envisioned and, as it were, formalized at Wannsee in January 1942. In Lithuania, the inauguration of this decisive phase in the history of the Holocaust has left behind an archival trail and thus can be determined with reasonable certainty.

The operational procedure which resulted in the concentration of the provincial Jews, the stage of the destruction process which immediately preceded their annihilation, is reflected in a file of the Lithuanian Central State Archive. This folder (R-683, Ap. 2, b. 2) is clearly part of a larger trove of documents, many of which can be assumed to have been lost. It contains directives from the central Kaunas office of the Lithuanian Police Department and the ensuing responses, in addition to fragmentary but informative records of over thirty rural and municipal precincts of the Lithuanian police in outlying areas of the Kaunas region and some districts in southwestern Lithuania. While incomplete, the records allow us to reconstruct the process of destruction as a whole. The very first document in the collection, essential to understanding the machinery of the genocide, contains a police circular of the Lithuanian police headquarters

in Kaunas, which, in turn, transmitted an order from SS Lt. Joachim Hamann to the various precincts of Kaunas district and surrounding regions.²²⁹

In the stilted language of police officialdom, preparations for the eradication of a community are laid out:

Top secret
Police Department
No. 3 sl.
Kaunas, 16 August 1941

To the Kaunas District Police Chief

Upon receiving this circular, in the places pointed out in the remarks, immediately detain all men of Jewish nationality from 15 years of age and those women who had become notorious in their Bolshevik activity, or who

²²² Bekanntmachung Nr. 1 des GBK Lentzen, Undated, beginning of August 1941. *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, Nr. 2, 1 November 1941, 15; in April 1942 the Alytus district was included as well.

²²³ See BDC-Akte Lentzen. In March 1942 Lentzen was promoted to an SA Major General (*Brigadeführer*), Stankeras, *Policija*, 241. In 1944, he was awarded a medal (Kriegsverdienstkreuz – KVK for the merits), BA, ZADH, ZA I. 12.108, Akte 3. After the war he lived in Hamburg, and died in Bremen in 1956.

²²⁴ Bekanntmachungen Nr. 2 und 3 des GBK Lentzen, 4 August 1941, in *Amtsblatt GK Kauen*, Nr. 2, 1 November 1941, 15ff.

²²⁵ Message to the District Magistrate, 9 August 1941, LCVA, R 1534, Ap. 1, b. 186, l. 1.

²²⁶ Bortkevičius to Rural District Chiefs, 6 August 1941, LCVA, R 1534, Ap. 1, b. 191, l. 39.

²²⁷ Message of the Commissar General of Kaunas-Land, 7 August 1941, LCVA, R 1534, Ap. 1, b. 186, l. 37, published in *Masinės žudynės*, vol. 1, 290 ff.

²²⁸ LCVA, R-1436, b. 32, l. 128 ff.

²²⁹ Dieckmann, 245.

even now distinguish themselves by the same activity or insolence. The detained persons are to be gathered at the main highways, and when accomplished, this is to be immediately reported by special and most urgent means of communication to the Police Department. In the report, the number of such types of Jews who have been detained and collected is to be precisely indicated.

It is necessary to ensure that the detainees are supplied with food and the appropriate security, for which the auxiliary police may be utilized.

This circular must be carried out within forty-eight hours from its receipt. The detained Jews must be guarded until they are taken and transported to the camp.

Note: to be carried out in the entire Kaunas District.

V. REIVYTIS
Director of the Police Department²³⁰

The Police Chief of Šakiai District duly noted and signed confirmation of the receipt on his copy of the circular: 16 August 1:35 PM.²³¹ While the Police Department's Kaunas and Šakiai circulars are the only surviving ones in the Reivytiš File, the extant correspondence indicates that these bureaucratic harbingers of death were issued to most, if not all, of Lithuania's district police chiefs in western Lithuania during August 1941. At least 95% of Lithuania's Jews were still alive as Secret Order No. 3 went out to police officials throughout the region.

The process of gathering the victims was highly centralized leaving little initiative to the district police chiefs, even less to the precinct heads. From Kaunas, the precinct heads were furnished with the names of the collection points whence the Jews were to be gathered. Instructions to the precincts, printed

on half-page mimeographed sheets, ordered the rural police bosses to immediately carry out their instructions "without awaiting any specific order from their [local] police chief." The precinct lieutenants, "having gathered the Jews in the designated places, [were] to notify the Police Department," forwarding the data on the detainees directly to Kaunas outside normal channels (*ne komandos keliu*) as quickly as possible. While the constabulary hastened to carry out Reivytiš' commands, the copies of the sensitive circular were not to be kept at the precincts but returned to the district police chiefs, an apparent effort to minimize an incriminating paper trail. Evidence suggests that the reports on the resulting actions, which were routed directly to the Police Department in Kaunas, were delivered by either telephone or special courier. The Jews from smaller rural precincts were to be gathered at collection points located at crossroads where the victims would be in easy reach of the death squads which were being assembled in Kaunas.²³²

The instruction forms to eighteen of the precincts which accompanied Reivytiš' Secret Order No. 3 indicate that the concentration of the Jews in southwestern Lithuania and parts of the Kaunas region was to proceed as follows:

Figure 1²³³
The Concentration of the Jews in Kaunas District and Other Locales in August 1941 as Planned in Secret Order No. 3

District / Precinct	Collection Points
Kaunas District ²³⁴ (All Precincts, not including Kaunas City)	Jonava Vilkija Babtai Rumšiškės Zapyškis Garliava

<u>Kėdainiai District</u>	
Kėdainiai Town	<i>Kėdainiai</i>
Žeimiai ²³⁵	
Josvainiai ²³⁶	<i>Ariogala</i>
<u>Trakai District</u>	
Kaišiadorys	
Žiežmariai	<i>Kaišiadorys</i>
Žasliai	
<u>Alytus District</u>	
Birštonas	
Prienai	<i>Prienai</i>
Jieznas	
<u>Marijampolė District</u>	
Kazlų Rūdos	<i>Kazlų Rūdos</i>
Balbieriškis	
Šilavotas	<i>Prienai</i>
Sasnavą	
Veiveriai	<i>Garliava</i>
<u>Šakiai District</u>	
Jankai	
Paežerėlis	<i>Zapyškis</i>
Lekėčiai	

The chain of command and mode of police communication of this unprecedented special action by the Police Department, the first stage of the Holocaust, was intended to ensure secrecy and speed. The decision for destruction, of course, was approved in Berlin, the overall plan supervised by EG A. In Lithuania, the director, chief executive officer and accountant of the destruction was Karl Jäger, the head of EK 3, whose reports of 10 September and 1 December 1941 stand out as business journals of mass murder. But the mastermind of detail, the daily manager of murder, was a rather low-ranking Nazi henchman from Kiel, 28-year old SS First Lieutenant Joachim Hamann.

An orphan of Baltic German parentage, Hamann received a chemist's training, but, like many youths in depression-era Germany, had wandered about rootless and unemployed, until he found a home with the SA in 1931. He

later joined the paratroops as a volunteer only to be thrown into the brig and cashiered by the Wehrmacht for mistreating trainees. In 1938 Hamann joined the SS. He served with the Wehrmacht as a paratroop during the Polish and French campaigns, then returned to Berlin in the service of the Security Police and SD. To further his career with the SS, Hamann attended evening classes in juridical studies at Berlin University, courses organized by the SS as prerequisites for candidates to its higher ranks. Most of these trainees were delegated to the Einsatzgruppen and a number of them became leaders within the various Einsatzkommandos, including EK 3. By April 1941 Hamann had been promoted to first lieutenant in the SS (*Obersturmführer*) and was eventually delegated to Section IV (Gestapo) of EK 3. According to one of his bunk mates who testified after the war, the lieutenant's military and police training was supplemented by the

²³⁰ LCVA, F. R-683, Ap. 2, b. 2 [henceforth cited as the *Reivytiš File*], l. 1 Responses to Reivytiš' circular indicate that it was received by other police chiefs before 16 August 1941. Only a few of the documents in the file have been published, most notably in the series of Soviet propaganda publications of the 1960s and 1970s.

²³¹ Reivytiš File, l.48.

²³² Reivytiš' File, l. 2-3.

²³³ All statistics in Figures 1 and 2, and 3 are compiled from the Reivytiš' File.

²³⁴ The Kaunas precinct was specifically instructed to "collect all the Jews of Kaunas district to Vilkija, Babtai, Jonava, Rumšiškės, Zapyškis and Garliava." (Reivytiš File, l. 6). The apparent reference here is to the smaller groupings of rural Jews of Kaunas district not resident in the other 17 precincts. In the extant correspondence they include locales such as Kruonis, Raudondvaris, etc.

²³⁵ The original instructions to the Žeimiai precinct were to send the Jewish detainees to Jonava.

²³⁶ The Josvainiai Jews were initially ordered to be transferred to Kėdainiai.

appropriate world-view, personality, and enthusiasm for the task he was about to undertake: "Hamann gave me the impression of a fanatical persecutor of Jews who believed that he was fulfilling his duty for his people by these [anti-Jewish] measures."²³⁷

The lieutenant was a hands-on task master. Virtually no minutiae of the operation escaped his attention. On 16 August 1941, responding to Order No. 3, a cautious precinct lieutenant from Raudondvaris reported to Kaunas "that there were no Jews of the category indicated in the circular" in his jurisdiction, except four Jews under the authority of the Security Police, and four other Jews assigned to work for the "local German staff." The message was translated into German and forwarded to Hamann by Colonel Vytautas Reivytiš, the newly appointed head of the Police Department and the highest-ranking police officer of the native constabulary in German-occupied Lithuania.²³⁸ On 22 August 1941 the precinct head of Balbieriškis informed Reivytiš that:

Sir, in answer to your message No. 3sl, I report that the Balbieriškis Police Precinct arrested and turned over to the Prienai Jewish ghetto 100 Jewish men and six Jewish women.

At the present time, in answer to your circular, there are only two Jewish men remaining in the town of Balbieriškis. They are medical doctor Bielockis and the chemist of the leather factory, Jankelis Icikovičius, without whom the factory cannot operate, and a replacement for him, at this time, cannot be found.²³⁹

Again the matter was turned over to Hamann for resolution. That Reivytiš reported frequently, if not daily, to the lieutenant-in-charge of the genocide is suggested by the colonel's entreaty to Hamann on 25 August 1941:

Supplementing my messages of 18, 19 and 20 August 1941, since in Prienai the number of

arrested Jews has reached 493 persons, I request from you therefore an order to take away the detained Jews from their collection point as quickly as possible, because a contagious disease is raging among these Jews, as is the case in Kaišadorius [Kaišiadorys]. This presents a danger that the infectious disease will spread.²⁴⁰

Forty-year old Vytautas Reivytiš should have considered himself superior to Hamann in both rank and social status. The son of a respected local patriot from Mažeikiai who had once been imprisoned by the Tsarist police, Reivytiš had entered police service in 1925, completing advanced criminology studies in Kaunas and Berlin. He rose through the police bureaucracy, achieving a high rank in the railroad security service, as well as working as an inspector and lecturer at the advanced school of police studies in Kaunas. During the 1930s Reivytiš became an informer for the Abwehr. An accomplished target shooter and ju-jitsu expert who competed internationally with some success, a member of the country's Aero club and an aviation enthusiast, Reivytiš fit the Voldemarist self-image of a "man of action." Rather than await his fate at the hands of the Soviets, Reivytiš fled to Germany in 1940 where he worked for the Abwehr in Ebenrode. In July 1941 Reivytiš received "Category II" German citizenship. There is no way to know whether Colonel Reivytiš was galled by his humble subordination to a German lieutenant, but there can be little doubt about his place in the chain of command which he held throughout the occupation, nor his subservience and loyalty to the Nazi cause during the war: he was decorated for his service in 1943 and as late as February 1944 applied for an "upgrade" of his German citizenship.²⁴¹ While the Holocaust was, above all, a German project, the servile Reivytiš and his policemen did a great deal to implement the slaughter.

Under pressure to handle a highly sensitive operation with secrecy and speed, the special procedures for handling Special Order No. 3 caught the district police chiefs and their precinct lieutenants in an unfamiliar bureaucratic tangle. In a few cases, the local precinct heads ignored the requirements for special communications outside the usual channels. But in other instances, Reivytiš's circular found the job already done at the initiative of civilian officials: the Čeimiai precinct boss reported that "the Jews, who had lived in Čeimiai, had been sent to Kėdainiai on 14 August 1941 in accordance with the order of the Kėdainiai district chief."²⁴² The Josvainiai precinct reported on the same day that, at the behest of the same district chief, "the Jews within the borders of the Josvainiai town and local district were transferred to the Ariogala 'ghetto' according [to his] Order No. 7... of 9 August."²⁴³ In another case, no action was taken since the problem had already been solved, as the Kruonis precinct boss reported in his secret dispatch of 17 August:

In response to the secret circular of 15 August, I report that all the Jews of Kruonis rural district have been settled in the Darsūniškis church village (*bažnytkaimis*), which most recently ... is within the jurisdiction of the Pakuonis police precinct. In addition, there are no more men of Jewish nationality of fifteen years and older, neither are there any women who were notorious by their Communist activity. In all of Kruonis local district there remain about fifty old women of Jewish nationality and about thirty children below the age of fifteen.²⁴⁴

The Reivytiš directive worked all too well and, for the most part, the implementation of the roundup proceeded smoothly and promptly. Bureaucratic confusion seems to have been the exception, as in the town of Jieznas, where on 16 August the precinct boss reported sending 63 Jewish men and 26 women to Prienai, an operation which apparently went

awry. On 29 August Reivytiš sent a caustic scolding to the Alytus district police chief, Stasys Krosniūnas, regarding his subordinate who had still not reported in nearly two weeks after most police official had already dutifully announced their roundups: "...the Police Department is unclear on whether, in the town of Jieznas, the Jews who are being hunted, are still hiding, or are they hiding only when the police are looking for them?" Inquiring why the Jieznas precinct head "is still not executing the Police Department's Circular No. 3," and why the Department "is not receiving news of what has been done with the Jews in Birštonas," Reivytiš told Krosniūnas: "I suggest that you, sir, supervise the work of your precinct lieutenants more closely."²⁴⁵ Krosniūnas responded on 30 August in a defensive text:

In carrying out the Police Department's secret message No. 3, I report that the Jews of Jieznas precinct had scattered and hidden when the arrests began upon the receipt of circular No. 3. Later some of them returned to the town, but since the precinct chief was unable to communicate with the security police of Prienai region, and the delimitation of [security police] regions isn't at all clear, and the circular had to be executed within two days, so the further

²³⁷ As quoted in Knut Stang, *Kollaboration und Massenmord: Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden* (Frankfurt, 1996), 157; an overview of Hamann's career is in 153 ff.

²³⁸ Reivytiš File, l. 27.

²³⁹ Reivytiš File, l. 77.

²⁴⁰ Reivytiš File, l. 82.

²⁴¹ A sanitized biographical profile is in *Lietuvių Enciklopedija* (Boston, 1961), vol. xxv, 92. More on Reivytiš' role during the German occupation is in Petras Stankėras, *Policija*.

²⁴² Reivytiš File, l. 20.

²⁴³ Reivytiš File, l. 30.

²⁴⁴ Reivytiš File, l. 143.

²⁴⁵ Reivytiš File, l. 23, 84.

arrests were made under the auspices of the Alytus region security police chief. All told 38 [Jews] were brought to Alytus by August 31. Some of the Jews have not yet returned to the town but are living, according to what we have ascertained, in the forests. The precinct chief has been ordered to round up the Jews from the forests as well by utilizing the auxiliary police.

In the Birštonas precinct there never have been, and are not currently, any of the kinds of Jews indicated in circular No. 3. In all, one old Jewish woman lives in the town, who will be transferred to Alytus in the next few days. Upon receipt of circular No. 3, the Birštonas precinct chief should have reported about its execution directly to the Department and later to me, but he reported it, as we discovered, only to me. I received his message only after three days, but I didn't report anything to the Department since, according to the circular, this should have already been done by the precinct chief.²⁴⁶

The detainees proved a logistical headache. On 17 August the Garliava precinct reported that 73 Jewish men and 46 women were being held in the town's synagogue. Three days later, the precinct chief wrote Reivytiš requesting that the Director "give an order on what to do with the detained Jews from the town of Garliava, its environs and the other rural counties." By the 28th he was desperate:

In supplementing my secret messages No. 1 of 17 and 20 August of this year, I ask you, Director, to give an order on what should be done with the Jews of Garliava [and environs]... who have been detained since 17 August and are being held in the Garliava town synagogue. Their feeding is difficult since the purchase of food products is being restricted and, furthermore, they do not have suitable accommodations.²⁴⁷

History records that the Garliava police received their answer soon enough.

The police correspondence is of limited help in ascertaining how clearly the lower rung of police officials, for example, the precinct

lieutenants, grasped the ultimate fate of the detainees after they read the Police Department's fateful circular. No doubt, there were some who believed that their job was simply to watch the Jews until their prisoners would be taken off their hands to an unnamed "camp." The Zapyškis chief indicated that he was awaiting "additional orders."²⁴⁸ The examples in the archives of pedantically drawn up lists of the detainees, detailing age, sex and, in some cases, dates of birth, are, at least in these cases, not the actions of officials expecting their victims' immediate destruction.

The bureaucratic language of the police officials was, for the most part, precise and laconic. In an Orwellian twist, many policemen remained loyal to the official discourse of both independent and Soviet Lithuania. While much of the correspondence simply refers to Jews, the majority speak of the "Jewish nationality" of the detainees. An even more jarringly incongruous expression, is the frequent portrayal of the unfortunates as "citizens of Jewish nationality." Only two precinct heads employed the language of overt ethnic prejudice, one reporting on 19 August that he had received "thirty-five Jewish broads (*žydėlkos*)" from a neighboring village. Interestingly, the source of this common pejorative described his office as "the Head of the Zapyškis precinct of the Lithuanian National Soc.[ialist] Police," a bizarre formulation found almost nowhere else in the archives of Lithuania's native constabulary during the German occupation. (Only two days previously, another officer, who had been the acting head of the Zapyškis precinct, had described his charges as citizens of Jewish nationality.)²⁴⁹ Still another rural precinct boss referred to the "little Jews" (*žydėliai*), a condescending, but hardly vicious, slang expression widespread among Lithuanian Gentiles.

Only a minority of the officials bothered to assert the Police Department's rationale in

arresting Jewish women, that is, the allegation that they had been notorious in their "insolent Communist activities." The head of the Paežerėliai precinct who presented to Reivytiš a list of 35 detained citizens, all women save one, noted that

All of the citizens of Jewish nationality listed here were detained on 17 August 1941 in the town of Kriūkai and in the rural district, within Šakiai District, and are being sent to the charge of the Zapyškis precinct police chief. All of the Jewish women have been notorious, and even now, when their husbands, brothers and children have been deported, they spread all manner of talk and even threats. They had all been notorious when the Communists ruled Lithuania.²⁵⁰

Self-delusion, the ability of human beings to deny to themselves the consequences of their

actions, especially when they are not personally involved in the final and most gruesome criminal outcomes, is well-known and collaborating officials seem particularly adept at applying this stratagem. Yet recognizing that not all the recipients of Secret Order No. 3 had murder in their hearts hardly lessens the complicity of the rural police bosses who gathered the "citizens of Jewish nationality." Any ignorance or innocence of fact was fleeting; as the process unfolded, denial very quickly required purposeful evasion. Certainly, as August 1941 came to a close, even the thickest police head must have grasped that the Jews of the provinces were being corralled not for "deportations," but to their deaths. The concentration of the Jews, as outlined in the Reivytiš file, provides us with a cross-section, an overview in miniature (*Fig. 2*), of the much-wider

Figure 2

The Concentration of the Jews as Carried Out Under Secret Order No. 3

Reivytiš' File: August 1941

<i>From</i>				<i>To</i>
DISTRICT/Precinct	Male	Female	Total	Collection Points
Kaunas				
Panemunė	5	6	11	Garliava
Pakuonis	14	5	19	
Garliava	22	6	28	
Veiveriai ²⁵¹	32	29	61	
Jonava	91	20	111	
Vilkija ²⁵²	280	138	418	Vilkija
Čekiškės			20	
Veluona			14	
Seredžius	14	62	76	

²⁴⁶ Reivytiš File, l. 85.

²⁴⁷ Reivytiš File, l. 57, 76, 83.

²⁴⁸ Reivytiš File, l. 44.

²⁴⁹ Reivytiš File, l. 69, cf. l. 44.

²⁵⁰ Reivytiš File, l. 54.

Babtai	23	11	34	Babtai
Vendžiogala			30	
Rumšiškės			140	Rumšiškės
Krakės area	337	115	452	Krakės monastery
Petrašiūnai	33	21	54	Petrašiūnai
Zapyškis	24	5	29	Zapyškis
Kėdainiai				
Kėdainiai Town area	730	183	913	Kėdainiai Town
Žeimiai ²⁵³	N/A	N/A	N/A	
Ariogala ²⁵⁴	280	10	290	Ariogala synagogue
Trakai				
Kaišiadorys	80	14	94	Kaišiadorys
Žiežmariai	193	89	282	
Žaliai	263	85	348	
Alytus				
Jėznas	63	26	89	Alytus
Birštonas		1		
Marijampolė				
Prienai	N/A	N/A	289	Prienai
Balbieriškis	100	6	106	
Šilavotas	7	2	9	
Kazlų Rūdos	159		159	Kazlų Rūdos
Sasnavą	6		6	
Šakiai				
Jankai	1	1	2	Zapyškis
Paežerėliai	1	35	36	
Lekėčiai	9		9	Vilkija

operation which effected the concentration and expropriation of Lithuania's rural and small-town Jews, the bulk of the country's historic Litvak community.

During their brief captivity, the detained Jewish men and the "active Jewish Communist women" were held under a variety of conditions. Smaller groups were concentrated in synagogues (Ariogala, Garliava), public buildings, such as schools

and municipality offices, even monasteries (Krakės). Larger gatherings were herded into temporary camp sites and makeshift "ghettos," or simply confined to vaguely described areas or "neighborhoods (*rajonai*).²⁵⁵ In Kazlų Rūda, the precinct boss requested further instructions for the 25 older and frail Jews of the "Jewish camp," whether "they should be kept in the camp or allowed to live at home."²⁵⁵

The deportation of the men and active female Communists to the holding areas, ostensibly for work, but ultimately to their deaths, left behind the doleful remnants of the country's Litvak world: the "non-political" women and children, isolated in the provinces, and useless as labor. The Reivytiš File contains fragmentary hints of their fate in a corner of Šakiai District. The Gelgaudiškis precinct lieutenant reported a list of three families of "citizens of Jewish nationality" deported "on 3 September of this year": three mothers; two boys, four and eight; and five girls of whom the youngest, Čenė Kaplanaitė, was ten months old. At the same time, the remaining seventeen Jewish citizens of Plokščiai, all adult women except for the Budelskis sons, twelve and fifteen, were "handed over to the ferry at Gelgaudiškis and deported." The unfortunates of Plokščiai were joined by the Zaksas family of five: the matriarch Haja 75, her 45-year old daughter and her three grand-children, ages eleven through thirteen. The precinct which encompassed Šiaudinė, Sudargas and Kiduliai listed, as of 26 August 1941, 101 "citizens of Jewish nationality": 61 women, and 40 children, their ultimate destination not indicated, but impossible not to imagine.²⁵⁶

This southwestern corner of Lithuania provides us with one of the earliest records of the Final Solution in microcosm, outlined in the report of Vincas Karalius, the Šakiai district head and his police chief, who had been

scolded by the Police Department about his mishandling of the Jėznas operation. The document ranks among the most cynical bureaucratic admissions of indigenous culpability in the mass murder of 1941.²⁵⁷

Secret-personal
Republic of Lithuania
Šakiai, 16 September 1941
V. R. V. [Vidaus Reikalų Vadyba]
Chief of Šakiai District
No. 3/sl.

To the Director of the Police Department

In presenting this correspondence, I report to you, Director, that from this day, in the district entrusted to me, there are no more Jews. They were taken care of by the local partisans and the auxiliary police: in Šakiai, 890 persons on 9/13/41; in K[udirkos]_Naumištis, 650 persons on 9/16/41.

By the order of the Gebietskommissar, his own designated officials carried out searches of the persons and apartments of all the Šakiai and K. Naumištis Jews with the assistance of the local police before their final disposition and carted away the money and other valuables which were discovered. The remaining real estate and movable property is assigned to the protection and care of the local government offices until further instructions from the [Gebiets]kommissar.

²⁵¹ Veiveriai is in Marijampolė district, but located on a highway to Kaunas.

²⁵² The Vilkija precinct report of 18 August 1941 states that 280 Jewish men and 120 women were deported, another 18 women remain in the Vilkija synagogue. Jews collected from Čekiškės, Veliuona, and Seredžius, a total of 129 Jews still held in the synagogue, are listed in the table (Reivytiš File, l. 62).

²⁵³ The number of Žeimiai Jews delivered to Kėdainiai as yet undetermined.

²⁵⁴ Includes undetermined number of Jews sent from Josvainiai who had been originally intended for Kėdainiai.

²⁵⁵ Reivytiš File, l. 33.

²⁵⁶ Reivytiš File, Reports of the Gelgaudiškis, Plokščiai and Paežerėliai precincts and the Šiaudinė, Kiduliai and Sudargas list, l. 87–96.

²⁵⁷ Reivytiš File, l. 86.

If ordered, I will later provide a list of the disposed Jews by name.

The Gebietskommissar has been informed about this.

Attachments: 7 pages.

V. KARALIUS[signed]
Šakiai District Chief

The Reivytiš File tells us the method, not the scale, of the concentration and expropriation of Lithuania's Jews, paving the way for their annihilation: less than a twentieth of Lithuania's Jewish community is reflected in the file's correspondence. It informs even less about the pain and desolation of the victims as they awaited their end, hidden behind the official verbiage and statistics. But it does provide insight into the details of the machinery which was set into motion during the very first bureaucratized stage of the Final Solution, a program of extermination which in concept, execution and scale eclipsed both the communal violence of the first days and the lightning blows of the mass killings of July. Above all, the file presents the story of obedient men, rural policemen in the main, who carried out orders which were instrumental in initiating the project of mass death. Undoubtedly, the Lithuanian police officials whose signatures and curt reports grace the Reivytiš File, played an important role in the genocide. The fact that, ultimately, no Lithuanian political or police institution could have prevented the mass murder of the Jews in no way mitigates their responsibility. While the Jewish community was doomed, more individuals could have been saved. In fact, even the most Nazified collaborators were to later admit their shame at the involvement of Lithuanians as butchers and henchmen: if the Germans insist on a *judenfrei* Baltic, some implied, let *them* do it,²⁵⁸ at best a cynical

attitude of indifferent passivity which further incriminates those who actively assisted in the enterprise.

While useful in understanding the perpetrators' systematic approach to their task, no account of the police operations which corralled the victims of the summer and fall of 1941 can capture the horror, the sights and sounds of this unprecedented massacre which took place in Lithuania's cities, towns and villages during the summer and autumn of 1941. While we have a number of detailed accounts of the largest of these crimes, the mass killings in Kaunas in October 1941, less is known concerning the provinces. By examining two cases of Lithuania's Holocaust in smaller towns, we can better appreciate the human face of the genocide.

Genocide in Jurbarkas and Utena: Case Studies of Two Provincial Towns

In examining more closely the history of the persecution and murder of the Jews in the small town of Jurbarkas near the German-Lithuanian border, and then in Utena, located much further to the east, it is necessary to provide a concise prehistory of the events. Otherwise, it is impossible to establish the relative German and Lithuanian participation in these crimes, or to understand the behaviour of the local Jews. Nevertheless, a central question concerns whether Lithuanians launched pogroms against the Jews even before the arrival of the Germans, and how and when the transition to the annihilation of the town's Jews occurred.

The Murder of the Jews of Jurbarkas

The small town of Jurbarkas is located in southwestern Lithuania on the banks of the Nemunas on the Lithuanian-German border, in the Raseiniai district of the Šiauliai region (*apskritis*). Jews had lived here since the sixteenth century and, by the end of 1940, they numbered more than 1,300 out of a total population of 4,400 – almost a third of the town's citizens.²⁵⁹ The Jews of Jurbarkas were a vital community; in 1790, they erected a marvelous large wooden synagogue.²⁶⁰ They fostered strong religious and secular traditions which encompassed Jewish schools, sports associations, scouting organizations, political parties, as well as successful trade and manufacturing businesses. After World War I, following the creation independent Lithuania, no serious problems troubled the town's various ethnic groups.²⁶¹ However, at the end of the twenties, more serious difficulties began to appear. The Smetona regime aimed at Lithuanianizing the economy on nationalist grounds. In 1931, 69 of the 73 shops in Jurbarkas were still Jewish; furthermore, there were also many Jewish tradesmen, and all of the light industrial enterprises, except for one, were owned by the Jews. But as a result of the nationalist economic policy, the larger Jewish firms were forced to close, their place taken by cooperatives supported by the state.²⁶² The smaller shops owned by Jews also went into decline, a situation which encouraged the rise of the already active Zionist movement.²⁶³ One of the town parks was called "Tel Aviv"; the Jewish school was named for Theodor Herzl. The political orientation of the Jews in Jurbarkas may be seen from the distribution of the votes during the Seimas (Parliament) elections of the 1920s: 62 percent of all eligible Jewish voters cast ballots for the Zionist parties; 26 percent and 12 percent for democratic and

religious parties respectively. Zionism was clearly dominant. During the 1930s there were periodic outbreaks of violence against the Jewish middle class; for example, a Jewish petrol station was torched. Sometimes young Lithuanian nationalists attacked Jews on the street. When it became clear in the summer of 1940 that the Soviet Union would annex Lithuania, the local Germans (*Volksdeutsche*) and Lithuanians set fire to the Jewish-owned mill, from whence the flames spread to other Jewish houses.²⁶⁴ The first politically motivated, methodical, and serious attacks experienced by the Jewish community occurred in the autumn of 1940, after the Soviet Union annexation of Lithuania. All the larger enterprises and banks were nationalised and

²⁵⁸ There are a number of examples of such thinking, most notably expressed in the diary of Zenonas Blynas, the Secretary General of the Lithuanian Nationalist Party (*Lietuvių nacionalistų partija*), LYA, F. 3377, Ap. 55, b. 235.

²⁵⁹ As of 26 December 1940, 1,319 Jews registered as living in the town. Cf. the data of summer 1941 (undated), LCVA, R 1753, Ap. 3, b. 13, l. 28. Other figures are in Arūnas Bubnys, "Mažieji Lietuvos žydų getai", 166. For the history of the Jews of Jurbarkas before the German occupation see *Pinkas ha-Kehilot. Lita: Entsiklopedia shel ha-Yishuvim min Hivasadam ve-ad le-ahar Shoat Milhemet ha-Olam ha-Sheniyah* (Jerusalem, 1996), 324–329.

²⁶⁰ Photos of the synagogue in Jurbarkas, its artistic interior and the Jewish cemeteries are in Ephraim Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry* (New York, 1995), 286 and *HaKehillot, Pinkas. Lita*, 325.

²⁶¹ *HaKehillot, Pinkas. Lita*, 326–328.

²⁶² *HaZikaron, Sefer. Jurburg.* (Jerusalem, 1991), 55–67.

²⁶³ *Ibid.*, 123–128 (Hislovitzs' family); *Ibid.*, 129–144 (Petrikansky family); *Ibid.*, 163–166 (Frank family).

²⁶⁴ *Ibid.*, 167–170 (the story of Rachel Hess-Greenstein whose house was burnt down).

cultural and political organisations were banned. A few Jews were assigned to the new state and Party offices. In mid-June 1941, the Soviets deported no less than sixty persons from Jurbarkas, including several Jewish families (29 persons).²⁶⁵

In the early morning hours of 22 June 1941, the town was captured by the Wehrmacht. There was scarcely time to escape. The local Commandant, Captain Baar, ordered that everyone should obey the orders of the Lithuanian mayor who was placed under his command. Sabotage and plunder would be subject to the death penalty.²⁶⁶ The town mayor was the Lithuanian Jurgis Gepneris who Germanized his surname, becoming Höpfner in autumn of 1942. During the Soviet period, he had been in charge of public eateries (*öffentliche Küchen*) and had supported the local Communists, facts of which the Germans were unaware.²⁶⁷ After the war broke out, the most important levers of power in Jurbarkas belonged to the Lithuanian rebels, the so-called partisans. They represented various strata of local society including teachers, school and university students, the owner of a kiosk, and a well-known nationalist. Their leader was the secondary school teacher Ausiukaitis. Similarly, the Lithuanian police, which was quickly reconstituted, was commanded by a 32-year old secondary school teacher, Mykolas Levickas. At the same time, Levickas was the Germans' translator, informer, and agent, along with 26 year-old policeman Mykolas Urbonas and a few others.²⁶⁸ It was on 24 June that the Germans began controlling the distribution of arms. In mid-July the local partisans became a paramilitary organisation subordinate to the police.²⁶⁹

On 23 June SS Squad Leader (Ger. *Hauptscharführer*) and the secretary for criminal affairs, Gerhard Carsten, the chief of the closest German border police station in Smalininkai (Ger. *Schmalleningken*), arrived in Jurbarkas and

had a meeting with Levickas and another ten Lithuanians at the home of Levickas's friend, a priest. A local committee was established.²⁷⁰ Carsten ordered the group to compile a list of local Communists and Jews,²⁷¹ and then chose the Jewish cemetery as the place for massacres.

For his part, Carsten was subordinate to the Tilsit Gestapo. This latter office also controlled the German Security Police and SD unit, which along with the Klaipėda city police (*Schutzpolizei*) department, executed the first mass killings of Jews in the Soviet Union on 24 June 1941. With the approval of Stahlecker and with some local assistance, these men shot 201 Jews from Gargždai. Furthermore, Stahlecker had assigned the head of the Tilsit Gestapo, SS Major (*Sturmabannführer*) Hans-Joachim Böhme, to carry out "all necessary operations" within a designated 25-km strip along the border.²⁷² As a result, on 25 June 1941, 214 Jewish men and one woman were murdered in Kretinga; two days later, 111 Jewish men were shot in Palanga. During the course of these initial killings an additional Einsatzkommando was created, jointly operating with Wehrmacht units, the Klaipėda border police, and the Tilsit Gestapo, and led by Böhme, its ambitious commander.²⁷³

On 4 July 1941, Heydrich officially delegated enormous powers to all of his operational units to carry out "cleansing operations" in the designated Lithuanian border areas, which had earlier been envisioned to apply only to Erich Ehrlinger's SK 1b, and later, Karl Jäger's EK 3. According to Heydrich, in order to ensure the free movement of his EG and EK units, the Gestapo "were authorised to perform cleansing operations [...] in the recently occupied territories which are situated in their part of the border area."²⁷⁴ By October 1941, these units had killed more than 5,200 people in the designated Lithuanian border regions.²⁷⁵ This figure includes the killings in Jurbarkas as well.

On 3 July 1941, a squad of the Tilsit German Gestapo office arrived in the town and shot about 250 Jewish men and seventy Lithuanians; according to the German Security Police, 322 persons in total, five women among them.²⁷⁶ The Lithuanian police arrested most victims with the help of the lists, and also plundered valuable possessions. Böhme ordered that sixty more Jewish men be arrested and brought to the execution site. Among them

were two of Carsten's agents. Böhme released one of them, the Lithuanian Matulevičius, but not Berlowitz, a Jew.²⁷⁷

During the shootings, there were instances of Jews attacking their killers; however, this was not mentioned in the reports to the Security Police in Berlin. One example is Emil Max, who had fled Klaipėda in 1939, a recipient of the Knight's Cross from WW I. He attacked the SS officers and injured one of them in the leg before

²⁶⁵ Mayor Gepneris's message sent to the Germans omits the names of the Jewish deportees. Cf. the list [undated], LCVA, 1753, Ap. 1, b. 3, l. 212. Meanwhile, the previous message sent to the Lithuanian head of the district contained some references to deportations of Jews as in the message of 21 August 1941, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 22. The most comprehensive list provided to date is in Rūta Puišytė, Vilnius University, Thesis on the Murder of the Jews in Jurbarkas (1997), 23 ff (authors' copy).

²⁶⁶ Announcement of the local Commandant of 24 June 1941, LCVA, 1753-3-12. In July 1941, for a few weeks the military authorities had taken over the future Police Battalion 323 under Police Major Bernhard Griese. See Griese Interrogation, 1 October 1959, Lechthaler-Verfahren, Staatsanwaltschaft Kassel, 3a Ks 1/61 and 3 Js. 72/60, Bd. 1, Bl. 75-79. The Second Reserve Police Battalion was attached to the Security Division, stationed in the western sector of the Division, where it was supported by the Eleventh Reserve Police Battalion. See Kriegsgliederung der Sich.Div. 281, 5 June 1941; KTB Sich.Div. 281, Ic., NARA, T. 315, Roll 1870, Bl. 89; Order of 14 July 1941, KTB Sich.Div. 281, Ia officer, Ibid., Roll 1869, Bl. 753.

²⁶⁷ *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 388.

²⁶⁸ Customs Inspector Georg Oselies Interrogation, 3 April 1957. Fischer-Schweder-Verfahren, Bd. 11, Bl. 2821; Fischer-Schweder Indictment, 25 June 1957, Ibid., Bl. 3472 ff.

²⁶⁹ Order No. 3 of the Šiauliai district magistrate, 13 July 1941, LCVA, R 1099, Ap. 1, b. 1, l. 33.

²⁷⁰ See also the exhaustive Gerhard Carsten Interrogation, 5-12 February 1957, Fischer-

Schweder-Verfahren, Bd. 9, Bl. 2199-2240; also Georg Oselies Interrogation, 3 April 1957. Ibid., Bd. 11, l. 2818-2827; Krumbach Interrogation, 17 October 1958, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, Bd. 1, Bl. 111ff, 127 ff, 130, 132; detailed description in the indictment, 12 August 1960; also Verfahren gegen Krumbach und Gerke, Ibid., Bd. I, Bl. 62-64.

²⁷¹ Hans-Joachim Böhme Interrogation, 18 December 1959, StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 7, Bl. 1564.

²⁷² Fernschreiben Staatspolizeistelle Tilsit an RSHA, 1 July 1941, ZStL, Sammlung UdSSR, Ordner 245 Ag, Nr. 254-257, Bl. 2-5.

²⁷³ Dieckmann, "Krieg", 292-298.

²⁷⁴ Already announced on 27 June 1941: "The Tilsit Gestapo is organising the cleansing operations against snipers in the 25-km border area." EM No. 6, 27 June 1941, BA, R 58/214, Bl. 6. Einsatzbefehl Nr. 6 von Heydrich an die Chefs der Einsatzgruppen, 4 July 1941, Special Moscow Archive 500-5-3, l. 48; EM No. 11, 3 July 1941, BA, R 58/214, 7.

²⁷⁵ EM No. 26, 18-7-1941, BA, R 58/214. On the first killings in the border area see also, Kwiet, "Rehearsing for Murder"; Matthäus, "Jenseits der Grenze"; Longerich, "Politik", 326-331; Tauber, "Garsden". The indictment is published in *Justiz und NS-Verbrechen*, Bd. 15. Cf. *IMT*, 37, 703.

²⁷⁶ Cf. EM No. 19, 11 July 1941. Bundesarchiv Berlin, R 58/214, Bl. 123.

²⁷⁷ Gerhard Carsten Interrogation, 12 December 1956, StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 6, Bl. 1537; Alfred Krumbach Interrogation, Tilsit Gestapo, 2nd Section, 17 October 1958, ZStL, II 207 AR-Z 51/58, Bd. 1, Bl. 102-104.

he was killed.²⁷⁸ SS Second Lieutenant (*Untersturmführer*) Wiechert in charge of the grave-digging detail forced some Jews to beat each other before they were murdered.²⁷⁹ Two men were buried alive, and during the night, they succeeded in getting out of the pit. One of them, Antanas Leonavičius, testified against the killers after the war. Soon thereafter, the postwar anti-Soviet Lithuanian partisans killed him along with Povilas Striauka.²⁸⁰ Abel Vales managed to escape when the other victims were forced to dig the graves.²⁸¹

The Jewish victims killed on 3 July 1941 represented the local elite.²⁸² The lists were supposed to have recorded the names of these persons who were influential and educated. But the insistent further searching for more men here suggests that the German Security Police intended to kill as many of them as possible. The Lithuanian victims were mostly people who had actually worked for the Soviet authorities or had been so accused.²⁸³ Among them was one of Lithuania's best-known sculptors, Vincas Grybas.

In contrast to the the earlier shootings, which had been organised in the Lithuanian-German border areas by the Gestapo's Tilsit office, in Jurbarkas, the police battalion from Tilsit was to participate in the shootings instead of the police commando from the more distant Klaipėda; the local adjutant had expressed such an interest to the Tilsit SD.²⁸⁴ However, the Tilsit police chief, Major Schulz, objected to this, thus the said police unit did not arrive. This time the Security Police and Tilsit SD could not expect help from the regular German police, and, thus, had to shoot the people themselves with the assistance of Lithuanian policemen and partisans. The valuables stolen from the Jews served to pay for food and drinks for the Jurbarkas killers that same evening; later, the German police used the money of the victims to pay for their week-long vacation in the Palanga resort.²⁸⁵ After these shootings,

Police Chief Levickas went to Raseiniai and asked to be discharged; on 7 July 1941 he was replaced by Povilas Mockevičius.²⁸⁶

Carsten ordered the aforementioned policeman Urbonas to organise the guarding of the Jews who were still alive: the relatives of the dead, elderly people, and fifty men with their families who had been spared as a labor force. Beginning with the second day of the occupation, the Jews were driven to forced labor supervised by Friedman, a Jew who was later killed as well.²⁸⁷ The women had to sew and mend the Germans' uniforms.²⁸⁸ The Jews of Jurbarkas suffered many brutal humiliations at the hands of the Germans and Lithuanians.²⁸⁹ As was the case everywhere, they were forced to wear the identifying badge, were banned from the side-walks, were permitted to leave their homes only under certain conditions, and had to give up their radios. The Jews were forced to destroy, by their own hand, the historic wooden synagogue and the small Jewish slaughterhouse, then to burn their holy books and Torahs. Jews were forced to sing and dance before the busts and portraits of Stalin and Lenin, and to swim in the Nemunas "to be baptised".²⁹⁰ Germans photographed the public humiliation.

The Jews were systematically deprived of food. The Lithuanian administration, which since the end of June 1941 was under German orders to supply the civilian inhabitants with food, severely limited food sales to the Jews.²⁹¹ The Jews were allowed to purchase only what was left unsold in the evenings. When at the end of July and the beginning of August the German civilian administration (*Zivilverwaltung*) replaced the military authorities, the District Commissariat banned Jews from shopping in the markets, claiming that this was to prevent the "increasing buying up of goods and foodstuffs by the Jews."²⁹² Only a few shops would be open to the Jews in the evening, from 5 to 6 PM—in principle legitimizing the already

prevailing practice. The military administration had earlier fixed the minimum food rations for Lithuanian Jews; two weeks before it had also issued an order to compile a list of persons who needed foodstuffs by 1 August 1941. The Jews were to be listed on a separate column. The Raseiniai district chief promulgated such an order on 21 July.²⁹³

The second larger-scale killings in Jurbarkas were perpetrated at the end of July and the beginning of August. On 27 July, 45 elderly men together with Jews from nearby localities were killed, and on 1 August, 105 elderly women.²⁹⁴ On 21 August there were still 684 Jews living in town, of whom 64 were

engaged in forced labour. It is impossible to ascertain the fate of roughly two hundred Jews, who seem to be missing when the figures are obtained through a comparative study of the documentary evidence.²⁹⁵ Some may have escaped, others may have been in hiding; still others may have been killed in actions which are difficult to document.

On 16 August the Lithuanian authorities were directed by the Germans to issue two more orders: that all Jewish property be registered, including that already stolen, and that the labor force be recorded as well, with an indication of the registrants' professional skills.²⁹⁶ Three days earlier, on 13 August, the

²⁷⁸ *HaKehillot, Pinkas. Lita*, 328; Gerhard Carsten Interrogation, 8 March 1957. StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 9, Bl. 2297; the aforementioned Alfred Krumbach Interrogation at the ZStL, Bd. 1, Bl. 105 ff.

²⁷⁹ Wilhelm Gerke Interrogation. 23 June 1958. StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 21, Bl. 14; Alfred Krumbach as cited above, Bd. 1, l. 104, 109ff; *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 382.

²⁸⁰ Cf. Puišytė, 19.

²⁸¹ *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 419–428. After a few months months, Vales found shelter with a Lithuanian peasant, with whom he lived for two and a half years, hiding in the loft. The peasant took care of him, even though his neighbour, who had previously hidden Jewish escapees, was discovered and shot.

²⁸² *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 389, 395, 404 ff.

²⁸³ The names of twelve murdered persons are in *Masinės žudynės*, vol. 2, 208ff. The wife of one of the shooting victims from a neighboring village testified in court in 1947, *Ibid.*, 207 ff.

²⁸⁴ Werner Hersmann Interrogations, 6 November 1956, 7 January 1957 and 19 January 1957, StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 6, Bdl. 1311–1317; 1728; 1774ff; Eugen Obremski Interrogation (copy) (police chief's adjutant in Tilsit), *Ibid.*, Bd. 18, Bl. 4797. Police Major Bendzko was in command of the Tilžė police battalion, see Helmut Macholl Interrogation, 12 December 1956, *Ibid.*, Bd. 6, Bl. 1472.

²⁸⁵ Wilhelm Gerke Interrogation, 7 July 1958, StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 21, Bl. 61–63.

²⁸⁶ Bubnys, "Getai", 167.

²⁸⁷ *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 380, 392.

²⁸⁸ *Ibid.*, 117–122 (Leipziger family).

²⁸⁹ *Ibid.*, 404 ff; Oshry, *Annihilation*, 287 ff.

²⁹⁰ *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 381, 388–390, esp. 388; Cf. Atamukas, *Juden*, 164.

²⁹¹ *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 404.

²⁹² Šiauliai GBK Message, No. 4, 6 August 1941, *Amtsblatt*, Nr. 2, 1941, 32.

²⁹³ Raseiniai district chief to all mayors, 21 July 1941, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 4. The military authorities had earlier ordered the entire district of Šiauliai to provide food registration rolls through the local magistrate. See Order of the District Magistrate of Šiauliai, 8 July 1941, LCVA, R 1099, Ap. 1, b. 1, l. 15.

²⁹⁴ *Hazikaron. Sefer. Jurburg*, 406. The dates and numbers of victims of those massacres are based on oral testimonies. Contemporary documents have not yet been found.

²⁹⁵ Mayor Gepneris's reply of 21 August 1941 to Raseiniai district chief's message of 16 August 1941. LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 22. This file contains five queries of the summer and autumn of 1941 concerning the composition of Jurbarkas's population.

²⁹⁶ Two messages from the district magistrate of Šiauliai, 16 August 1941. LCVA, R 1099, Ap. 1, b. 1, l. 134 ff.

mayors of all Lithuanian towns and district heads in the Šiauliai region met with the Gebietskommissar, Hans Gewecke, who ordered the officials to establish ghettos in each town.²⁹⁷ After the war, Gepneris testified that Gewecke had explained the purpose of those small ghettos – the Jews would be isolated until they were to be shot. The Jews of Jurbarkas were crowded in a few houses located on two streets, sustained only by some bread and cabbage. Gepneris ostensibly learned from Aleksas Grigalavičius²⁹⁸, who worked in Raseiniai for EK 3 (which was then stationed in Kaunas), that a regular ghetto need not be established since, in any case, the Jews would be killed soon.²⁹⁹ There were a number of meetings between the responsible border police and the local military commandant, one Lieutenant Groschütz.³⁰⁰ Within three days, from 4 to 6 September, the Lithuanian police under German supervision murdered those Jews who were not needed for work – over 400 women and children. They were murdered in a most brutal manner, under conditions which defy the imagination, related after the war by a few young women who had managed to escape the killing fields. On 12 September, some 272 Jews, including 73 at work, were still living in the town.³⁰¹ They were thereafter murdered by a small killing squad from Kaunas, once again with assistance of the local Lithuanian police. At least 31 men were directly involved in the shooting and torture of the Jews.³⁰² By December 1941, there were only 2,900 inhabitants left out of more than 4,400 – about a third of the population had been murdered.³⁰³ Much of the local population enriched themselves with Jewish property: 245 land allotments and 208 houses were left without their owners or tenants.³⁰⁴ By the end of July, a number of officials had already received their share of Jewish property, some an apartment or a cow, while the furniture of the murdered Jews was sold to the people.³⁰⁵ Jewish shops

were taken over by Lithuanians, many of them by Lithuanian policemen and activists. At the border of the town a sign was erected: “Jurbarkas is free of Jews” (*Georgenburg ist judenfrei*).³⁰⁶

The names of 76 Jews who, in various ways, survived the German occupation are known.³⁰⁷ Eight Lithuanian families in the vicinity helped the Jews,³⁰⁸ despite the threat of death against the entire family of any would-be rescuer which the Raseiniai district chief announced at the end of August 1941.³⁰⁹

The course of events in Jurbarkas reveal that the initiative for mass murders came from the

²⁹⁷ Gewecke’s order on ghettoisation, 14 August 1941, reached Jurbarkas on 27 August 1941. LCVA, 1753, Ap. 3, b. 4, l. 36–37. For his part, the Lithuanian magistrate sent messages to the majors as early as 22 August 1941. Cf. Ibid., l. 156.

²⁹⁸ On Aleksas Grigalavičius and his close contacts with the SS Lieutenant Hamann from EK 3, see the copy of the record of the Šiauliai GBK in the file, Abschrift eines Aktenvermerks des GBK Šiauliai (probably prepared by Gewecke’s political department head Kurt Schrepfer), 9 September 1941, BA, R 90/146.

²⁹⁹ Gepneris Interrogation (by the NKVD), 23 August 1945, published in Puišytė, 23 ff; Cf. Bubnys. “Getai”, 167, which states that the ghettos were established as early as July. Cf. Dieckmann, “Der Krieg”, 321 ff.

³⁰⁰ See Carsten Interrogation, 5 February 1957: Grigalavičius had obtained “important documents from the Kaunas police agencies”. StA Ludwigsburg, EL 322, Bd. 9, Bl. 2217; Carsten’s letter to Ulm’s prosecutor’s office (undated). Ibid., Bl. 2265.

³⁰¹ See the accounts of Leib Koniuchowsky recorded in *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 392 ff; the story of Zvi Levith, Ibid., 407 ff, first published in Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kissin, comp., *Lite*, Bd. 1 (New York, 1951), also in *Kaltina nužudytieji*; Sudarski, 1850–1854; also, the First Jäger Report lists 412 victims from Jurbarkas. The same is recorded in the Second Jäger Report of 1 December 1941;

Germans, and that the killings took place in several stages. At first, members of the Jewish elite were methodically registered and killed; as many Jewish men and other alleged supporters of the Soviet authority as possible were murdered as well. To be able to murder this group of people, the Germans demanded that Lithuanian officials and police officers, as well as the committees of the insurgents, compile the requisite lists, which the latter would usually undertake quite willingly. Furthermore, the German Security Police forced the registration of as many Jews of military service age as possible, even if they were not

however, there it is incorrectly recorded that, by 6 September 1941, all the Jewish men, women, and their children had been killed. BA, R 70 Sowjetunion 15, Bl. 80 ir Bl. 84. This is inconsistent with the population figures on Jurbarkas provided in Gepneris’s letter of 12 September 1941 to the Raseiniai district chief, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 58.

³⁰² Puišytė lists 31 persons who took part in the killings of the Jews in Jurbarkas (Appendix 3).

³⁰³ Gepneris to the Raseiniai district chief, 14 December 1941, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 190. After the war, there were four mass cemeteries found in Jurbarkas and its surroundings with over 1,200 bodies: in the Jewish cemetery, in the village of Kalnėnai, another forest nearby, and in the forest of Šilainės, as in *Masinės žudynės*, vol. 2, 400. A statistical summary is provided by the State Archive of the Russian Federation (Gosudarstvennij Archiv Russkoj Federatsij, henceforth – *GARF*), 7021-94-427, l. 1 ff. An incomplete list with the names of victims is housed in the Jewish museum in Vilnius.

³⁰⁴ Gepneris’s to the Raseiniai district chief, 24 October 1941, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 13, l. 101; On 5 January 1942 the housing department of Jurbarkas obtained the list of houses which had belonged to the Jews, LCVA, 1753, Ap. 1, b. 3, l. 3. The list of nationalised and expropriated Jewish land contains 107 names and addresses. See Ibid., l. 18 2ff.

part of the Jewish elite or had nothing to do to with the Soviet authorities. This purpose is made clear in the persistent search for the Jewish men of Jurbarkas.

The next step was the murder of people who could not be utilized for labor, that is, the Jews who included the weakest groups: the elderly women and men, but in other places orphans and mental patients were often included. Finally, the work force would be murdered as well, especially if it was no longer needed for military industry, or if, according to the German occupiers, it posed a threat to security. The involvement of Lithuanian

³⁰⁵ An entire list of distributions: LCVA, 1753, Ap. 3, b. 12. On 27 March 1942 and on 14 April 1942, Mayor Gepneris transferred 2,908.82 RM from the sale of Jewish furniture to a special account (Sonderkonto J) of the GBK in the Reich’s credit account (Reichskreditkasse) in Šiauliai. Also see two of Gepneris’s letters to the GBK of Šiauliai, 1 April 1942 and 22 April 1942, LCVA, 1753, Ap. 1, b. 3, l. 260 and 279. On 14 October 1941 the Šiauliai GBK issued orders for corresponding actions to be taken by the district heads and mayors. (ZStL, Sammlung Verschiedenes, Ordner 109, Bl. 126.

³⁰⁶ Cf. the indictment against Fischer-Schweder, especially the one announced on 25 June 1957, StA Ludwigsburg, EL 322, l. 3472; Julius Stanat Interrogation (Mayor Gepneris’s employee), 9 June 1959. HStA Wiesbaden, Abt.461.32438, Bd. 4, Bl. 1509.

³⁰⁷ See *HaZikaron, Sefer. Jurburg*, 186–221, on the survivors and dead members from thirty families.

³⁰⁸ Puišytė, 25–28, refers to the research of the survivor, Chaim Jofé, who provides the names of the Lithuanian families who had rendered help to the Jews; in two appendices, Puišytė lists the names of the Jews who survived. The farmer K. Blažys was shot in the spring of 1943 because he had been hiding M. Liubinaitė, who had managed to escaping the killings of 4–6 September 1941. Blažys’s neighbour had informed on him.

³⁰⁹ Order of the Raseiniai district chief, 29 August 1941, LCVA, 1753, Ap. 3, b. 4, l. 25.

people in the persecutions and killing actions was multifaceted. In many places, the course of events developed in much the same way as in Jurbarkas. The preparations for murder and the actual killings involved considerable cooperation among not only German civilian institutions and police agencies, but Lithuanian ones as well. Many Lithuanian regional and local officials, as well as police and civilians, were involved in the entire gamut of activities which aimed to: identify, select, separate and then isolate the victims; plunder their property; and finally, participate in their murder. Although the initiative did not come from the Lithuanians, many made use of the impunity, the lawlessness made possible by German anti-Semitic policies. At the same time, there was room for individual choice both among the German and Lithuanian actors. The chief of the Tilsit German police did not permit his units to take part in the massacres, even though his adjutant had pressed him strongly on the matter. The chief of the Lithuanian police in Jurbarkas resigned his office after the first shootings. However, we do not know the circumstances in greater detail.

The Jews of Jurbarkas, like most of the Jews in the provinces, had virtually no time to react to the unforeseen brutal threats, to the speed with which the arrests, the plunder and murder were carried out. There was no room for collective action or organization; the Jews were trapped. They were deeply shocked by the what was, for most of them, the utterly unexpected outbreak of violence from the Lithuanians. A few of the Jurbarkas Jews managed to resist and others attempted to do so, but the majority saw no way out, no chance to escape or resist – the terror from the Germans and Lithuanians was too great, and the environment, too hostile.

Killings of the Jews in Utena District

Jurbarkas had fallen into the hands of the Germans within the first hours of the invasion. This was not the case in Utena – the Germans captured the district and town only on the fifth day. The behavior of the local Lithuanians, who were not, at least at the outset, directed by German anti-Semitic institutions is a question that needs to be addressed.

The town of Utena, the seat of the district by the same name, is located in the northeast of Lithuania, on the main highway from Kaunas to Daugavpils (*Dünaburg*). A considerable distance from the German-Lithuanian frontier, the town is only some fifty kilometers from the Latvian border. Approximately 115,000 people lived within the district in 1941 of whom more than 10,000 lived in Utena itself, including some 3,000–4,000 Jews. In the nineteenth century the Jews had accounted for as much as 70–80 percent of the population of Utena and the smaller towns of the region. The unfavorable economic and political conditions in the Tsarist empire forced many Jews to emigrate, mostly to South Africa and the United States. The most important turning point in the life of the Jews during the early twentieth century occurred during the Great War, when most Jews were forcibly evacuated to Russia of whom only about two thirds returned to the district; however, before World War II they still made up about half of the population of such small towns as Molėtai and Anykščiai. The Jews possessed hardly any land and were mainly employed in the trades, crafts and small businesses; in 1931 they owned 84 of 97 shops, some thirty of forty light industrial enterprises and about 150 workshops. Most non-Jews in Utena worked either in agriculture or in state and educational institutions. Many of the

Jews were poor. The Jewish community supported a number of schools, as well as public, cultural and political organisations.³¹⁰

The first documented evidence concerning partisans, known to be anti-Semitic and anti-Bolshevik, date back to May 1941, but these units received a large influx of new members only during the first Soviet deportations of 13–14 June 1941, when, as a result, hundreds of men fled into the region's forests, many with arms at their disposal.³¹¹ Most of the men had been members of the Riflemen's Union before 1940. By radio the men learned that the long-awaited war had begun, Kaunas had been taken, and the Provisional Government had proclaimed the country's independence. Lieutenant Antanas Patalauskas was in command of a group of 76 partisans.

The Germans arrived in the region four days after the outbreak of war. By then there was continuous fighting between Soviet units and anti-Soviet rebels with casualties on both sides. Dozens of people were arrested for their alleged sympathy with the Soviets in the villages; in some locales, the rebels had seized control before the arrival of the German Wehrmacht. Some places were burnt by the retreating Soviet Army and NKVD units; other destroyed by the German bombs, including the Jewish neighbourhood of Utena. Young Lithuanians assisted the Germans as guides.³¹² The rebels secured important strategic points and hunted soldiers of the Red Army, partly for the purpose of obtaining their arms. They released prisoners some of whom had belonged to the anti-Soviet underground and had been arrested before the outbreak of the war. Most Lithuanians greeted the news of war with great joy, raising Lithuanian flags and ringing church bells.³¹³ In messages sent to Kaunas, the partisans referred to themselves as peasant-partisans, and characterized their actions as a farmers' uprising against Bolshevik power.³¹⁴ By 27 June 1941 484 men had been registered

as partisans and had obtained German permits for carrying arms.³¹⁵ Most local officials and policemen obeyed the entreaties broadcast by radio and returned to the positions and offices where they had served before the Soviet occupation of 1940. On 25 June the Voldemarist and Gestapo agent Malinauskas again became the chief of police in Utena.³¹⁶ The first mayor of the town was Čukas, considered a supporter of former President Antanas Smetona.

³¹⁰ *Pinkas haKehillot*, 121 ff; on the life of the Jews of Utena during 1921–1936, see Bella Lown, *Memories of My Life: A Personal History of a Lithuanian Shtetl* (New York?, 1991).

³¹¹ First Report, 7 August 1941, NARA, RG 226, M 1499, Roll 258, 17; Account of the NKVD Officer Gladkov, 21 June 1941, Škirpa, *Sukilimas*, 266.

³¹² See the story of Valerija Žemaitytė in Rimantas Vanagas, *Nenusigržžk nuo savžs* (Vilnius, 1995), 101; Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, 43.

³¹³ Reports by the evacuated Soviet functionaries of September 1942 concerning the first days of the war in Molėtai, Užpaliai and Daugaliai, in Brandišauskas, *1941 m. sukilimas*, 319–325, 347 ff; cf. Lithuanian rebel reports of June 1941, from Alanta, Molėtai and the Utena district, in *Ibid.*, 156–162.

³¹⁴ Certificates issued to the partisans at the beginning of the war are in LCVA, R 1652, Ap. 1, b. 1, l. 12.

³¹⁵ Lists are in LCVA, R 1652, Ap. 1, b. 1, l. 1–6, published in Brandišauskas, *1941 m. sukilimas*, 163–174; Order No. 1 of the Commandant, Captain Benediktas Kaletka, 26 June 1941, LCVA, R 1444, Ap. 1, b. 9, l. 56.

³¹⁶ Malinauskas to Security Police in Kaunas, 16 March 1943, LCVA, R 1399, Ap. 1, b. 9, l. 179. Later Malinauskas was redeployed to Švenčionys and replaced by Mikas Kazlauskas. From 24 September 1941 the security police chief was Jonas Čėsna, who worked with officers Grikepelis and Karosas. The first security police chief was Bronius āsevičius, cf. his order regarding the persecution of Communists, 13 July 1941, *Masinės žudynės*, vol. 2, 310.

During the first days of war many refugees from western Lithuania arrived in the district. The Lithuanian partisans arrested many of them. The refugees were confined under harsh conditions, for example, in the synagogue of Anykščiai where they were under the watch of the Lithuanian guards; afterwards, they would usually be sent back to their home towns.³¹⁷ All the roads leading from Kaunas to the northeast, which passed Ukmergė and Utena in the direction of Daugavpils, were clogged with retreating Red Army troops and refugees. On this stretch of the road, an unspecified number of Jews were killed by the rebels.³¹⁸

On 26 June 1941, the Fourth Panzer Group of the 56th Army Corps passed Utena on the way to Daugavpils.³¹⁹ The attacks against the Jews had already begun throughout the entire district. The Lithuanian rebels would break into the Jewish homes, searching and plundering; also abusing the house owners – these were the first victims. On the very first day of the war a young Jewish woman was raped and then murdered.³²⁰ Above all, the arrests targeted the so-called Jewish intelligentsia, the Communists, the Komsomol and other alleged supporters of the Soviet regime.³²¹ Using the files of the deserted Soviet offices, a list of suspects with detailed information was created.³²²

Throughout July of 1941 the German military administration in Utena underwent constant rotation, staffed by personnel drawn from the 691st Military Gendarmerie unit.³²³ After the arrival of the German occupiers, anti-Semitic policy was systematized. The Jews were forced to perform humiliating labor, for example, they were ordered to search for mines. Some perished as a result.³²⁴ Within a few days, all Jewish homes were marked with the sign indicating “Jew”; in this way, they became easy targets for Germans and Lithuanians. The plunder of Jewish property and the violence perpetrated against Jews now carried no punishment. The majority of Jewish men were

confined in prisons. The three synagogues and the prayer houses were desecrated; the rabbis, who refused to burn the Torahs, were publicly tortured and severely injured. The damaged religious sites were turned into prisons where Jews, refugees, Communists and members of the Komsomol were imprisoned.³²⁵

On the morning of 14 July 1941 the Lithuanian municipal authorities ordered all the Jews to leave town by noon; any Jew discovered there would be shot. Within a few hours, the Jews were to assemble in the Šilinės forest in the outskirts of town, where they would be registered and their valuables taken away. The press and radio announced that Utena was the first town in Lithuania to be “free of the Jews” (*judenrein*).³²⁶

For more than two weeks, nearly 2,000 Jews were confined in the forest, suffering the dirt, adverse weather conditions and the taunting of their Lithuanian guards. There was hardly anything to eat. The younger people were taken to forced labor during the day. All men and women aged 17 to 55 were registered once again.³²⁷ During the two large-scale shooting operations of 31 July and 7 August 1941 in the Rašė forest three kilometres away, 718 Jewish men, 103 Jewish women and three other persons were murdered.³²⁸ The German and Lithuanian police carried out the killings in the presence of the local Lithuanian officials. Twice Hamann’s “flying squad” (*Rollkommando*) traveled here from Kaunas. Tzadok Bleiman and Kalman Katz attacked the German shooters. Katz was killed, but Bleiman succeeded in escaping. Later, he had a chance to report on the mass killings.³²⁹ For two weeks, an improvised ghetto was established in Utena where Jews were forced to live under miserable conditions.³³⁰

On 29 August 1941, in the Rašė forest, the surviving Jewish old men, women and children from Utena and its surroundings were shot in the Rašė forest – from Utena and Molėtai alone: 582 men, 1,731 women and 1,469

children. This time the local killers were reinforced by Lithuanian units from elsewhere, and probably by several Germans from the Security Police led by Hamann, as well as the Third Company of the Lithuanian Auxiliary Police Battalion from Kaunas.³³¹ The partisan group under Patalauskas participated in anti-Jewish policies in various ways. They arrested the Jews, brought them to the Šilinės forest and also participated in establishing the Utena ghetto, where they appointed A. Jodėnas the ghetto’s commandant; finally, they guarded the killing sites. At the beginning of September the partisan unit was dissolved.³³²

In 1944, the Extraordinary Soviet Commission discovered approximately 9,000 victims in eight mass burial sites in Rašė forest which has now been acknowledged as the largest extermination site of Jews in the district of Utena.³³³ In this location, a kilometre from Anykščiai and Molėtai, Lithuanian units under the command of the Germans, again killed 1,500 and 700 victims respectively on the same day as the aforementioned murders – 29 August 1941. In Anykščiai the mass murders of nearly 2,000 Jews also began with arrests and expropriations, which intensified after the arrival of the Wehrmacht.³³⁴ The local Jews and

³¹⁷ Dimitrijus Gelpernas, “O aš buvau sinagogoje,” in Vanagas, *Nenusigrėžk*, 86–88; V. Butėnas Statement, 7 June 1951, *Masinės žudynės*, vol. 2, p. 310 ff; on the refugees from Jonava concerning Utena, Eliezer Yerushalmi, *Pinkas Shavli: Yoman mi-geto Litai, 1941–1944* (Jerusalem 1957), 335.

³¹⁸ Solly Ganor, *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust* (Frankfurt, 1997), 39–51; Tory, *Holocaust*, 6.

³¹⁹ KTB Panzergruppe 4, Ia, BA-MA, RH 21-4/14.

³²⁰ See Domicelė Kunčienė in Vanagas, *Nenusigrėžk*, 111; *HaKehillot*, *Pinkas*, 154.

³²¹ Vanagas, *Nenusigrėžk*, 47; *HaKehillot*, *Pinkas*, 124.

³²² Cf. Rukšėnas, *Politika*, 137 with reference to LCVA, R. 715, Ap. 1, b. 1, l. 129.

³²³ OK 862 (7.7.–16.7.1941), OK II 349 (16.–20.7.1941); OK II 350 (ab 20.7.1941). KTB Sich.Div. 281, Ia, Befehl v. 16. und 19.7.1941, NARA, RG 242, T. 315, Roll 1869, Bl. 745 f.; Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, Abt. VII, v. 10.7.1941, NARA, RG 242, T. 315, Roll 1870, Bl. 498. For less than a week (10–15 July) the division headquarters of Security Division 281 were in Utena: KTB Sich.Div. 281, Tätigkeitsbericht IVa, 25.3.1941–31.12.1941, NARA, RG 242, T. 315, Roll 1869, Bl. 5.

³²⁴ Tzadok Bleiman in Oshry, *Annihilation*, 268.

³²⁵ Order of the Utena security police chief on the confinement of thirty Jewish men in the synagogue, 14 April 1941, is in LCVA, R 715, Ap. 1, b. 1, l. 2; The names of twelve arrested individuals, including two Jews, are in *Ibid.*, l. 19; Bubnys, “Getai”, 176 ff.

³²⁶ Oshry, *Annihilation*, 268.

³²⁷ Musja Burštenaitė survived and on 16 March 1945 reported on this forest “ghetto” to the 1944 Soviet commission, GARF, 7021-94-433, l. 56-57R.

³²⁸ List of executions in First Jäger Report, BA, R 70 Sowjetunion 15, Bl. 78; for 31 July he reports: 235 men, 16 women, 1 Lithuanian Communist, 1 double murderer-robber; on 7 August: 483 men, 87 women, 1 Lithuanian.

³²⁹ Oshry, *Annihilation*, 268–271, *Pinkas HaKehillot*, 124ff.

³³⁰ Bubnys, “Getai”, 177.

³³¹ On 26–31 August 1941 Third Company, Second Lithuanian Police Battalion from Kaunas is recorded as carrying out the “mission”, while the murders committed in Utena district in August, recorded in the reports of the security police chief, were ascribed to Hamann’s unit. See Auxiliary Police Battalion Order No. 68, here the copy from SWC, No. 59/60. During the killings in nearby Anykščiai, the “activists” from Šiauliai took part. Vanagas, *Nenusigrėžk*, 47.

³³² Bubnys, “Getai”, 177.

³³³ Testimonies of witnesses about the Jews’ journey to the killing site are in the Commission’s Act of 15 November 1944, GARF, 7021-94-433, l. 1-2R. *Ibid.*, l. 1R.

³³⁴ *Pinkas, HaKehillot*, 151–155; Leib Koniuchowski’s account is consistent with the recollections of the survivor, Motl, 150-241; about Molėtai, see GARF, 7021-94-433, l. 1R-2.

refugees were confined in prisons, synagogues, and schools where they were terrorized by the Lithuanian guards for two weeks. There were dozens of victims and numerous rapes. The local priest „epėnas sought unsuccessfully to put an end to the violence against the Jews.³³⁵

After the non-local Jews were released, the remainder, just as in Utena, were forced to move to the nearby forest where they had to live for weeks. At the end of July 1941, the men were shot on Liudiškės (Ger. *Hasenberg*) hill. The remaining people were killed a month later, after they had spent a short time in the local improvised ghetto. In Molėtai the arrests of young men, the forced labour, and the robberies began very soon after the rebels of Molėtai learned of the outbreak of the war.³³⁶ The first weeks resulted in about sixty victims; those arrested would be taken to Utena where they shared the fate of the prisoners there. In the second half of August, all the Jews of Molėtai were confined in the synagogue, and on 29 August 1941, they were shot at a nearby site.³³⁷ At Molėtai some victims made drastic attempts to escape the shooting sites, however, only a few succeeded. But even these people did not manage to survive long in the hostile surroundings.³³⁸

German institutions held jurisdiction over the killings: at first, the local commandant's office (OK) of the Wehrmacht, and from the beginning of August 1941, the civil administration of the Šiauliai Commissariat (GBK), in cooperation, and on occasion, in disagreement with both the Teilkommando of EK 2 and EK 3 of the Security Police and SD.³³⁹ On 10 September 1941 District Commissar Hans Gewecke boasted to the Commissar General (*Generalkommissar*) Adrian von Renteln that, according to instructions, “nearly all the districts have been cleansed of Jews” and that “the Jewish question in the Šiauliai GBK had been resolved with the necessary intensity and National Socialist severity.” In saying this, Gewecke had in mind

the districts of Rokiškis, Panevėžys, Kretinga, Raseiniai, Biržai, Mažeikiai, Telšiai, Tauragė, Utena and Zarasai.³⁴⁰

On 4 July 1941, the local media, then censored by the Germans, called on the region's populace to support Germany's war and “to cleanse the homeland from Bolsheviks, Jews, and from other traitors of the Lithuanian nation.”³⁴¹

When the killings of Jews were completed in the aforementioned districts by the end of August, the local military commandant's office of Utena ordered the disarming of the former Lithuanian partisans on 2 September 1941.³⁴² Now, on the initiative of the German military commandant in Utena, the German Security Police demand the dismissal of District Chief Pranas Grebliauskas, as well as the police chief and Mayor Čukas, who was to be replaced by the partisan leader and former Lithuanian Army Lieutenant, Antanas Patalauskas.³⁴³ Their enrichment from the seizure of Jewish property, which the Germans claimed for themselves, was the motive behind the dismissals. Nevertheless, at the end of 1943, Čukas became the district chief of Utena.³⁴⁴ Grebliauskas was arrested on 14 August 1941, accused of failing to transfer Jewish property to the appropriate authorities, and of the misappropriation of goods which had been in the possession of the Jews.³⁴⁵ The Lithuanian “activists” had often robbed Jewish homes during the frequent searches.³⁴⁶

The pattern of crimes in the district of Utena is very similar to that in Jurbarkas. Yet, here there was more time for larger-scale and more brutal excesses against the Jews leading to murders, robberies, and humiliations. From the very first days, arrests became a frequent occurrence. Within a few weeks, Jewish property had been expropriated, the Jews isolated and forced to live in unbearable conditions; only a few found help from Lithuanian friends. The police and rebels were led by radical nationalists, some of whom had been in close contact with Nazi Germany even before the war. The fact that Mayor Čukas

was a Christian Democrat of conservative orientation, and did not belong to the radical right-wing camp, had no influence on the course of persecution and murder.

Nevertheless, the German initiative to kill all the Jewish inhabitants of the region is obvious. The widespread willingness for cooperation with the Germans on the part of the Lithuanian administration and police, as well as the “hostile neutrality” characteristic of most non-Jews are also noteworthy. The resentment and rage directed against the Soviet occupation in this region manifested itself as early as the spring of 1941 evidenced by the appearance of the first anti-Soviet underground groups. The deportations of 13–14 June 1941 resulted in a further influx of men in the forests ready for an insurrection.

In reference to the question raised earlier concerning the problem of identifying whose initiative was important in the persecution of Jews, the comparison of Jurbarkas and Utena reveals that, despite all the varying circumstances, the persecutions and massacres in these towns did not differ very much. There was simply very little room for Lithuanian initiative in Jurbarkas; while in Utena there was more extensive room for action. Before the arrival of the Germans, there were several incidents of murders and rapes in Utena, but a large-scale Lithuanian-led campaign of extermination against the local Jewish community cannot be documented. For such an outcome, German initiative and command were necessary, although the Germans could count on the considerable willingness of the relevant Lithuanian administrative and police circles for help. In the eyes of much of the Lithuanian population, the Jews had been collectively deprived of their human rights: the right to personal security; the right to the inviolability of home and property; and, eventually, the right to life itself. Most accepted the deaths of the children, women and men in silence. Such an attitude facilitated the process: the German

occupiers and the resolute minority of right-wing radicals, as well as certain anti-Semitic functionaries who did not necessarily belong to the extreme right, were better able to slaughter the entire Jewish community. Virtually in all cases, two groups of people participated directly in the mass murders: first, the regular death squads of the German and Lithuanian police,

³³⁵ Bubnys, “Getai”, 71.

³³⁶ Pinkas *HaKehillot*, 374-377.

³³⁷ Bubnys. “Getai”, 74-77; Eidintas, *Byla*, 140 ff.

³³⁸ See the farewell letter written by father and the son Natelovich to their relatives from Molėtai prison, 21 December 1941, while awaiting execution, located in Archiv Igd Jozei Lita, No. 3181. On 29 August 1941 the two had managed to escape only to be captured again three months later. They wrote that they now could see “how the world looked without Jews”. There is a document on the arrest of a family which had escaped from Molėtai at the end of 1941, carried out by the Utena security police on 31 January 1942, LCVA, R. 715, Ap. 1, b. 2, l. 30-41.

³³⁹ For the role of the local commandant's office, see Rukšėnas, *Politika*, 115. Zadok Bleiman, the witness of mass killings in Utena of 29 August 1941, related that the mayor stood as a spectator near the mass grave. Oshry, *Annihilation*, 271.

³⁴⁰ Gewecke to von Renteln, 10 September 1941, BA, R 90/146.

³⁴¹ *Išlaisvintas panevėžietis*, 4 July 1941, in *Masinės žudynės*, T. 1, 51.

³⁴² Zarasai self-defence unit's chief to all partisan commanders, 2 September 1941, LCVA, R 1106, Ap. 2, b. 18, l. 82. Contains the handwritten remark by Norkus on implementation, dated 15 September 1941.

³⁴³ Hamann to Jäger, 31 August 1941, LCVA, R 1399, Ap.1, b. 9, l. 278; Jäger to von Renteln, 3 September 1941, *Ibid.*, R 1399, Ap. 1, b. 7, l. 89.

³⁴⁴ Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, 396.

³⁴⁵ *Ibid.*, 396; EM No. 154, 12 January 1942, BA, R 58/220, Bl. 78.

³⁴⁶ Tätigkeitsbericht Sich.Div. 281, Abt. VII, 27 July 1941, NARA, RG 242, T. 315, Roll 1870, Bl. 522.

which had been formed within a few weeks and systematically traversed the country; second, the local police, as well as partisans who were often transformed into an auxiliary police force. Most often, control and the highest executive authority belonged not to the police, but to the political leadership.

Documenting Destruction: the Jäger Reports and the Mortal Blow of the Late Summer and Fall of 1941

The Reivytyis File affords a partial, albeit insightful, glimpse into the workings of the concentration and expropriation of the Jews, while the cases of Jurbarkas and Utena provide us a detailed a vivid image of the genocidal process, including the final destruction. Karl Jäger's infamous account of the genocide, on the other hand, give us an overall view of the annihilation of Lithuania's Jews. Unlike the little-known Lithuanian police file based on Order No. 3, the Jäger documents are among the most cited sources of the Final Solution. While the EK3 report to Berlin of 1 December 1941 is the best known, this was the colonel's second account of the genocide, his first filed on 10 September 1941, as the annihilation of the Jews in the provinces was in full sway.

In September Jäger reported that "partisans" had killed an estimated 4,000 Jews in pogroms, of whom nearly 800 had perished "during the time of EK1b," that is, before EK3 took control in Kaunas. Since the massacres at the Lietūkis complex as well as the killings in Vilijampolė during the last week of June occurred during Ehrlinger's watch, it seems likely that such was Jäger's estimate of the victims of the Klimaitis gang and other rogue fighters. There is scant evidence of true pogroms (in the sense of spontaneous popular outbreaks against the Jews) after the atrocities perpetrated

under EK1b; thus, it is difficult to assess the significance of the other 3,200 Jews reportedly killed on Jäger's orders. Since no pogroms on the scale of the Vilijampolė massacres of 25–26 June are on record after the end of June it is very likely that the 3,200 figure includes the afore-mentioned killings in the Seventh Fort. Jäger reported that "after the takeover by the EK3," 463 Jews (416 men and 47 women) were killed on 4 July 1941, and, two days later, another 2,514 Jews were executed by machine-gun fire (*durch Maschinengewehr*), clearly then, under conditions which cannot be described as pogroms. In his later (1 December) report, Jäger noted that the killings of 4 and 6 July were carried out by Lithuanian partisans "on my direction and orders."³⁴⁷ Clearly, these latter refer to the Kaunas actions described above.

All told, the 10 September report lists executions according to locales throughout Lithuania, claiming a total of 76,355 deaths.³⁴⁸ In his better-known genocidal ledger of 1 December 1941 Jäger altered somewhat his characterization of the initial killings, noting that before the takeover of security police tasks by EK3, 4,000 Jews were liquidated exclusively by partisans "through pogroms and executions" [emphasis added].³⁴⁹ There is then some ambiguity concerning the conditions under which the massacres took place, and it is not entirely certain how Jäger's numbers correlate with those reported by Stahlecker.

In any case, most of the killings carried out after the first week of July, that is, after the formation of Hamann's Rollkommando, acquired a character quite different from that of the previous massacres. At the same time, the period between early July and mid-August was also distinct when compared to the initiation of the Final Solution in Lithuania, whose operational origins are reflected in the Reivytyis File. Understanding the process of the annihilation of the vast majority of Lithuanian Jews (*Fig. 3*) begins with an overview of the most comprehensive accounting of the slaughter, Jäger's 1 December 1941 account.

Figure 3

*Jäger's Report: Killings in Lithuania*³⁵⁰

Command Responsibility	Reported Dates of Actions	Number (Category of Victims)
EK 1b/Klimaitis and allied partisans, rogue elements	Before 2 July 1941	4,000 (Jews)
EK 3	4 and 6 July 1941 (Fort VII)	2,977 (Jews)
EK 3 Rollkommando	7 July 1941–31 July 1941	1,260 (Jews) 157 (Communists 2 (Lithuanians) 1 (Pole) 3 (criminals) 1,423 (Total)
	1 August–14 August 1941	4,756 (Jews) ³⁵¹ 28 (Communists) Lithuanians (2) criminals (1) 4,787 (Total)
EK 3 Rollkommando/Teilkommando	15 August–31 August 1941 ³⁵²	32,909 (Jews) 544 (mental patients) 432 (Russians) 82 (Communists) 4 (Russian POW's) 1 (partisan) 2 (Poles) 33,974 (Total)
EK 3 Rollkommando/Teilkommando	1 September–15 September ³⁵³ 1941	28,707 (Jews) 109 (mental patients) 43 (Gentile villagers) 1 (German) 1 (Russian) 28,861 (Total)

³⁴⁷ Second Jäger Report, 1 December 1941.

³⁴⁸ First Jäger Report.

³⁴⁹ Second Jäger Report.

³⁵⁰ Based on 1 December 1941 report by Jäger and corrected for minor calculation errors made at the Kaunas SD office, including the error on p. 3 of the report where the subtotal of 47, 814 should read 48, 014.

³⁵¹ A calculation error in the original on the 13 August 1941 action in Alytus (listed 719, should be 718).

³⁵² Includes a small number of killings in Raseiniai

and Rokiškis which occurred before mid-August 1941, as well as actions by the Teilkommando between 12 August 1941 and 1 September 1941. Also, the calculation for the 19 August 1941 action in Ukmergė contains an error of 2 (should be 643, not 645), and the action at Joniškis is undercounted by 200 (should be 355, not 555). Also includes an undetermined number of killings in Alytus and its environs of 13 August 1941.

³⁵³ Includes an undetermined number of actions undertaken as of 28 August 1941.

EK 3 Rollkommando	16 September–30 September 1941	11,671 (Jews) 4 (Communists) 11,675 (Total)
	1 October–15 October 1941	10,752 (Jews) 10,752 (Total)
EK 3/Kaunas SP and SD/Rauca	16 October–31 October 1941	18,027 (Jews) 18,027 (Total)
EK 3 Rollkommando	1 November–15 November 1941	2,991 (Jews) 2,991 (Total)
	16 November–30 November 1941	4,934 (German and Austrian Jews) 252 (Lithuanian Jews) 15 (terrorists) 9 (POW's) 9 (Poles) 1 (German) 5,220 (Total)

In addition to the reported deaths within Lithuania itself, the Security Police and SD command in Kaunas was also responsible for a number of actions on the borders of Lithuania, in Daugavpils (Latvia) and in western Belarus (Fig. 4).

The Jäger Report of 1 December 1941 claimed that the Nazis and their collaborators had massacred 118,302 Lithuanian Jews, that is, Jewish inhabitants within what are now the borders of the Republic of Lithuania. This would be the number of *reported* deaths minus the killings reported in Latvia and Belarus, and not including the massacre of foreign citizens brought to Kaunas, as well as shootings of other categories of victims, primarily Communists and mental patients, as well as smaller numbers of Gypsies (Sinti and Roma), criminal elements and Soviet POW's. The strategic responsibility for the operation rested with the headquarters of Einsatzgruppe A, while the tactical details were worked out by its various subunits, especially the EK3 office in Kaunas, with the cooperation of the Lithuanian Police Department and local civilian agencies. The Nazi lead-

ers of the operation successfully employed native manpower for the concentration, expropriation and extermination stages of the Final Solution in Lithuania.

The meticulous organization which characterized the killing operations of the late summer and fall of 1941 can also be seen in the systematic geographic pattern of the genocide.³⁵⁴ Sorting the killings recorded in Jäger's reports on executions in the province of Lithuania according to different German administrative units, it is clear that this process, apart from gradual increase in the number of victims, is also characterized by a regional pattern, especially beginning on 28 July 1941.

Until 26th August 1941, most of the killings of Jews in Lithuanian provinces had been enacted in the Šiauliai Commissariat (*Gebietskommissariat*) (exceptions: shootings in Alytus, where 951 persons were killed, and in Jonava, with 552 victims). According to the data of the Lithuanian Security Police authorities, this campaign of killings in the Šiauliai Commissariat (*Gebietskommissariat*) resulted in 23,879 victims in four weeks. Through 26th

Figure 4

Jäger's Report: EK 3 Killings in Latvia and Belarus

Command Responsibility/(Locale)	Reported Dates of Actions	Number (Category of Victims)
EK 3 Teilkommando (Daugavpils)	13 July–21 August 1941	9,012 (Jews) 573 (Communists) 9,585 (Total)
EK 3 Rollkommando (Daugavpils)	22 August 1941	5 (Communists) 5 (Latvians) 5 (Gypsies) 3 (Poles) 2 (Jews) 1 (Russian) 21 (Total)
EK 3 Teilkommando (Minsk and environs)	23 September–17 October 1941	3,031 (Jews) 19 (Communists) 3,050 (Total)

August to 4th September 1941, second peculiarity of mass killings can be observed in Kaunas Commissariat (*Gebietskommissariat*), where 5,251 people were killed in a week. Starting 9th September until 9th October 1941, large scale massacres were executed in the district of Alytus of the Vilnius Commissariat (*Gebietskommissariat*) – 18,710 Jews were shot here. Meanwhile, the mass shootings in the Šiauliai Commissariat (*Gebietskommissariat*) proceeded resulting in another 12,377 victims. Consequently, the number of victims there reached up to 36,216.

Thus, the observable pattern: Šiauliai GBK (from 28 July 1941), Kaunas GBK (26 August–4 September 1941) and Vilnius GBK (9 September–9 October 1941). In retrospect, the turning point was 26–27 July 1941, that is, the commencement of the German civil administration in Lithuania. Beginning with the last week of July 1941, the civil administration undertook the major responsibility for the killings of Jews, along with the Security Police; under their governance, 95 percent of Lithuania's perished. This territorial pattern of the murders in the

Lithuanian countryside can be largely explained by fact that the various smaller Security Police units (*Teilkommando*) had been assigned to the cities of Kaunas and Vilnius, where they took part in the confinement of major Jewish communities in the ghettos. Only after the ghettos had been founded – in Kaunas on 15 August 1941, and in Vilnius on 6 September 1941 – did they become more active in the surroundings areas. The Jewish community of Šiauliai city, with some four to five thousand people, was not as large; ghettoisation there was implemented between 22 August and 1 September 1941, at the same time as thousands of Jews were being killed throughout the region each day.

While the Jäger reports, as well as the other documentation produced by the Einsatzgruppe, provide the basis for any general overview of

³⁵⁴ In his Second Report Jäger emphasized that the shootings were primarily a question of "organization" ("Die Durchführung solcher Aktionen ist in erster Linie eine Organisationsfrage...").

the Nazi killing operations of the summer of 1941, they cannot, of course, afford a comprehensive history of the genocide in Lithuania. Leaving aside the vexing philosophical question of whether a true “understanding” of violence on such a massive scale can ever be attained, there remain a series of more mundane problems which the official documentation does not address and which, in fact, may be incapable of a satisfactory explanation.

First, there is the question of the numbers. The few arithmetical errors in the EK 3 calculations are insignificant. More important is the question of whether the figures presented for the first days of the war are inclusive for Lithuania as a whole. The Jäger account covers only the regions explicitly under the jurisdiction of EK 3, omitting mention of the actions in the western border areas (Gargždai, Kretinga) and several other venues of the genocide, including parts of the Šiauliai region, nor do they include some of the murders in Vilnius, for instance, the infamous “Yom Kippur Action.” Furthermore, there are questions concerning some of the dates of actions in the second half of 1941.

The characterization of the victims needs some explanation as well. There is no way to be sure, especially in the case of actions reported in Vilnius, whether the listed victims were citizens of Lithuania or among the thousands of 1939 refugees from Poland; thus the term “Lithuanian Jews” may or may not be accurate in describing the statistical universe of the Jewish victims. It seems highly probable from the overall evidence that the “Communists” are usually Gentiles, ethnic Lithuanians in the main, sometimes designated by ethnicity, sometimes not.

More important, the documentation, especially Jäger’s second report, must be utilized with some care regarding the specific identity of the killers. In general, the creation of the 8–10 man armed German squad as the commanding core of Hamann’s Rollkommando, which was

filled out by adding Lithuanian personnel drawn from the newly formed TDA units, seems to be in agreement with the known facts from other sources. There seems little reason to doubt the 1:8 German-Lithuanian ratio in the killing operations claimed by Jäger, which reflects the general makeup of the Rollkommando. Clearly, the majority of the shooters were Lithuanians. But this ratio tells us little about the personnel involved in the various individual actions of the summer and fall of 1941, particularly the larger-scale killings. The *Grossaktion* in Kaunas of 28–29 October 1941 was not primarily a Rollkommando operation, employing as it did large numbers of Lithuanian police battalion personnel, thus differing substantially from actions in the smaller towns. The number of local “partisans” coopted into Hamann’s killing operations also varied according to locale. The mass murders in which the Germans constituted a significant striking force, for example, the case of German Police Battalion 65 and Einsatzkommando 2 in the Šiauliai region, are not representative of the German-Lithuanian ratio estimated by Jäger.

Despite their limitations, the Jäger reports, the *UdSSR Ereignismeldungen*, the Stalecker documents, the Reivytiš File and other such primary material constitute the most important sources for ascertaining the general progression of the slaughter in Lithuania. At the core of the program of mass extermination of Lithuanian Jewry was an intensive “cleansing” (*Säuberung*) of the provincial Jewish population which reached a frenetic burst of murderous activity between mid-August and mid-September 1941. To employ the language of the Lithuanian police officials who carried out the round up, of the approximately 120,000 “citizens of Jewish nationality” of the Republic of Lithuania who are listed as having perished in the German accounts during the summer and fall of 1941, more than half were killed during this four-week period (Fig. 5).

Figure 5

1941 Time-Line: The Destruction of Lithuania’s Jews According to Jäger

June	July	August 1–14	August 15–31	September 1–15	September 16–30	October 1–15	October 16–31	November 1–15	November 16–30
4,000	4,237	4,756	32,909	28,707	11,671	10,752	18,027	2,991	252

Most of Lithuania’s Jews who had not succeeded in escaping the country were still alive on 5 August 1941 when the Provisional Government formally announced its own dissolution. By the time Jäger sat down to complete his renowned report on 1 December, at least three-fourths of Lithuania’s Jews were dead. The killing operations of the summer and fall of 1941 took a decisive turn in the middle of August: a selective series of killings intended to bolster the ideological war against Bolshevism was transformed into a policy of genocide, a Final Solution on a country-wide scale. The culmination of the campaign on 29 October 1941 stands out as a brutal record. On that day nearly 10,000 Lithuanian Jews were slaughtered at the Ninth Fort in Kaunas by the Nazis and their collaborators.³⁵⁵ Never had so many been killed on Lithuanian soil in so short a time.

In as much as the genocide of 1941 constitutes the bloodiest page in the history of modern Lithuania, it must take center stage in any discussion or analysis not only of the German occupation of 1941–1944, but of the entire period of foreign occupations and misfortunes initiated by the Second World War. Nothing in the national past could have prepared the Lithuanian people for these disasters, especially the extent of the violence, which had no historic parallels or precedents either in the quantitative or qualitative sense. The scale of the killings make this clear enough, but the change was also evident in the very language employed by the murderers. By autumn, the breakdown of the victims by political, criminal and ethnic categories was largely abandoned:

now, most of the victims had simply committed the ultimate crime – they were born Jews.³⁵⁶

Overview: the Agencies and Stages of the Genocide

The killing operations of the summer and autumn of 1941 were directed primarily by the staff of EK3 from Kaunas. The limited manpower of the SD and SP was supplemented by the cooperation and assistance of German and Lithuanian agencies which helped expedite the definition (or marking), expropriation, concentration and, finally, the extermination of the victims. Of the German agencies which provided the German Security Police and SD with logistical support and personnel in the destruction process, one must list:

- 1) The Wehrmacht, principally the *Feldkommendaturen* and the Security Divisions;
- 2) German Police Battalions, primarily the 11th and 65th;

³⁵⁵ A factual account which preserves the horror of the atrocity is in Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990), 43–60.

³⁵⁶ A recent well-documented and comprehensive overview of the events of the summer and fall of 1941 is the introduction to Eidintas, *Byla*, 83–279. For an excellent brief overview see Joachim Tauber, “‘Judens, Eure Geschichte auf litauischen Boden is zu Ende!’ Litauen und der Holocaust im Jahr 1941,” in *Osteuropa*, 9/10 (2002), 1346–1360.

3) Other police agencies, both civilian and military (for example the Criminal Police and *Feldgendarmarie*);

4) The German Civilian Administration.

The German policy-making organs of the Holocaust also employed a number of Lithuanian paramilitary, police and administrative organizations in the extermination of the Jews:

1) Elements of irregular forces which arose spontaneously or were quickly organized upon news of the Nazi invasion, such as the notorious Klimaitis unit and a number of other partisans;

2) Units of the TDA, later termed the Self-Defense Battalions, often known in the literature as the *Schutzmannschaften*;

3) The Police Department in Kaunas and much of the local constabulary reestablished after the Soviet retreat;

4) Agents and officers of the Lithuanian Security Police;

5) Significant elements of the Lithuanian civilian administration, both transitional organs of the first weeks of the occupation as well as the later permanent institutions.

The role of the highest Lithuanian civilian authority between late June and early August 1941, the Lithuanian Provisional Government and its cohort, the Vilnius Citizens' Committee, played a controversial, if less direct role, in the process of destruction. The PG's ambiguous position emanated from the paradoxical political morass in which it found itself: the regime, such as it was, claimed sovereignty, but never effectively exercised power. However, the anti-Semitic attitudes of the LAF and PG are well-known. The hour of liberation was greeted by the LAF with the charge that Jews and Bolshevism are one and the same.³⁵⁷ There are even more strident passages in *Naujoji Lietuva* (published in Vilnius) and the provincial newspapers. The most comprehensive expression of the PG's official anti-Semitism was the draft of the Statutes on the Situation of the Jews (*Žydu*

padėties nuostatai) of 1 August 1941.³⁵⁸ But the cabinet, even as it approved decrees segregating and expropriating the Jews, shied away from endorsing organized slaughter.³⁵⁹ The members of the PG were clearly discomfited, even shocked, by the excesses around them. They recorded, albeit not publicly, their disassociation from Klimaitis and other rogue partisan elements, and issued public reprimands against lawlessness and vigilante justice.³⁶⁰ As noted above, only one member of the leadership, the PG's liaison with the Germans, historian Zenonas Ivinskis, is reported to have suggested a specific and public condemnation of the violence against the Jews.³⁶¹

There is no doubt that Lithuanian collaborators played an important role in the genocide. Whether that assistance was indispensable is another question.³⁶² Naturally, while the genocide required a substantial administrative infrastructure, several of the subunits of the organizational categories listed above played a disproportionate role in mass executions. These include the Klimaitis gang during the first days of the war, as well as the *Rollkommando* and the infamous *Ypatingas Būrys* in Vilnius during a later period. At the same time, a considerably larger number of Lithuanian auxiliaries took part in individual actions and served in secondary roles – guarding detainees, securing the perimeters of killing operations and hunting for Jews in hiding.

The genocide perpetrated by the Nazis and their collaborators in Lithuania resulted in the death of nearly a quarter million of the country's inhabitants, the vast majority, Jews. There was also the many thousands of Soviet POW's as well as other non-native and transient elements of the Soviet population.³⁶³ The destruction of the Jews deserves special emphasis, constituting a historically unique effort at total extermination which can be divided into several more or less clearly discernible stages according to intent, scale and method.

1) The pogroms and initial actions aimed at Jewish men and alleged Communists between late June and early July of 1941;

2) Selective killing operations from early July to mid-August;

3) The implementation of the Final Solution in the provinces and larger towns from mid-August to late November 1941, accompanied by the ghettoization of surviving urban Jews;

4) The periodic selections and culling of the ghettos during 1942–1944.³⁶⁴

These stages of the Holocaust in Lithuania, while useful guidelines in understanding the

general chronology, progression and changing nature of the genocide as it evolved during the Nazi occupation, do not fully convey the complexity and often chaotic nature of the events in question. The official documents cannot fully capture the terror of the victims who knew they were about to die, nor can they shed light on the darkness in the hearts of those who were about to kill them. They do, however, provide insight into that which is indispensable in transforming massacres into a Final Solution — the often dispassionate but invariably bureaucratic workings of genocidal policy.

³⁵⁷ *Į laisvę*, 24 June 1941.

³⁵⁸ *LLV*, 135–137.

³⁵⁹ See protocols on June–July 1941 in *LLV*.

³⁶⁰ See *LLV*, 9–18; *Į laisvę*, June 24, 1941. There is also the claim that two Lithuanian generals had privately rebuked Klimaitis, in Budreckis, *The Lithuanian National Revolt*, 63.

³⁶¹ Liudas Truska, "Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes: apie holokaustą Lietuvoje 1941 m.," in *Eidintas, Byla*, 671.

³⁶² See Christopher Browning *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Solution in Poland* (New York, 1991).

³⁶³ For the deaths of Soviet POW's and Soviet evacuees see Christoph Dieckmann, *Alytus 1941–1944: Massenmorde in einer Kleinstadt. Ein Fallbeispiel deutscher Besatzungspolitik in Litauen*, in *Lithuanian Foreign Policy Review*, 2/8 (2001), 89–102.

³⁶⁴ The basic scheme is outlined in Arad, "The 'Final Solution'", 234–272.

Sources and Literature

Archival Collections, Interrogations and Judicial Proceedings

Hauptstaatsarchiv Wiesbaden

Abt. 461.32438 Verfahren gegen Heinrich Schmitz u.a. wg. Ermordung der Juden in Litauen

Hoover Institution, Stanford University

Turauskas Collection, CSUZ 75015-A, Box 5

Staatsarchiv Ludwigsburg

EL 322 Verfahren gegen Fischer-Schweder u.a. wg. Ermordung der Juden im deutsch-litauischen Grenzgebiet Staatsanwaltschaft Kassel
StA Kassel 3a Ks 1/61 u. 3 Js 72/60 Verfahren gegen Lechthaler wg. Morden in Litauen und Weißrußland

Zentrale Stelle Ludwigsburg

ZStL, II 207 AR-Z 51/58: Verfahren gegen A. Krumbach u.a. wg. Beteiligung an Massenerschießungen im litauischen Grenzgebiet
ZStL, II 204 AR-Z 21/58: Verfahren gegen Ehrlinger wg. Ermordung von Juden in Kaunas, Dünaburg und Kiew
ZStL, II 207 AR-Z 41/83: Verfahren gegen Klimaitis wg. Pogromen in Kaunas
ZStL, II 207 AR 6/85: Verfahren gegen Reivytytis wg. Morden in Kaunas

Lietuvos ypatingasis archyvas – Vilnius

Fondai: 1771, 3377
47337/3 – 1. (13.) Lietuvių savisaugos batalionai;
38701/3 – Ignas Velavičius-Vylius

Lietuvos centrinis Valstybės archyvas

Fondai: 378, 1390, 1753, R 683, R 691, R 708, R 715, R 739, R 1099, R 1106, R 1399, R 1436, R 1444, R 1476, R 1534, R 1652

National Archives and Records Administration – Washington DC; College Park, MD

Collections: T. 175, T. 315, M1178

Yad Vashem Archives – Jerusalem

O 71/163

Published Sources: Diaries, Memoirs, Collections of Documents

- Amtsblatt des Generalkommissars Litauen 1941–1944*. Kaunas, 1941–1944.
- Baranauskas, Boleslovas, sud. *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*. Vilnius, 1961.
- Bauer, Fritz, Hg. *Justiz und NS Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen 1945–1966*. 22 vols. Amsterdam, 1968–1981.
- Brandišauskas, Valentinas, sud. *1941 m. birželio sukilimas: dokumentų rinkinys*. Vilnius, 2000.
- Brazaitis, Juozas [Juozas Ambrazevičius]. *Vieni vieni*. Vilnius, 1990.
- Dovydėnas, Liudas. *Mes valdysim pasaulį*, t. 1–2. New York, 1970.
- Eglinis-Elinas, M. [Meir Yelin]. *Mirties fortuose*. Vilnius, 1966.
- Faitelson, Alex. *Im jüdischen Widerstand*. Baden-Baden/Zürich, 1998. (Vertimas iš jidiš k.)
- Ganor, Solly. *Das andere Leben. Kindheit im Holocaust*. Frankfurt, 1997.
- Goldberg, Jakov. „Bletlech fun Kovner Eltestenrat (bis noch der groyser Aktzie)“, in *Fun letste Churbn*. Munich, 1948. H. 7, München, 1948, S. 30–57.
- Gordon, Harry. *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*. Lexington, KY, 1992.
- Grossman, Wassili und Ehrenburg Ilja, Hgs. *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*. Frankfurt, 1994. (Vertimas į vokiečių k.)
- Heim, Susanne und Götz, Aly. *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945: Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, Bd. 9. Berlin, 1991.
- Holzman, Margarete und Kaiser, Reinhard, Hgs. *‘Dies Kind soll leben’. Die Aufzeichnungen der Helene Holzman 1941–1944*. Frankfurt, 2000.
- Lite*, Bd. 1, hg. von Mendel Sudarsky, Uriah Katzenelenbogen, J. Kissin. New York, 1951
- Kaltina nužudytieji*. Vilnius, 1963
- „Das Kriegstagebuch des Diplomaten Otto Bräutigam“, *Biedermann und Schreibtischtäter. Materialien zur deutschen Täterbiographie. Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, Bd. 4. Berlin, 1987.
- Generaloberst Halder: Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942*, Bd. 2–3. Stuttgart, 1963–1964.
- Klee, Ernst, Willi Drefsen, und Volker Rieß. Hgs. *Schöne Zeiten. Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*. Frankfurt, 1988.
- Kutorgienė-Buivydytė, Elena, „Tagebuch Juni bis Dezember 1941“, in Grossmann W., Ehrenburg I., Hgs. *Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden*, S. 621–673.
- Lietuvos Laikinoji Vyriausybė: posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d.* Vilnius, 2001.
- Longerich, Peter, Hgs. *Die Ermordung der europäischen Juden. Ein umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*. München, 1989.
- Lown, Bella. *Memories of My Life. A Personal History of a Lithuanian Shtetl*. Joseph Simon Pangloss Press, 1991.
- Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, t. 1–2. Vilnius, 1965–1973.
- Mishell, William W. *Kaddish for Kovno. Life and Death in a Lithuanian Ghetto 1941–1945*. Chicago, 1988.

- Noreika, Laimonas. „Mano 1941–1942 metai,“ in *Metai*, Nr. 5–6 (2001), p. 151–163.
- Oshry, Ephraim. *The Annihilation of Lithuanian Jewry*. New York, 1995.
- Röhr, Werner, Hg. *Polen, Nacht über Europa*. Bd. 2: *Die faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939–1945)*. Cologne, 1989.
- Sefer ha-Zikaron le Kehilat Jurburg*. – Lita. Jerusalem, 1991.
- Schramm, Percy E., Hg. *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*. München, 1982.
- škirpa, Kazys. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti: dokumentinė apžvalga*. Washington, 1973.
- Meyer, Georg, Hg. *Generalfeldmarschall Wilhelm Ritter von Leeb: Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilung aus zwei Weltkriegen*. Stuttgart, 1976.
- Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*. 42 vols. Nuremberg, 1947–1949.
- Tory, Avraham. *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*. Cambridge, MA, 1990.
- Vanagas, Rimantas. *Nenusigręžk nuo savęs*. Vilnius, 1995.
- Witte, Peter, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann und Andrej Angrick. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42. Im Auftrag der Forschungsstelle für Zeitgeschichte*. Hamburg, 1999.
- Yerushalmi, Eliezer, *Pinkas Shavli: Yoman mi-geto Litai, 1941–1944*. Jerusalem, 1957.
- Literature**
- Altman, Ilja, „Dokumenty rossyskich archivov o Cholokoste v Litve“. (Rankraštis, 2002.)
- Ambrazevičius-Brazaitis, Juozas [slapyv. N. E. Sūduvis]. *Vienų vieni: lietuvių tautos dividešimt penkerių metų rezistencija*. New York, 1964.
- Anušauskas, Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius, 1996.
- Arad, Yitzhak. *Ghetto in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*. Jerusalem, 1980.
- Arad, Yitzhak. „Der Holocaust an den sowjetischen Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion“, in Lustiger, *Schwarzbuch*, 1015–1062. (Publikuota pirmąkart anglų k., *Yad-Vashem-Studies*, No. 21 (1991), S. 1–47.
- Arad, Yitzhak. „The ‘Final Solution’ in Lithuania in the Light of German Documentation“, in *Yad Vashem Studies*, No. 11 (1976), S. 234–272.
- Brandišauskas, Valentinas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*. Vilnius, 1996.
- Breitman, Richard. *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*. Hanover/London, 1991.
- Browning, Christopher R. *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*. New York, 1985.
- Browning, Christopher R. *Judenmord. NS-Politik, Zwangsarbeit und das Verhalten der Täter, Frankfurt 2001* (Anglų k.: *Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers*. Cambridge, 2000).
- Bubnys, Arūnas. „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis* 1999. Vilnius, 2000, p. 151–180.
- Bubnys, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)* Vilnius, 1998.
- Buchheim, Hans, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, und Helmuth Krausnick. *Anatomie des SS-Staates*. Bd. 1–2. München, 1967.
- Budreckis, Algirdas. *The Lithuanian National Revolt of 1941*. Boston, 1968.

- Burrin, Philippe. *Hitler und die Juden. Die Entscheidung für den Völkermord*. Frankfurt, 1993. (Vertimas iš prancūzų k.: Paris, 1989).
- Dieckmann, Christoph. „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, in Herbert Ulrich, Hg., *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik*, S. 292–329.
- Eidintas, Alfonsas, sud. *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2001.
- Friedlander, Saul. „Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung: Eine historiographische Studie zur nationalsozialistischen Judenpolitik und Versuch einer Interpretation“, in Jäckel/Rohwer, *Der Mord*, S. 18–60.
- Friedman, Karen Ehrlich. *German-Lithuanian Collaboration in the Final Solution, 1941-1944*. University of Chicago, 1994.
- Gar, Yosif. *Umkum fun der yidisher Kovne*. München, 1948.
- Garfunkel, Leib. *Kovnah ha-Yehudit be-Hurbanah*. Jerusalem, 1959.
- Garfunkel, Leib. „Vikhtikste Momentn in Kovner Geto“, in *Lite*, Vol. 1, p. 1679–1712.
- Gelpernas, Dimitrijus. „O aš buvau sinagogoje“, in Vanagas R., *Nenusigręžk*, p. 86–88.
- Gerlach, Christian. „Die Ausweitung der deutschen Massenmorde in den besetzten sowjetischen Gebieten im Herbst 1941: Überlegungen zur Vernichtungspolitik gegen Juden und sowjetische Kriegsgefangene“, in *Krieg*, S. 10–84.
- Gerlach, Christian. *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg, 1999.
- Gerlach, Christian. *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998.
- Gitlerovskaja okupacija v Litve: sbornik statej*. Vilnius, 1966.
- Goldhagen, Daniel Jonah. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996.
- Gražiūnas, Albinas. *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*. Vilnius, 1996.
- Hamburger Institut für Sozialforschung. *Verbrechen der Wehrmacht*. Hamburg, 2002.
- Heim, Susanne und Götz Aly. *Bevölkerungsstruktur und Massenmord. Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938–1945*. Bd. 9: *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*. Berlin, 1991.
- Herbert, Ulrich. *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989*. Bonn, 1996.
- Herbert, Ulrich, Hg. *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945. Neue Forschungen und Kontroversen*. Frankfurt, 1998.
- Herbert, Ulrich, Hg. „Von der ‘Reichskristallnacht’ bis zum ‘Holocaust’“. Der 9. November und das Ende des ‘Radauantisemitismus’“, Ulrich Herbert, Hg. *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung. Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*. Frankfurt, 1995, S. 59–79.
- Hilberg, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt, 1990. (Amerikoniškoji laida, 1962; pirmoji vokiškoji laida, 1982).
- Jäckel, Eberhard, „Die Entschlußbildung als historisches Problem“, *Der Mord*, S. 9–17.
- Jäckel, Eberhard und Jürgen Rohwer. *Der Mord den Juden im Zweiten Weltkrieg*. Zweite Aufe. Frankfurt, 1987.

Kangeris, Kūrlis. „Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre ‘Befreiungskomitees’ in Deutschland 1940/41“, in Röhr, Werner, Hg. *Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik*, Bd. 1: *Europa unter Hakenkreuz*. Berlin/Heidelberg, 1994, S. 165–190.

Kibelka, Ruth. „Die Morde von Rainiai und Pravieniškės“, in Benz, Wolfgang and Marion Neiss, Hgs., *Judenmord in Litauen. Studien und Dokumente*. Berlin, 1999, S. 91–95.

Klein, Dennis B., ed. *Hidden History of the Kovno Ghetto*. New York, 1997.

Klein, Peter, Hg. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin, 1997.

Krakowski, Shmuel, „Neue Möglichkeiten der Forschung. Die Holocaust-Forschung und die Archive in Osteuropa“, Bettelheim, Peter, Silvia Prohning und Robert Streibel, Hgs. *Antisemitismus in Osteuropa. Aspekte einer historischen Kontinuität*. Vienna, 1992, S. 115–131.

Krausnick, Helmut, „Hitler und die Befehle an die Einsatzgruppen im Sommer 1941“, in *Der Mord*, S. 88–106.

Krausnick, Helmut und Hans-Heinrich Wilhelm. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD*. Stuttgart, 1981.

Levin, Dov. *The Litvaks: A Short History of the Jews in Lithuania*. Jerusalem, 2000.

Lithuania, Crime & Punishment, vol. 5 (January 1995). Tel Aviv, 1995.

Longerich, Peter. „Vom Massenmord zur ‘Endlösung’“. Die Erschießungen von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Massenmordes“, Bernd, Wegner, Hg. *Zwei Wege nach Moskau. Vom Hitler-Stalin Pakt bis zum ‘Unternehmen Barbarossa’*. München, 1991, S. 251–274.

Longerich, Peter. *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München/Zürich, 1998.

MacQueen, Mike. „The Context of Mass Destruction: Agents and Prerequisites of the Holocaust in Lithuania“, in *Holocaust and Genocide Studies*, 12 (1998), S. 27–48.

Mallmann, Klaus-Michael, „Die Türöffner der ‘Endlösung’“. Zur Genesis des Genozids“, Paul, Gerhard and Mallmann, Klaus-Michael, Hg. *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa*. Darmstadt, 2000, S. 437–463.

Maslauskienė, Nijolė. „Lietuvos komunistų tautinė ir socialinė sudėtis 1939 m. pabaigoje - 1940 m. rugsėjo mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 1/5 (1999), p. 77–104.

Maslauskienė, Nijolė. „Lietuvos komunistų sudėtis 1940 spalio–1941 birželio mėn.“, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2/6 (1999), p. 20–46.

Matthaeus, Jürgen, „Jenseits der Grenze. Die ersten Massenerschießungen von Juden in Litauen (Juni – August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, Nr. 44 (1996), S. 101–117.

Mayer, Arno J. *Der Krieg als Kreuzzug. Das Deutsche Reich, Hitlers Wehrmacht und die ‘Endlösung’*. Reinbek, 1989 (Pirmoji laida: New York, 1988).

Nemenčiuk, Yitzhak. „VII. Fort“, in *Fun Letzte Churn*, H.7 (1948), S. 58–70.

Ogorreck, Ralf. *Die Einsatzgruppen und die ‘Genesis der Endlösung’*. Berlin, 1996.

Pinkas ha-Kehilot. Lita: Entsiklopedia shel ha-Yishuvim min Hivvasdam ve-ad le-ahar Shoat Milhemet ha-Olam ha-Sheniyah. Jerusalem, 1996.

Pohl, Dieter. *Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen*. Freiburg, 2000.

Pohl, Dieter. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und*

Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. München, 1996.

Rakūnas, A. *Lietuvos liaudies kova prieš hitlerinę okupaciją*. Vilnius, 1970.

Reitlinger, Gerald. *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*, Berlin 1979 (Pirmoji angliškoji laida, 1953).

Rudis, Gediminas. „Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais“, in *Lietuvos istorijos metraštis* 1996. Vilnius, 1997, p. 185–215.

Rhodes, Richard. *Masters of Death: The SS-Einsatzgruppen and the Invention of the Holocaust*. New York, 2002.

Rossino, Alexander B. *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*. Lawrence, KS, 2003.

Rukšėnas, Kazys. *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais*. Vilnius, 1970. (Rankraštis.)

Rukšėnas, Kazys i Sinkevičius, V. „Litva pod vlastyū gitlerovskich palachei“, in *Gitlerovskaja okupacija v Litve: sbornik statei*. Vilnius, 1966, S. 85–181.

Sandkühler, Thomas. *‘Endlösung’ in Galizien. Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*. Bonn, 1996.

Stang, Knut. *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*. Frankfurt, 1996.

Stankeras, Petras. *Lietuvių policija 1941–1944 metais*. Vilnius, 1998.

Streim, Alfred. „Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehls gegenüber den Einsatzgruppen“, *Der Mord*, S. 107–119.

Streit, Christian. „Ostkrieg, Antibolschewismus und ‘Endlösung’“, *Geschichte und Gesellschaft*, No.17 (1991), S. 242–255.

šuras, Grigorijus. *Užrašai: Vilniaus geto kronika 1941–1944*, vert. Nijolė Kvaraciejūtė ir Algimantas Antanavičius. Vilnius, 1997.

Sužiedėlis, Saulius. „Foreign Saviors, Native Disciples: Collaboration in Lithuania, 1940–1945“, in Gaunt, David, Paul A. Levine, Paul A. and Laura Palosuo, eds. *Collaboration and Resistance During the Holocaust: Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania*. Berlin, 2004.

Truska, Liudas. „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.“, *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo institutas. Darbai*, Nr. 1 (1996), p. 3–28.

Truska, Liudas. „Ir atleisk mūsų tėvų ir senelių nuodėmes“, *Kultūros barai*, Nr. 5 (1999), p. 65.

Tauber, Joachim. „Garsden, 24. Juni 1941“, in *Annaberger Annalen*, No. 5 (1997), S. 117–134.

Überschär, Gerd R. und Lev. A. Bezymenskii, Hgs. *Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion 1941. Die Kontroverse um die Präventivkriegsthese*. Darmstadt, 1998.

Vaintraubas, Saliamonas, sud., *Garažas: aukos, budeliai, stebėtojai*. Vilnius, 2002.

Wildt, Michael. *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg, 2002.

Yahil, Leni. *Die Shoah. Überlebenskampf und Vernichtung der europäischen Juden*. München, 1998. (Pirmoji hebrajiškoji laida, 1987).

Zizas, Rimantas. „Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės“, in Dickmann, Christoph, Vytautas Toleikis, Rimantas Zizas. *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje 1941–1944 = Murders of Prisoners of War and of Civilian Population in Lithuania 1941–1944*. Vilnius, 2005, p. 75–157.

Abbreviations

Abt.	<i>Abteilung</i> (Chapter)
AO	<i>Abwehroffizier</i> (Military intelligence officer)
AOK	<i>Armeeoberkommando</i> (Army Command)
BA	<i>Bundesarchiv Berlin</i> (Federal Archive-Berlin)
BA-MA	<i>Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg/Breisgau</i> (Federal-Military Archive-Freiburg/Breisgau)
Bd.	<i>Band</i> (Volume)
Bl.	<i>Blatt</i> (Manuscript page)
EG	<i>Einsatzgruppe</i>
EK	<i>Einsatzkommando</i>
EM	<i>Ereignismeldung</i> (Record of Events)
F.	<i>Fondas</i> (Archival Collection)
GARF	<i>Gosudarstvennyj Archiv Rossijskoj Federacii</i> (State Archives of the Russian Federation)
GBK	<i>Gebietskommissariat</i>
GK	<i>Generalkommissar[iat]</i> (General Commissar[iat])
H. Gr. Nord	<i>Heeresgruppe Nord</i> (Army Group North)
HStA	<i>Hauptstaatsarchiv</i> (Main State Archive)
Ia	1. <i>Generalstabsoffizier</i> (1 st General Staff Officer, chief of operations at division headquarters)
Ic	3. <i>Generalstabsoffizier</i> (3 rd General Staff Officer, chief of Intelligence, at division headquarters)
ICECNSOR	International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania
IMT	International Military Tribunal

KTB	<i>Kriegstagebuch</i> (War Journal)
l.	lapas (Manuscript page)
LAF	<i>Lietuvių aktyvistų frontas</i> (Lithuanian Activists' Front)
LCVA	<i>Lietuvos centrinis valstybės archyvas</i> (Central State Archive of Lithuania)
LVVA	<i>Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs</i> (State Historical Archive of Latvia)
LYA	Lietuvos ypatingasis archyvas
NARA	National Archives and Records Administration
OK	<i>Ortskommandantur</i> (Local Commandant's Office)
OKW	<i>Oberkommando der Wehrmacht</i> (Supreme Command of the Wehrmacht)
Ord.	Ordner
PG	<i>Laikinoji Vyriausybė</i> (Provisional Government)
POW	Prisoners of War
RK	<i>Reichsmark</i>
RSHA	<i>Reichssicherheitshauptamt</i> (Main Reich Security Office)
Sich. Div.	<i>Sicherungsdivision</i> (Security Division)
SK	<i>Sonderkommando</i>
SWC	Simon-Wiesenthal-Center
TDA Bataillon	<i>Tautos darbo apsaugos batalionas</i> (TDA battalion)
VO	<i>Verbindungsoffizier</i> (Liaison officer)
YVA	Yad Vashem Archives
ZStL	<i>Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen in Ludwigsburg</i> (Central Agency for the State Judicial Administrations on researching the Crimes of Nazis in Ludwigsburg)